

C.D.HENRİ

**BAKİ: HADİSƏLƏRLƏ
ZƏNGİN TARİX**

SER BOVERTON REDVUDUN GİRİŞ QEYDİ

D.Sc., F.R.S.E.,

Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin fəxri müxbir üzvü
(Bakı şöbəsi)

Mərhum Çarlz Marvinin Britaniya oxucularına Bakı neft sənayesi haqqında parlaq və canlı təsvirlərlə zəngin “Əbədi Odlar Diyarı” əsərini təqdim etməsindən iyirmi il keçir. Əsərdə bəhs olunan mövzu təbiəti etibarilə kifayət qədər texniki idi, lakin müəllif onu elə yüksək ədəbi ustalıqla təqdim etmişdi ki, kitabda verilən məlumatların dəqiqliyi bu gün də onu mütəxəssislər üçün faydalı mənbəyə çevirsə də, geniş oxucu kütləsi üçün, yəqin ki, bu mövzuda yazılmış digər oxşar nəşrlərdən daha maraqlı olmuşdur.

İndi isə bu vəzifə başqa bir jurnalistin — “Petroleum World” jurnalının redaktoru cənab J. D. Henrinin üzərinə düşmüşdür. O, Rusiyanın neft mədənlərindən qayıdarkən burada görülmüş işlərin miqyasından və əhəmiyyətindən eyni dərəcədə təsirlənmiş, sənayenin bu güncü vəziyyətini təsvir etməyə və onun daha böyük inkişaf imkanlarını göstərməyə qərar vermişdir. Mən bu vəzifənin uğurla yerinə yetiriləcəyinə əminəm. Çünki cənab Henrinin faktları sürətlə toplamaq və onları nizamlı, ardıcıl şəkildə təqdim etmək qabiliyyətinə yüksək dərəcədə malik olduğunu görmək üçün kifayət qədər imkanım olmuşdur.

Qafqaz neft sənayesinin inkişafı son iğtişaşlar və əmlakın dağıdılması nəticəsində müvəqqəti olaraq dayanmışdır. Lakin bu hadisələrin ilk nəticəsi imperiyanın sənaye həyatının maye yanacaq şəklində neft təchizatından nə dərəcədə asılı olduğunu daha aydın şəkildə göstərmək olmuşdur. Son nəticədə isə bütün bunların neft biznesinin daha möhkəm əsaslar üzərində qurulmasına gətirib çıxaracağına şübhə yoxdur.

Bu baxımdan, cənab Henrinin mövzuya dair ədəbiyyata verdiyi bu töhfənin məhz indiki vaxtda işıq üzü görməsi olduqca yerinə düşmüş hesab edilə bilər.

BOVERTON REDVUD

ÖN SÖZ

Bakı əsrlər boyu diqqətəlayiq bir şəhər olmuşdur. Lakin onun qədim tarixi, son dövrlərdə baş verən heyrətamiz dəyişikliklər və getdikcə artan böyük sənaye əhəmiyyəti yalnız bu il Rusiyanın hüduqlarından kənarda ciddi maraq doğurmağa başlamışdır.

Cəmi bir il əvvəl neftdən xəbəri olmayan adam Bakı haqqında, demək olar ki, heç nə bilmirdi; bu gün isə Bakının adı milyonlara tanışdır. Müasir Qafqaz həyatının ən dəhşətli faciələrindən biri məhz burada baş vermişdir. Bir il ərzində yaşanan bu dram üç aydın pərdəyə bölünür: dekabr — tətillər, terror və qətlər; fevral — üç gün davam edən amansız qırğın; sentyabr — on dörd gün sürən cilovsuz vəhşilik və qanlı qırğınlar, alov içində olan neft mədənlərində və bu əsrarəngiz şəhərin küçələrində gedən tayfalararası savaşı.

Təəssüf ki, Bakı sivil dünyada Rusiyanın ən varlı və ən qeyri-adi şəhərlərindən biri, dünya neft hasilatının təxminən yarısını verən böyük sənaye mərkəzi kimi deyil, daha çox tayfalararası qarşıdurmalar meydanı kimi tanınmışdır.

On il ərzində Bakıda müasir sənaye ilə qədim adət-ənənələr qəribə və qeyri-təbii şəkildə yanaşı mövcud olmuşdu. Belə zidd qüvvələrin gec-tez ağır sarsıntıya səbəb olacağı qaçılmaz idi. Çarlz Marvin “Əbədi Odlar Diyarı”nı yazdığı vaxt yeni şərait hələ öz zirvəsinə çatmamış, sənaye isə indiki miqyasından çox uzaq idi. Bir-birinə asanlıqla qarışmayan xalqların, müxtəlif mənəvi təsirlərin və tamamilə müasir kommərsiya fəaliyyətinin eyni məkanda bir araya gəlməsi, təbii ki, çalxantılı hadisələr üçün zəmin yaratmalı idi.

Kitabın bəzi hissələri istər-istəməz texniki və statistik xarakter daşıyır. Elə buna görə də ümid edirəm ki, əsər dünyanın müxtəlif yerlərində neft sənayesi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün uzun müddət öz dəyərini qoruyacaqdır. Bununla belə, kitab, əsasən, köhnə

ilə yeninin toqquşmasından doğan güclü sarsıntının, milli ədavətin və ticarət rəqabətinin yaratdığı inanılmaz dərəcədə dərin düşmənçiliyin məhsuludur.

Baş verənlər neft mədənlərinin simasını tamamilə dəyişmiş, dünya neft sənayesinin kommersiya və maliyyə tarazlığını pozmuşdur. Məncə, zaman özü belə bir kitabın meydana çıxmasını tələb edir; xüsusilə də Bakı, onun başlıca sənayesinin yaranması, inkişafı və bugünkü vəziyyəti haqqında qeyri-texniki məlumatların olduqca az olduğunu nəzərə alsaq.

Kitabın əhatə dairəsi barədə bir neçə söz demək istəyirəm. Mən şəhərin və onun sənayesinin erkən tarixini yığcam şəkildə təqdim etməyə, fontan vuran quyuların tarixini bu günə qədər izləməyə, ayrı-ayrı illərin başlıca nəticələrini qeydə almağa, eləcə də neft mədənlərində və emal zavodlarında çalışan insanlar və tətbiq olunan üsullar haqqında yeni məlumatlar verməyə çalışmışam. Həmin müəssisələrin bir çoxuna hələ ötən fevralda şəxsən baş çəkmişdim.

Kitabın ictimai və siyasi tərəfinə gəldikdə isə, mötəbər şəxslərdən, xüsusilə də ermənilərin özlərindən aldığım məktublar vasitəsilə Bakıda yaşayan həmvətənlərimə qarşı irəli sürülmüş bir ittihamı təkzib etməyə çalışmışam. Söhbət onların təhlükə anında erməniləri qəsdən tərk etdikləri və onları tatar düşmənlərinin qarşısında köməksiz buraxdıqları barədə ittihamdan gedir.

Bu məsələdə, eləcə də toxunduğum bütün digər mövzularda qərəzsiz mövqe tutduğumu xüsusilə vurğulamaq istəyirəm. Qırğınlardan bəhs edən hissədə özümü qəhrəmanlıq nümunələrinin və həyəcanlı hadisələrin soyuqqanlı təsviri ilə məhdudlaşdırmağa çalışmışam. Bu hadisələr göstərir ki, hətta Bakıda belə sivil, dərin insani və hətta cəngavərcəsinə nəcib olan çox şey vardır.

Kitabın tarixi hissəsini öz sözünü deməyə buraxaraq, Cənubi Rusiyada neft sənayesinin, demək olar ki, romantik inkişafı barədə bir neçə fikir söyləməyə cəsarət edirəm.

Son illərdə mən Texas çöllərində hələ toxunulmamış neft torpaqlarında çadır qurmuşam; neft bumunun ən qızgın çağında Spindltopu görmüşəm; Karpatlarda sahəyə kiçik, lakin heyvətəməz dərəcədə məhsuldar yataqlara baş çəkmişəm; Qalitsiyanın Borislav bölgəsində diqqətəlayiq demək olar ki, bütün neft sahələrini nəzərdən keçirmişəm. Lakin dünyanın heç bir yerində Bakının qədim və məşhur yataqları ilə müqayisə edilə biləcək neft rayonu görməmişəm. Qafqazın bu paytaxtı qədər varlı neft şəhərində də rast gəlməmişəm. Enerjisi, təşəbbüskarlığı və işgüzar qabiliyyəti baxımından Bakı neft sənayesinin başında duran adamları üstələyən neftçilər də görməmişəm.

Rusiyanın neft yataqları tükənmiş deyil. Onların tezliklə tükənəcəyini iddia edən nəzəriyyələrin əsassızlığını ən son qazma nəticələri və hasilat göstəriciləri aydın şəkildə ortaya qoyur.

Bu kitabda dəfələrlə adı çəkilən möcüzəvi Bibiheybət yatağının tarixi onun yeraltı sirlərini açmağa, ömrünü qabaqcadan müəyyən etməyə və nə qədər sərvət gətirə biləcəyini hesablamağa çalışan mütəxəssislərin irəli sürdükləri çoxsaylı nəzəriyyələrin yanlış olduğunu göstərmişdir.

Professor Abix iki son dərəcə mühüm məsələdə ciddi yanılan ilk alimlərdən biri olmuşdur. İcarə sisteminin ləğvindən az əvvəl bu geoloq proqnozlaşdırırdı ki, birincisi, 60–70 futdan daha dərinə neft tapılmayacaq, ikincisi isə buxarla qazma üsulunun tətbiqi Bakı üçün heç bir fayda verməyəcəkdir.

Avropada tanınmış digər mütəxəssis Trautşold 1873-cü ildə Bakıya gəlmiş və kommersiya əhəmiyyətli neftin 200 futdan daha dərinə tapılmayacağı qənaətinə gəlmişdi. Onun fikrincə, qazma 140 fut həddini keçdikcə çıxarılan neftin dəyəri azalmalı idi. Lakin məşhur ilk Xələfi fontan quyusunun açılması bu qənaətin yanlışlığını çox keçmədən sübut etdi.

Bu gün ən məhsuldar quyular 1500–2000 fut dərinliyə çatır, Abixin üstünlük verdiyi əl ilə qazılan quyulardan isə hələ 1878-ci ildə imtina edilmişdir.

Diqqətəlayiq bir faktdır ki, Bibiheybətdə cəmi 222 quyu — başqa sözlə, yarımadadakı 2000 quyunun təxminən onda biri — olmasına baxmayaraq, burada bütün yarımada hasilatının təxminən üçdə biri əldə edilir. Bibiheybətdə və Ramanada, ümumiyyətlə isə demək olar ki, bütün yataqlarda ən dərin neft layına hələ çatılmamışdır; yeganə mümkün istisna Balaxanı ola bilər.

Bibiheybətdə yalnız mühüm ehtiyat sahələri mövcud deyil. Hökumət dənizin bir hissəsini qurudan ayırıb doldurmaqla yeni neft sahəsi əldə etməyi nəzərdə tutan layihə üzərində də işləyir. Rusiyanın neft yataqlarının tükənmədiyini göstərən kifayət qədər dəlil vardır.

Rusiyanın neft mədənlərinin yaxın gələcəkdə daha da genişləncəyini söyləməklə həddən artıq nikbinlik göstərdiyimi düşünmürəm. Hər tərəfdə yeni yataqlar açılır.

Balaxanının yaxınlığında Binəqədi yerləşir; burada qazma alətləri torpağa hələ ilk izlərini salmağa başlayıb. Bir qədər aralıda perspektivli Qroznı yataqları vardır. Yeri gəlmişkən, Rotşild burada “Akverdov” şirkətinin əmlakını yenidən əldə etmiş, “Spies Petroleum Company” isə daha bir fontan quyusu açmışdır.

Xəzər sahillərində Nobel tərəfindən işlənməyə başlanmış və geniş qazma işlərinin aparıldığı Bərəkə yatağı, eləcə də ingilis-rus müəssisəsinə məxsus Qayakənd sahəsi vardır. Bundan başqa, Çatma, Çeleken, Fərqanə, Telavi, Şimali Qafqazda, Uralda və Batum neft limanından o qədər də uzaq olmayan Qara dəniz sahillərində başqa yataqlar da mövcuddur.

İnqilabi hərəkətin ən ağır nəticələri Bakıda hiss olunmuşdur. Fəhlə münasibətlərinə kənardan müdaxilə edilmiş, əmək mühiti pozulmuş, fəhlələr son dərəcə tələbkar və hökmran mövqe tutmağa

başlamış, nəticədə möhtəşəm bir sənaye sahəsi təhlükə qarşısında qalmışdır.

Bu gün Bakıda tətillərin sayı daha da artmışdır və teleqramlardan məlum olur ki, neft sənayesinin tarixində ilk dəfə olaraq Britaniyalı neft mütəxəssislərinin evlərinə hücum edilmişdir.

Bununla belə, Qafqaz neftçilərinin çarın manifestində və qraf Vittenin yenidən hakimiyyətə və dövlət vəzifəsinə qayıtmasında Rusiyanın kommersiya və sənaye mərkəzləri üçün daha yaxşı günlərin yaxınlaşdığını görmələri üçün müəyyən əsas vardır. Şübhəsiz ki, nəhəng mineral sərvətləri və böyük neft sənayesi ilə Qafqaz da həmin mərkəzlər sırasında xüsusi yer tutur.

Məlumdur ki, qraf Vitte bu sənayenin tərəfdarıdır. Onun ehtiyaclarını ondan yaxşı tanıyan az adam tapılar; keçmiş maliyyə naziri kimi o, neft sənayesinin imperiya gəlirləri üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığını qiymətləndirmək üçün kifayət qədər imkana malik olmuşdur.

Bu isə məni Qafqaz, Sibir və Ural sənayesinin gələcəyi məsələsinə gətirib çıxarır.

Etiraf etmək lazımdır ki, Rusiya kasıb ölkədir və iyirmi beş il əvvəl olmadığı kimi, bu gün də sivil xalqlar arasında xeyriyyəçi rolunu oynamaq fikrində deyil. Bununla belə, onun yeni sənaye arzuları vardır və xarici maliyyə dəstəyi olmadan bu arzuların həyata keçməsi mümkün deyil.

Məlumdur ki, ölkə Sibirin bir çox bölgələrində, Transsibir dəmir yolu boyunca, Uralda, Qafqazda, hətta şəhərlərdə belə xarici kapitalın köməyini cəlb etmək istəyir. Konsessiyalarla bağlı təkliflər əngəllənməyəcək, əksinə, rəğbətlə qarşılanacaq; nüfuzlu əcnəbiləri burada son dərəcə dürüst işgüzar münasibətlər qurmaq niyyətinin olduğuna inandırmaq üçün hər cür səy göstəriləcəkdir.

Qafqaz təbiətin bəxş etdiyi, demək olar ki, tükənməz mineral sərvətlərə malikdir. Mis, dəmir, sink, qalay və bir çox digər metallar

burada sadəcə mövcud deyil, həm də heyrətamiz dərəcədə zəngin yataqlar şəklində yayılmışdır.

Bu nəhəng bölgənin xarici maliyyə kapitalı üçün geniş şəkildə açılacağı gün uzaqda deyil. Böyük Britaniyanın maraqları böyük imkanlara malik bu ölkədə layiqincə təmsil olunmalı, Britaniya ilə bir sıra mühüm ticarət mərkəzləri arasındakı əlaqələri möhkəmləndirmək üçün dərhal addımlar atılmalıdır.

Rusiyada əldə etdiklərimizi qoruyub saxlamalıyıq. Almanlar və amerikalılar Rusiyanın rəğbətini və yeni imkanlarını əldə etmək üçün getdikcə daha fəal mübarizə apardıqları bir vaxtda, Britaniya maliyyəçiləri Rusiyanın yaxın gələcəkdə xarici kapitalın köməyi ilə inkişaf etdirməyə hazırlaşdığı sənaye sahələrindən özlərinə layiqli payı necə təmin edəcəkləri barədə ciddi düşünməlidirlər.

Şübhəsiz ki, Peterburqda keçirilmiş son konfrans yalnız insanların həyat və əmlakının daha etibarlı qorunmasına deyil, həm də sənaye inkişafının tamamilə yeni mərhələsinin başlanmasına gətirib çıxaracaqdır.

Aydındır ki, Bakının yenidən rifaha qovuşması üçün hər şeydən əvvəl davamlı sülh lazımdır. Bu, Qafqazın bir-biri ilə düşmənçilik edən xalqları arasında müvəqqəti şəkildə əldə edilmiş kövrək razılaşma deyil, həqiqi və daimi sülh olmalıdır. Ölkə öz mineral və sənaye sərvətlərinin işlənməsinə xarici kapitalı cəlb etmək istəyirsə, həmin sülh Qafqazda saxlanılacaq yetərincə güclü hərbi qüvvə ilə təmin edilməlidir.

MÜƏLLİF

Daunsvud, Linçfild yaxınlığı,

Sürrəy

Noyabr, 1905

1-Cİ HİSSƏ

BAKI VƏ BAKILILAR

1-Cİ FƏSİL

BAKİ VƏ BAKILILAR

BAKİ YÜZ İL ƏVVƏL — QANLI ŞƏHƏR — QAFQAZDA BUXARLA QAZILMIŞ İLK NEFT QUYUSU — BAKİ HAQQINDA YANLIŞ TƏSƏVVÜRLƏR — BƏZİ MİLYONÇU NEFT KRALLARI — DÜNYADA MƏŞHUR TİCARƏT SİSTEMİ — MÜASİR BAKİ DOĞRUDANMI ÇİRKİLDİR? — ÇARLZ MARVİNİN ETİRAFLARI VƏ PROQNOZLARI — GECƏ BAKISI — QƏDİMLİKLƏ MÜASİRLİYİN QƏRİBƏ QARIŞIĞI — QIRX DÖRD MİLLƏTDƏN İBARƏT ƏHALİ — ŞƏRQLƏ QƏRBİN QOVUŞDUĞU YER — QƏBİRİSTANLIQDA İNGİLİSLƏRİN MƏZARLARI — BAKİ BUĞTASI — GECƏ MƏNZƏRƏLƏRİ — POLKOVNİK STÜARTIN TƏSVİRİ — YASTI DAMLI EVLƏR — SƏNAYENİN FENİKS KÜLÜNDƏN YENİDƏN DOĞULMASI

Rusiyanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Bakı — Elize Reklünün sözləri ilə desək, “nəhəng təbii emalatxana” — hələ VIII əsrdə inkişaf etmiş bir şəhər idi. XVI əsrdə o, İranın hakimiyyəti altına düşsə də, ayrıca xan tərəfindən idarə olunaraq müəyyən müstəqilliyini qoruyub saxlamışdı. 1806-cı ildə rus qoşunları şəhəri hücumla ələ keçirdilər və bir neçə aydan sonra Bakının Rusiya hakimiyyəti altında yaşamasının düz yüz ili tamam olacaq. Ensiklopediyalarda təsvir edilən Bakı budur.

Müasir Bakı — bu payız haqqında bu qədər danışılan şəhər — sirli, üsyankar və qanla boyanmış Qafqazın ən qanlı nöqtəsidir. Bu il martın 12-də həmin günlərdə baş vermiş qırğınlar haqqında ilk yazımı göndərərkən sözə belə başlamışdım:

“Bakı qanlı şəhər kimi ad çıxarıb. Son dörd yüz il ərzində Qafqazın heç bir yerində Bakıdakı qədər qan tökülməyib. Bu həftənin dəhşətləri şəhərin millətlərarası vəhşilik, qırğına meyl və ən dəhşətli silahlardan biri olan xəncərlə insan bədənini parçalamaq

sənətində az qala peşəkar məharət sahibi kimi qazandığı şöhrəti daha uzun müddət yaşadacaq.”

Bakı bu sözlərin doğruluğunu qanla yazılmış hərflərlə bir daha təsdiq etdi. Sentyabr faciəsi fevral ayında yaşanan o üç günlük vahimə, qırğın və aclığın dəhşətlərini belə kölgədə qoydu; həmin günlərdə Bakının küçələrində və neft mədənlərində iki min insan öldürüldü. Bu il Bakı iki dəfə dünyanın gözü önündə al-qırmızı alova büründü.

Əgər şəhər fevral və sentyabr qırğınları ilə kulminasiya nöqtəsinə çatmış, Rusiyanın heç bir başqa yerində bənzərinə rast gəlmədiyimiz təsəvvürəgəlməz tayfalararası nifrətə görə bədnam ad qazanıbsa, unutmamalıyıq ki, neft dünyasında Bakıdan böyük ad yoxdur. Dünya Bakıya çox şey borcludur. Bakı dünyanın ən qədim neft mərkəzlərindən biridir və milli toqquşmalaradək həm də dünyanın ən məhsuldar və ən gəlirli neft hasilatı və emalı mərkəzi idi.

Təxminən otuz il əvvəl buxarla qazılan ilk quyu Bakıda ibtidai əl quyuları dövrünə son qoydu. Hər şey cəmi bir quyu ilə başladı və bu kiçik başlanğıcdan kömür və dəmir sənayeləri ilə əhəmiyyət baxımından müqayisə edilə biləcək nəhəng bir sənaye meydana gəldi.

Təxminən 25 il ərzində Bakı nəhəng neft yataqlarının heyrtəmiz hasilatı və çoxsaylı neft emalı zavodlarının məhsulları ilə dünya neft bazarında hakim mövqə tutmuşdur. Bir nəsil boyunca Bakı dünya miqyasında mühüm əmtəə olan neft sahəsində ticarət tarazlığını qoruyub saxlamışdır. Onun yeraltı sərvətləri Amerikanın dünya miqyasında neft inhisarı qurmasına mane olan və Atlantikanın bu tərəfində neft qiymətlərini aşağı səviyyədə saxlayan ehtiyatları təmin etmişdir.

Neft məsələsində Bakı ilə müqayisə ediləcək başqa şəhər yoxdur. Mən nə yeraltı sərvətləri, nə də bir anlıq kommersiyanı

kənara qoysaq, tarixi, ənənələri, əfsanələri və rəvayətləri baxımından Bakı ilə ayaqlaşa biləcək neft şəhəri tanımıram. Uzaq Kaliforniya neft mədənlərinin başlıca şəhəri Los-Anceles; Kanadanın neft paytaxtı Petrolea; Texas neftinin cəmi dörd il əvvəl yaratdığı Bomont; qədim polyak torpağı Qalitsiyada pərakəndə yerləşən neft yataqları qrupunun başlıca mərkəzi Borislav; Rumıniyadakı Kampina və daha onlarla neft şəhəri heç bir baxımdan Bakı ilə müqayisə edilə bilməz. Bakı dünyanın bütün başqa neft şəhərlərindən böyükdür. Əgər neft kraldırsa, Bakı onun taxtıdır.

Bakı bənzərsizdir. Onun coşqun həyatı üsyanlar və romantik hadisələr haqqında xatirələrlə doludur. Şəhər əhalisinin sirri — bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən xalqların və qarşıdurma içində olan mənəvi təsirlərin fəvqəladə qarışığı — və bütün bunlardan da böyük sirr olan neft ehtiyatlarının hüdudsuz miqyası, ticarət və kommersiya sahəsində Bakının əldə etdiyi real nailiyyətlərdən heç də az heyranedicidir.

Biz bu ölkədə “Rusiya nefti” deyirik; əslində isə “Bakı nefti” demək daha doğru olardı. Çünki Rusiyada çıxarılan neftin, demək olar ki, hamısı dünyanın ən məşhur iki neft yataqları qrupundan — Bibiheybət və Balaxanı–Sabunçu–Ramana mədənlərindən hasil olunur. Maraqlıdır ki, bu yataqlar nəhəng Rusiya imperiyasının demək olar ki, cənub sərhədində yerləşir.

Amerika nefti isə Pensilvaniya, Ohayo, İndiana, Texas, Kaliforniya və daha bir neçə ştatdan çıxarılır. Bu mənada Amerika nefti, Abşeron yarımadasının neftinin “Rusiya nefti” olmasından daha çox həqiqətən Amerika neftidir.

Bakının bəxtsizliyi ondadır ki, onu tez-tez və olduqca gülünc şəkildə yanlış təsvir etmişlər; qırğınlar zamanı isə bu xüsusilə geniş yayılmışdı. Bu gün, şəhərin bir çox binaları xarabalığa çevrildiyi

vaxt, mənzərəni nə qədər qara rənglərlə təsvir etsən də, ifrata varmaq çətindir. Lakin qırğınlardan əvvəl Bakı böyük və möhtəşəm şəhər idi. Müasir Bakı alov içində yanarkən qəzetlərdə onun görünüşü, əhalisi və neft ticarəti haqqında qədim təsvirlərin bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən qəribə xülasələri dərc olunurdu. Az qala belə təsəvvür yaranırdı ki, gündəlik mətbuat bu bədbəxt şəhəri gözdən salmaq üçün əlbir olub. Məsələn, aşağıdakı cümlənin ilk dörd sözünü nəzərə almasaq, Bakını görməmiş adamda tamamilə yanlış təsəvvür yaradacağı şübhəsizdir:

“Bakı çox zəngindir, lakin olduqca çirkindir... İlk təəssürat ümitsiz dərəcədə tutqundur; yaxından baxdıqda isə mənzərə heç də daha cəlbedici görünmür.” Şübhəsiz, pis niyyət olmadan qələmə alınmış bu böhtanvari təsvir Londonun aparıcı şəhər qəzetlərindən birinin redaksiya səhifəsində adi bir sütunda dərc edilmişdi. Burada yalnız ilk dörd söz doğrudur. Bakı, şübhəsiz, zəngindir — özü də bu zənginlik gözə soxulan deyil; hətta bəziləri onun romantik zənginlik olduğunu söyləyə bilər. Bakının nefti ilə bağlı milyonçuların sayı Rusiyanın hər hansı başqa sənaye sahəsi ilə bağlı milyonçuların sayından çoxdur. Onlardan bəziləri — xüsusilə neft şirkətlərinin Londonda nümayəndəlikləri olduğuna görə adlarını çəkdiyim Nobel (isveçli), Rotşild (fransız), Qukasov (erməni) və Mantaşev (erməni) — neft quyularının, çənlərin və boru kəmərlərinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi nəticəsində bütöv sərvətlərini itirə bilərlər. Lakin buna baxmayaraq, onlar yenə də milyonçu olaraq qalacaqlar. Qafqazın ən böyük neft krallarından bəziləri öz sərvətlərinin əsasını neftli torpaqları Britaniya və digər xarici şirkətlərə satmaqla qoymuşlar. Onlardan bəziləri bu gün də neft sənayesində fəal işləyir, hasilat və emal şirkətlərində rəhbər mövqelərini qoruyub saxlayırlar. Qafqazın aparıcı neft sahibkarlarına məxsus bir sıra şəxsi saraylar vardır. Bu saraylar ölkənin ən məşhur memarları tərəfindən layihələndirilmiş, tanınmış italyan rəssamları tərəfindən dəbdəbə ilə

bəzədilmişdir. Cənab Con D. Rokfelleri və onun ən yaxın silahdaşlarını hesaba qatmasaq, Bakının Amerikadan daha çox adamı varlandırıdığı barədə deyilənlərin həqiqət olduğunu söyləmək olar.

Bakı, doğrudan da, zəngin şəhərdir. Burada nəhəng sərvətin mövcudluğunu sübut edən əlamətlər hər addımda gözə dəyir; mən deyərdim ki, eyni böyüklükdə olan hər hansı İngiltərə şəhərindən daha çox sərvət burada cəmləşmişdir. Bunu Bakıya neft bəxş etmişdir.

Bakı böyük uğursuzluqların — xüsusilə də xarici müəssisələrin uğursuzluqlarının — və eyni zamanda nəhəng uğurların şəhəridir. Onun dünyada məşhur olan ticarət sisteminin şaxələri Həştərxanda, hətta Nijni Novqorodda belə bitmir. Nobel və Rotşild kimi şirkətlərin bütün gücü və imkanları ilə irəli apardığı bu sistem qüdrətli Volqa boyunca imperiyanın ürəyindən keçərək Baltik sahillərindəkə uzanır; Qafqazı keçərək Batuma və Novorossiyskə çatır, oradan isə Avropaya, Yaxın və Uzaq Şərqə, hətta öz Hindistan imperiyamıza qədər gedib çıxır. Digər istiqamətdə isə Xəzəri keçərək İran və Mərkəzi Asiyaya uzanır.

Bakı niyə zəngindir? Cavab sadədir: çünki burada istehsal olunan məhsulun bazarı sivil dünyanın sərhədlərindən də genişdir. Bakı nefti dəvələrin belində Asiya qitəsinin ən ucqar guşələrinə, yəklərin belində isə Himalayın vəhşi dağlıq bölgələrinə qədər daşınır.

Qəzetlərin Bakı haqqında yanlış təsəvvür yaratdıqları başqa bir cəhət də var.

“Şəhərin üzərindən qalın qara tüstü buludu asılır və Bakıya çatmazdan xeyli əvvəl hər yana yayılan neft qoxusunu hiss etməyə başlayırsan. Şəhərdə qaldığın müddətdə bu qoxunu hər yerdə içinə çəkəcək, az qala hər şeyin dadında duyacaqsan.”

Bu sətirlərin müəllifi mənzərəni həddindən artıq qara rənglərlə təsvir edir. Bibiheybət yatağı öz inkişafının zirvəsinə çatdığı vaxt — bu, beş il əvvəl idi və o dövrdə bir sahədə eyni anda üç neft fontanının vurması adi hal sayılırdı — külək neft damcılarını Bibiheybətlə Bakını ayıran Bayıl burnunun üzərindən şəhərin qədim hissəsinə qədər aparırdı. Bakıda həqiqətən “qara” sayıla biləcək yerlər yalnız Bibiheybət və Qara şəhərdir; Balaxanı isə Bakının doqquz mil şimalında yerləşir. Şəhərin özündə Bakı bizim sənaye bölgələrində ən yaxşı saxlanılan şəhərlərdən belə daha təmizdir. Onun yağlı və natəmiz görkəmi haqqında yazılanların böyük hissəsi isə əslində şəhərə neft fontanlarının az qala hər gün vurduğu dövrdə gəlmiş müəlliflərin təsvirlərinin təkrarından başqa bir şey deyil. Taxta buruqlar dövründə adi neft mədəni yanğınları indikindən qat-qat təhlükəli idi; bu gün buruqların xeyli hissəsi odadavamlı gipsolitlə və ya dəmir təbəqələrlə örtülür.

Bakının yanlış təqdim olunması məsələsini davam etdirmək üçün ən yaxşısı Çarlz Marvinin təxminən otuz il əvvəl yazdıqlarına müraciət etməkdir. O vaxt şəhərdə əsl memarlıq çevrilişi gedir, Bakı yeni neft sənayesinin tələblərinə uyğun şəkildə sürətlə müasirləşirdi.

Marvin sözə heyranə dolu bir etirafə başlayırdı:

“Bakı məni sözün əsl mənasında heyranləndirdi.” Sonra isə belə yazırdı: “Son illərdə Rusiya mətbuatında Bakının tərəqqisini təsvir və tərif edən çoxsaylı yazılar dərc olunmuşdu və mən sürətlə inkişaf edən bir şəhər görəcəyimi gözləyirdim. Lakin etiraf etməliyəm ki, Bakının bu qədər böyük şəhər olduğunu təsəvvür etmirdim. İngilislərin çoxu üçün Xəzər dənizi sanki Ölü dəniz kimidir. Onlar burada demək olar ki, heç bir həyat və hərəkət olmadığını düşünürlər. Halbuki unudurlar ki, Xəzər Volqa boyunca axıb gələn həyatın, ticarətin və tərəqqinin təbii çıxış nöqtəsidir; Volqa isə Rusiya imperiyasının başlıca arteriyasıdır. Belə adamlara Bakını bircə dəfə göstərmək kifayətdir ki, Dik Svivellerin dili ilə desək, əməlli-başlı

‘heyretə gəlsinlər’. Cəmi on il əvvəl yuxulu bir İran şəhəri olan Bakı bu gün çiçəklənən, canlı bir şəhərə çevrilmişdir. Rusiya imperiyasının heç bir başqa yerində Bakıdakı qədər geniş tikinti fəaliyyəti görmək mümkün deyil... Bakı, bir ucundan o biri ucunadək təxminən yeddi mil uzanan möhtəşəm ayparaşəkilli körfəzin sahilində yerləşir. Şəhərin ümumi çevrəsi isə təxminən on beş mil təşkil edir. Körfəzin girişində, sahilədən xeyli aralıda Böyük Zirə (o dövrdə Narqın adlanan) adası yerləşir. Ada, Plimutdakı dalğaçıran kimi, körfəzi amansız küləklərdən qoruyur və minlərlə gəminin burada təhlükəsiz lövbər salmasına imkan verir. Körfəzdəki gəmi sayının çoxluğu məni heyrətləndirdi... Şəhərin bir başından o biri başınadək Bakının simasının dəyişdiyini görürdük. Hər yerdə köhnə evlər sökülür, onların yerində yeniləri tikilirdi; küçələr düz xətlərlə salınır, daş və ya asfaltla döşənirdi; İrandan gəlmiş tacirlərin köhnə, kasıb görkəmli dükanlarının yerini geniş rus mağazaları tutur, qədim Bakı qalası isə onu əhatə edən tikililərdən tədricən azad edilərək yenidən bütün əzəməti ilə üzə çıxarılırdı. İki-üç ildən sonra Bakı yeni şəhərə çevriləcək. Burada sivil həyatın rahatlıq və dəbdəbələrinin əksəriyyəti olacaq, hətta tramvay da işləyəcək; Rusiyada onun tikintisi üçün artıq sindikat yaradılır. Şəhər inkişaf etdikcə onun mənfi cəhətləri — isti, toz, içməli suyun çatışmazlığı, yağışın azlığı və bitki örtüyünün kasadlığı — əhəmiyyətli dərəcədə aradan qalxacaq.”

Zaman neft mövzusunda yazan bu publisistin, eyni zamanda Rusiyanı yaxşı tanıyan görkəmli səyyah və alimin proqnozlarını doğrultdu. Bakı, həqiqətən də, yeni şəhərə çevrilmişdir. Marvinin vaxtında qatarların sənişini “çöllüyün ortasındakı miskin balaca daxmaya bənzər stansiyaya” gətirdiyi yerdə indi möhtəşəm vağzal ucalır. Nəhəng vağzalları və yavaş hərəkət edən qatarları ilə məşhur olan bir ölkədə bu, ən düşünülmüş və ən geniş stansiyalardan biridir.

Şəhər haqqında öz təəssüratlarımı bölüşməzdən əvvəl daha bir yanlış təəsvürə toxunmaq istəyirəm. Bəlkə də, bu yanlışlıq müəyyən mənada bağışlanandır, çünki söhbət hər səyyahın özünəməxsus şəkildə danışdığı bir əfsanədən gedir. Mən məşhur Qız qalası haqqında rəvayəti nəzərdə tuturam. Təxminən altı il əvvəl Bakıya gəlmiş cənab F. H. Skrayn bu əfsanəni belə nəql edir: “Deyilənə görə, çox qədim zamanlarda son dərəcə gözəl bir şahzadə yaşayırmış. Onunla eyni mənəbə malik bir gənc şahzadə qızla evlənmək istəyirmiş. Lakin qızın ürəyi artıq başqasına bağlı olduğundan onun təklifini dəfələrlə rədd edirmiş. Nəhayət, gəncin ısrarına valideynlərin təzyiqi də qoşulanda qız razılıq verir, lakin bir şərt qoyur: gənc onun üçün Xəzər dənizində bir qala tikməli idi. Sevgi çətinlik tanımaz. Çox keçmədən dənizin içində, dalğaların üzərində yüz iyirmi fut hündürlüyündə bir qala ucaldı. Beləliklə, qızın toyu təxirə salmaq üçün artıq heç bir bəhanəsi qalmadı. Toy yeni tikilmiş qalanın içində böyük dəbdəbə ilə keçirildi. Lakin gənc ər gəlinin üzünü örtən duvağı qaldırmaq üçün ona yaxınlaşanda qız onun əlindən qurtuldu və özünü qalanın başından dənizə atdı. Qara şəhərdə bu məhəbbət hekayəsini məhz belə danışirlər.” Qırğınlar zamanı mən diqqət etdim ki, bu gözəl şahzadənin kədərli hekayəsi Londonun gündəlik qəzetlərindən birində tamamilə başqa, həm də xeyli təəccüblü şəkildə təqdim edilmişdi. Həmin qəzet hər şeyi son dərəcə qısa və yığcam formada verməsi ilə məşhur idi. Orada Qız qalası haqqında əfsanə belə danışılırdı: “Şəhərin mərkəzində yerləşən qədim Bakı qalasının kərpic divarları bu günədək, demək olar ki, bütöv qalmışdır. Onların aşağısında isə təxminən yüz əlli fut hündürlüyündə, kərpicdən tikilmiş Qız qalası ucalır. Əfsanəyə görə, bir tatar xanı ilə onun oğlu eyni qıza vurulmuşdular. Qızın hansına qismət olacağına qərar verə bilmədiklərindən, məsələn onu qalanın başından aşağı atmaqla həll etmişdilər.” Beləliklə, iki rəvayət arasında əsas fərq aydındır: Skraynın nəql etdiyi versiyada qız

sevmədiyi adamlarla evlənməkdənsə özünü dənizə atır, qəzetin verdiyi variantda isə qız öldürülür.

Mənim üstünlük verdiyim rəvayət cənab Skraynın danışdığı variantdan yalnız cüzi şəkildə fərqlənir, lakin qəzetin yozumu ilə son dərəcə mühüm bir məsələdə ziddiyyət təşkil edir: söhbət intihardan gedirdi, yoxsa qətdən? Bakıda mənə qəti şəkildə söylədilər ki, qızın arzusunda olan adam “özünə tay gənc” deyil, şəhətpərəst qoca xan imiş. Qız da qalanın başından xan tərəfindən atılmayıb; özünü dənizə atıb.

Bakı şəhəri, Bayıl burnu, Ağ şəhər, Keşlə və Əhmədli kəndləri, Bibiheybət neft mədənləri, Balaxanı–Sabunçu–Ramana yataqları, eləcə də Balaxanı, Sabunçu, Ramana və Zabrat kəndləri üzrə aparılmış siyahıyaalmanın nəticələrinə görə əhalinin ümumi sayı 206 757 nəfər idi.*

(* İyirmi il bundan əvvəl Bakı şəhərinin əhalisi 70-80 min arasında idi)

Qırx dörd millət qeydə alınmışdı. Onların arasında demək olar ki, bütün Avropa xalqlarının nümayəndələri, həmçinin Mərkəzi Asiya, Kiçik Asiya, İran, Ərəbistan və hətta Həbəşistandan gələnlər vardı.

Əsas millətlərin sayı on üç idi və onların hər birinin nümayəndələrinin sayı 500 nəfərdən çox idi. Sayca birinci yeri ruslar tuturdu — 74 254 nəfər. Sonrakı yerlərdə 53 827 yerli tatar, 34 259 erməni, 18 572 iranlı, 5 859 yəhudi, 5 025 alman, Cənub-Şərqi Rusiyadan gəlmiş və Kazan tatarları kimi tanınan 4 157 tatar, 3 857 ləzgi, 2 614 gürcü, 1 548 polyak, 617 yunan və 679 mordvin gəlirdi.

Qalan 1 646 nəfər isə otuz bir müxtəlif millətin nümayəndələri idi. Onlardan səkkizi — isveçlilər, osetinlər, latışlar, çexlər, slovaklar, fransızlar, litvalılar, ingilislər və türklər — hər biri yüz

nəfərdən çox nümayəndəyə malik idi. Qalan iyirmi üç millətin hər birinin nümayəndələrinin sayı yüz nəfərdən az idi; on yeddi millət isə cəmi iyirmi beş nəfərdən də az adamla təmsil olunurdu.

Cinslər üzrə bölgü belə idi:

	Şəhər	Şəhər ətrafı kəndlər	Neft yataqları	Cəmi
Kişi	78 863	11144	38080	128087
Qadın	59 748	6121	12795	78664
Cəmi	138611	17265	50875	206751
Hər 1000 kişiyə düşən qadınların sayı	758	549	336	614

Bakı — ticarət və etnoqrafik baxımdan Rusiyanın Yohannesburqu — özündə, həm tarixi və memarlığı, həm də adi küçə mənzərələri ilə qədimliklə müasirliyin son dərəcə qəribə bir vəhdətini birləşdirir. Bunu şəhərin hər yerində görmək mümkündür.

Neft krallarının daşdan tikilmiş müasir sarayları, Avropanın ən yaxşı nümunələri əsasında inşa edilmiş yeni texniki məktəb və yüzlərlə gözəl ictimai bina şəhərin qədim abidələrindən heç də az nəzərə çarpmır. Bunların sırasında Qız qalası — Bakının qeyri-adi mayakı, qədim və uçulub-dağılmaqda olan dişli qala divarları, fars şahlarının məscidi (1078), Xan sarayı* (XV əsr), keçmiş dövrlərin hökmdarlarının yaşadığı qədim binalar və minlərlə kiçik dükən vardır.

Bu dükanlarda kədərli baxışlı asiyalılarla yanaşı, daha işgüzar və zəhmətkeş erməni tacirlər məşhur Qafqaz xalçaları, döymə və filigran üsulu ilə işlənmiş gümüş məmulatları, ucuz hazır geyimlər və hər cür qədim silah satırlar.

(*Xan sarayı — Şərq memarlığının gözəl nümunələrindən biri — həmin il sursat anbarı kimi istifadə olunurdu. Qırğınlardan bir qədər əvvəl şəhər

hakimiyyəti hərbi rəhbərliyə müraciət edərək binanın ictimai muzeyə çevrilməsinə icazə istəmişdi. Lakin bu müraciət rədd edildi: qədim binanın Mancuriyadan qayıdan yaralıları üçün hospital kimi istifadə ediləcəyi bildirildi.)

Sentyabr qırğınları başlanarkən kilsənin hündür qülləsindəki zəng müəmmalı və məşum şəkildə çalınırdı; onu kimin çaldığını isə heç kim bilmirdi.

Bakı şəhərində qədim Xan sarayı

Bakı ilə eyni böyüklükdə olan bu ölkənin başqa şəhərlərində özəl şəxslər elektrik işığından və telefondan burada olduğu qədər geniş istifadə etmirlər. Bu baxımdan son dərəcə müasir olan Bakı, bununla belə, qədim su arabalarına və dəvə karvanlarına sadıq qalır. Mən artıq demişdim ki, burada qədimliklə müasirlik bir-birinə qovuşur; hətta şəhərin nəhəng qəbiristanlıqlarında belə bu iki dünya yanaşı mövcuddur.

Qədim qəbiristanlıq Bakının arxasındakı dik təpənin yamaclarında aydın görünür. Xristianların, ermənilərin və müsəlmanların qəbirləri üzərindəki minlərlə başdaşı aşaraq bir-birinə qarışmış halda yerə səpələnib; mənzərə adama sanki burada torpaq sürüşməsi baş verdiyini düşündürür.

Təpənin başında isə yeni qəbiristanlıq yerləşir. Onun almanlara aid hissəsində, erməni bölməsinin yaxınlığında üç britaniyalı son mənzilini tapmışdır. “Şibayev Neft Şirkəti”nin baş direktoru cənab A. W. Wagstaff burada dəfn olunub; lap yaxınlıqda isə cənab Viskin və cənab Ferqusonun məzarları yerləşir.

Xəzərdən yaxınlaşdıqda Bakı xüsusilə mənzərəli görünür. Təpələrin yamaclarında ağ evlər və möhtəşəm ictimai binalar panoram kimi açılır; aşağıda isə Bayıl burnundan Qara şəhərədək təxminən yeddi mil uzanan işgüzar sahil zolağı görünür. İstər qış qarının altında, istərsə də tropik yay günəşində Bakı mənə sadəcə mənzərəli deyil, əzəmətli və nəcib görünür.

Ayparaşəkili körfəzin Bayıl tərəfdəki buynuzvari hissəsində — böyük buxtanın içində yerləşən təbii sığınacaqda — Xəzər donanmasının gəmiləri lövbər salır və nadir hallarda açıq dənizə çıxırlar. Onların əksəriyyəti kiçik hərbi kater tipindədir və şəhərdəki müxtəlif qüvvələr arasında gedən amansız toqquşmalarda ciddi rol oynaya biləcək qədər böyük deyillər.

Nəhəng taxta neft barjalı daim vintli yedək gəmiləri ilə Bayıl burnunun arxasındakı Bibiheybət yatağından gözəl ayparaşəkili

körfəzin o biri tərəfində yerləşən Qara şəhər və Ağ şəhərin neft emalı zavodlarına aparılır.

Bakı gecələr xüsusilə gözəldir. Təpələr boyunca yüksələn, bulvarın kənarını işıqlandıran, körpüləri, yanılma yerlərini və sərnəşin gəmilərini nur içində qoyan işıq zolaqları qeyri-adi bir mənzərə yaradır. Başqa bir müqayisəyə cəsarət etsəm, deyərdim ki, bu mənzərə bizim ən məşhur dəniz kurortlarımızın buxtalarında yaradılan ən gözəl süni işıq effektlərindən heç də geri qalmır.

1886-cı ildə Qafqaza etdiyi səyahət haqqında maraqlı qeydlər dərc etdirmiş polkovnik Stüart yazır:

“Şəhər özü yaxşı qorunan gözəl bir körfəzin sahilində yerləşir. Onun dərhal cənubunda, ayrıca kiçik bir buxtada Bibiheybət neft yatağı yerləşir; şəhərə daha yaxın, bir burun üzərində isə hərbi-dəniz hissələri qərar tutub.

Körfəz sahili boyunca qərbdən şərqə doğru əvvəlcə ticarət həyatının cəmləşdiyi şəhərin özü, sonra neft emalı zavodlarının əksəriyyətinin yerləşdiyi Qara şəhər gəlir. Daha şərqdə isə əsasən daha yeni və daha mükəmməl zavodların toplandığı Ağ şəhər yerləşir.

Nobel qardaşlarının zavodu müasir üsulla işləyən müəssisələrdən biri olsa da, bəxti gətirməyib ki, Qara şəhərin yaxınlığında yerləşir. Qara şəhərlə Ağ şəhərin görkəmində çox kəskin fərq vardır: Ağ şəhərdə zavod bacalarından demək olar ki, heç tüstü çıxmır, Qara şəhərdə isə bir neçə istisna olmaqla, bacalardan qara tüstü topları püskürür.”

Bakı güllə izləri ilə dəşik-dəşik olmuş, yanmış və zədələnmiş binalarını bərpa etdikdən sonra şübhəsiz ki, əvvəlki cazibəsini yenidən qazanacaq. Şəhər daha yaxşı tanındıqca heç kim onun qədimdən şöhrət qazanmış və bu gün də öz əzəmətinə qoruyan çoxsaylı memarlıq abidələrini, möhtəşəm liman işıqlarını və bu

daxili dənizin ən gözəl körfəzlərindən birinə sahib olduğunu dana bilməz.

Əgər Bakı tərk edilmiş bir şəhər olsaydı, onun çoxdilli əhalisinin ən eybəcər ünsürləri yoxa çıxsaydı, xarabalıqları bərpa olunsaydı və sənayesi susaydı; əgər insan qədim şəhərdə tək-tənha gəzib onu keçmişdə olduğu kimi — atəşpərəstlərin Məkkəsi, “müqəddəs ünsürlərinin ən saf çeşməsi” kimi görə bilsəydi — Bakı nə çirkin, nə də çirkli görünərdi. Əksinə, Zaqafqaziyanın ən mənzərəli şəhərlərindən biri olardı.

Mən inanıram ki, Bakı süni suvarma sistemi ilə təmin edilsəydi, gözəllik baxımından Qafqazın qərb yamaclarında və Qara dənizin şərq sahillərində yerləşən dünya şöhrətli bir çox məkanı geridə qoya bilərdi.

Yastı damlı evləri ilə Bakı əsl Asiya şəhəridir. Yalnız kazarma tipli, asfaltla və yaşıl rəngə boyanmış maili dəmir damlarla örtülmüş bəzi binalar, eləcə də qızılı günbəzli pravoslav kafedralı burada Rusiya hakimiyyətinin mövcudluğunu xatırladır.

Bakını təsvir etməyə çalışanların hamısı razılaşırs ki, şəhərin ən mənzərəli hissəsi qədim Bakı qalası, minarə və məscid, eləcə də xan hamamlarının xarabalıqları ilə seçilən köhnə şəhərdir.

Dolama dalanlarla kəsişən, qərribə yastı damlı və pəncərəsiz evləri olan bu köhnə tatar məhəlləsində — fevral və sentyabr aylarında çoxsaylı qətlərin baş verdiyi yerdə — tatar və erməni tacirlər mallarını adətən kiçik, qaranlıq dükanlarının qarşısında nümayiş etdirirdilər.

Mən bazara baş çəkəndə erməni tacirlərinin dükanları bağlı idi. Sahibləri ya qaçmış, ya da fevral qırğınlarının ilk günü öldürülmüşdülər. Hazırda köhnə tatar məhəlləsində bir nəfər də erməni qalmamışdır.*

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Bakının əsl tacı onun neft mədənləridir. Məhz onlar bu şəhəri bugünkü səviyyəyə — Qafqazın

paytaxtına — çatdırmışdır. Rusiyada bir gün nəhayət başa düşüləndə ki, bir ölkənin rifahı onun mineral sərvətlərinin zənginliyi və miqyası ilə ölçülə bilər, Bakı bu sərt diyarlarda sənaye tarixində bundan da böyük rol oynayacaqdır.

Baş vermiş fəlakət dünya miqyaslı sənaye üçün misilsiz ölçüdə ağırdır. Lakin Qafqazın neft sənayesi birdəfəlik məhv olmayıb və məhv ola da bilməz. O, Feniks quşu kimi, bu möhtəşəm neft mədənlərinin və qədimdən məşhur, sənaye baxımından son dərəcə əhəmiyyətli bu şəhərin külləri arasından yenidən doğulacaqdır.

(* Qırğınlardan sonra Abşeron yarımadasının şimal sahilində yerləşən Maştağa, Mərdəkan, Buzovna və Bilgəh kəndlərində ermənilərə məxsus üzüm bağları boş qalmışdı. Həmin yayadək burada orta gəlirli Bakı ailələri yaşayırdı. Bəzi bağlar və üzüm sahələri varlı ermənilərə məxsus idi; onlar burada yalnız dəbdəbəli bağ evləri tikdirmir, həm də nadir meyvə ağacları və üzüm növləri yetişdirirdilər. Yay aylarında ermənilərin bağ evlərinin qapı və pəncərələri mismarlanmış, bağlar və üzüm sahələri baxımsız qalaraq xarab olmağa başlamışdı. Dəyəri 1000 funt sterlinq olan ev və üzüm bağı 100 funta təklif edilirdi, lakin bu qiymətə belə alıcı tapılmırdı. Ruslar almağa qorxur, tatarlar isə zaman keçdikcə hər şeyi onsuz da pulsuz əldə edəcəklərini düşündükləri üçün almaq istəmirdilər. Sentyabr hadisələri zamanı Bakıda daşınmaz əmlakın qiymətində böyük dəyişiklik baş verdi. Yuxarı tatar məhəlləsində bir sıra evlər və torpaq sahələri boş qaldı; onların erməni sahibləri qaçmışdılar. Bakını tərk etməyən ermənilər isə kütləvi şəkildə şəhərin aşağı hissəsinə köçdülər. Bəzi yerlərdə onlar başqa millətlərdən olan ev sahiblərini demək olar ki, tamamilə sıxışdırıb çıxardılar. Nəticədə şəhərin aşağı, bataqlıq və qızdırma xəstəliyinin yayıldığı, Qara şəhərə yaxın hissəsi “İkinci Ermənəkənd” adlandırılmağa başladı; bu ad Bakıda yaradılmış ilk erməni məhəlləsinə işarə idi. Tatar məhəlləsində daşınmaz əmlakın və kirayə otaqların qiyməti aşağı düşdüyi halda, hər iki erməni yaşayış məntəqəsində əmlakın dəyəri xeyli artdı.)

II FƏSİL

ƏBƏDİ ODLAR DİYARI

Müqəddəs Kitabda neft və bitum haqqında qeydlər — Misirdə neft — Zakintos quyuları — Makedoniyalı İsgəndər Bakıda — ən qədim fontanlardan biri — Pyotrun general Matuşkinə göstərişləri — qərribə fərmanlar; bir təsadüf — Pyotrun Bakıya yürüşü — Bakı xanları və neft quyuları — oda sitayiş ayini — imperator İrakli maqların məbədlərini dağıdır, lakin Suraxanı məbədinə toxunmur — Bibiheybət yaxınlığında dənizin üzərində yanan təbii qaz — “dəniz sanki od tutub yanırdı” — Texasda bənzər hadisə.

“Bir zamanlar ziyarətگاهی zəif işıqlandıran neft indi bütöv bir imperiyanı nura qərq edir və çox keçmədən bütün bir yarımkürəyə işıq və istilik bəxş etməyə namizəddir.”

Bakıdan on mil aralıda yerləşən qədim Suraxanı kəndindəki “sönməz”, yaxud daha çox deyildiyi kimi, “əbədi” odların qısa salnaməsi Abşeron yarımadasında neftin mövcudluğu haqqında ən qədim rəvayətlərin sanki yığcam xülasəsidir. İyirmi beş il bundan əvvəl Suraxanıda məbədə xidmət edən sonuncu kahin — Hindistandan gəlmiş bir persi, iki min beş yüz il əvvələ gedib çıxan uzun atəşpərəstlər silsiləsinin son nümayəndəsi — dünyasını dəyişəndə, Bakının neft sənayesi artıq xarici təşəbbüsün faydasını hiss etməyə başlamışdı. Lüdviq Nobel rus neftinin nəhəng imkanlarını sübuta yetirəndən sonra bu sahəyə kapital axışdı.

Məbədin işığı sönəndə Kanadada Petrolia, Amerikada Pensilvaniya, Qalisiyada isə Bobrka dünyanı yeni bir işıq mənbəyi ilə təmin edirdi. Bakı nefti tədricən nəhəng Rusiyanın ucqar və qaranlıq guşələrinə yol tapır, Xəzərin o tayına — İranın gizli şəhərlərinə, adı belə eşidilməyən kəndlərinə, daha sonra isə Şərqə

yayıldı; vaxt keçdikcə o, bizim ölkəmizə də gəlib çatdı — amma yanacaq kimi yox, işıq mənbəyi kimi.

Neft qədim insanlara yaxşı məlum idi və sivilisasiyanın ən erkən çağlarında məhlul və ya sement kimi istifadə olunurdu. Müqəddəs Kitabda da ona dair qeydlərə rast gəlinir. Makkabilər kitabında oxuyuruq ki, yəhudilər İrana əsir aparılarkən qurbangahın müqəddəs odunu bir quyuda gizlətmişdilər. Sonralar nəslin nümayəndələri Nəhemya peyğəmbərlə birlikdə Fələstinə qayıdanda əcdadlarının gizlətdiyi müqəddəs odu axtarmağa başladılar. Lakin od əvəzinə “qatı su” tapdılar; onu qızdırılmış qurbangah daşının üstünə tökəndə dərhal alovlandı. Həmin yer əhatəyə alındı, müqəddəs elan edildi və bundan sonra “Neftar — təmizləyici yer” adı ilə tanındı.

Müqəddəs Yazılarda aşağıdakı qeydlərə də rast gəlinir:

Yaradılış, XIV, 10 — “Siddim vadisində qatranla dolu çoxlu çuxur var idi.”

Qanunun təkrarı, XXXII, 13 — “Onu qayadan süzülən balla, çaxmaq daşından çəkilən yağla bəslədi”.

Əyyub, XXIX, 6 — “Yanımdakı qayadan zeytun yağı axdığı günlər.”

Mikeya, VI, 7 — “Minlərlə qoç qurbanı, zeytun yağının on minlərlə seli Rəbbin xoşuna gələrmimi?”

Misirlilər neftdən mumiyalama prosesində və müalicə məqsədilə istifadə edirdilər.*

(* Doktor Pettigry Misir mumiyalarının tarixindən bəhs edən əsərində yazır ki, qazıb çıxardığı mumiyaların bir çoxunun bədən boşluqları asfaltla doldurulmuşdu. Müasir tədqiqatlar və müşahidələr də mumiyalama prosesində neft məhsullarından geniş istifadə olunduğunu təsdiqləyir. Mumiyaların rəngi, qoxusu və asan alışı onların tərkibində neft maddələrinin olduğunu göstərir. Hətta səyyah ərəblərin mumiyalardan yanacaq kimi istifadə etdiyi, müasir səyyahların da həmin bölgələrdə eyni üsula əl atdığı məlumdur. Neftdən qədim

papirusların hazırlanmasında da yapışdırıcı maddə kimi istifadə olunurdu ki, həşəratların hücumuna və zamanın dağıdıcı təsirinə qarşı qorunsun. Onun Babil tikililərində işlədilməsi də qeyd olunur. Herodot yazır: “Xəndək qazarkən çıxarılan torpaqdan kərpic hazırlayı, iri kərpiclər düzəldir, onları sobalarda bişirir, əhəng və məhlul əvəzinə isə qızdırılmış asfalt və ya bitumdan istifadə edirdilər.” O həmçinin bitumun Fəratın qollarından birindən gətirildiyini bildirir. XVIII əsr səyyahı Kartrayt yazır: “Qədim Babilin xarabalıqlarından çıxıb Ait adlanan şəhərə — indiki Hitə gəldik. Şəhərin yaxınlığında qatran vadisi vardır; görünüşü son dərəcə qarıb və az qala inanılmazdır. Burada qatran və ya qatran kimi maddə verən çoxlu bulaqlar vardır; bütün ətraf ölkələr qayıq və gəmilərini su keçirməz etmək üçün bundan istifadə edirlər. Bulaqların hər biri gecə-gündüz dayanmadan dəmirçi körüyü kimi gurultu salır və bu səs bir mil uzaqdan eşidilir.” Latın səyyahı cənab Riç isə yazır: “Hitdəki əsas bitum quyusunun iki mənbəyi vardır və ortadan divarla ayrılıb; bir tərəfində bitum qaynayıb çıxır, o biri tərəfində isə nafta yağı.”)

Babildə Fəratın qollarından birindən toplanmış neftdən hazırlanan asfalta bənzər maddədən tikinti işlərində istifadə olunurdu. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, hərbi məqsədlərlə işlədilən məşhur “yunan odunun” tərkibinə də neft daxil idi. Bu od suyun üzərində belə yanırdı; yunanlar İqorun Konstantinopola yürüşü zamanı rus hərbi gəmilərini məhz bu üsulla məhv etmişdilər.

Yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində neftdən və onun törəmələrindən yanacaq kimi istifadə olunmasına dair çoxsaylı məlumat vardır.

Eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodot Zakintos adasındakı neft quyularından bəhs edir. Orada dəfələrlə neft hasil etməyə cəhd göstərsə də, kommersiya baxımından uğur əldə olunmamış, elə bu il də bir ingilis şirkəti kifayət qədər neft tapmadığı üçün işləri dayandırmışdır. Plini və Dioskorid isə Aqrigent neftini təsvir etmiş, onun “Siciliya yağı” adı ilə çıraqlarda istifadə olunduğunu bildirmişlər.

Kurtyu, Diodor, Plini, Boxart və İosif Flavi hamısı bitumun dünyanın möcüzələrindən sayılan Babilin nəhəng divarları, uca

qüllələri və asma bağlarının tikintisində istifadə edildiyini yazırlar. Təxminən otuz altı əsr keçməsinə, zamanın insan əlinin yaratdığı hər şeyi aşındırır məhv etməsinə baxmayaraq, neft mənsəli sementlə hörülmüş həmin divar və qüllələrin qalıqları bu gün də mövcuddur; qədim şəhərlərin xarabalıqlarından hələ də üzərində asfalt qalıqları yapışmış qalmış kərpic parçaları çıxarılır.

Orta əsrlərdə neft həm yanacaq, həm dərman, Amiano nefti isə Genuya küçələrinin işıqlandırılması üçün istifadə olunurdu. Bohemiyadakı Teggerin gölündən toplanan neft “Müqəddəs Kvirin yağı” adı ilə tanınır və bəzi xəstəliklərə qarşı şəfa vasitəsi hesab edilirdi.

Qafqazda belə bir rəvayət vardır ki, Makedoniyalı İsgəndər indiki Bakının yerləşdiyi ərazidən keçərkən bir oğlanın üstünə “yanan su” tökdürmüş və onu yandırmışdır. Abşeron yarımadasının yerli əhalisi neftdən praktik məqsədlərlə, həm də kifayət qədər geniş miqyasda istifadə etməyi çox qədimdən bilirdi. VIII əsrdə yaşamış ərəb salnaməçisi İstəxri yazır ki, Bakıda odun olmadığından əhali yeməyi neftlə hopmuş torpağı yandıraraq hazırlayırdı.

XIII əsrdə Qara dənizdən Orta Asiya vasitəsilə Çinə səfər etmiş məşhur venesiyalı tacir Marko Polonun məlumatına görə, neft dəvələrə ətraf ölkələrə daşınır, hətta Bağdada qədər aparılır və orada işıqlandırma vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Marko Polo həmçinin bir saat ərzində “yüzə qədər gəmini doldurmağa kifayət edən miqdarda neft” püskürdən olduqca güclü bir neft fontanından bəhs edir.

Doktor Oskar Şnayder bildirir ki, Bakıda qədim neft quyularından birində üzərində ərəb dilində yazı olan daş tapılmışdır. Yazıya görə, həmin quyu hicrətin 1003-cü ilində — bizim təqvimlə təxminən 1600-cü ildə — işlədilmiş və bu məqsədlə Məhəmməd Nurrsun oğlu Allah Cazdan icarəyə götürülmüşdü.

Qafqaz haqqında qədim rus əsərlərini oxuyarkən Böyük Pyotrun Bakını farslardan almağa göstərdiyi inadkar maraq mənim diqqətimi xüsusilə çəkmişdir. Rus hökmdarları içərisində kommersiya məsələlərinə ən həssas yanaşanlardan biri olan Pyotr, görünür, Abşeronun neft mənbələrinin gələcək imkanlarını yaxşı dərk etmişdi.

1723-cü ildə Bakı xanlığı Rusiyanın nəzarətinə keçəndə Pyotr Bakıya xüsusi əhəmiyyət verirdi; o, şəhərin Şərqlə ticarəti bir mərkəzdə toplamaq üçün əlverişli mövqedə olduğuna inanırdı. Eyni zamanda onun diqqətindən şəhərin maye mineral sərvəti də yayınmamışdı. Bakını hücumla alan general Matusşkinə verdiyi göstərişdə Pyotr yazırdı: “Ağ neftdən min pud, yaxud mümkün qədər çox göndərin və burada onu təmizləməyi bacaran usta tapın.” Qafqaz tarixini öyrənənlər xatırlayırlar ki, 1722-ci ildə Pyotr İrana yürüşə başlamışdı. Həmin ilin 18 iyununda Həştərxana gəldikdən sonra tatar, türk və fars dillərində manifest yayımladı. Orada deyilirdi:

“Bizim böyük dostumuz və qonşumuz, Əlahəzrət, Ən Nurlu, Ən Qüdrətli və Ən Qorxulu İran şahının hakimiyyəti altında olan ləzgi ölkəsinin hakimi Davud bəy və Qazıqumuq vilayətinin hakimi Surxay müxtəlif millətlərdən olan çoxlu pis niyyətli və iğtişaçı adamları həmin yerlərdə başlarına toplayaraq, dostumuz olan şah həzrətlərinə qarşı qiyam etmiş, Şirvan vilayətində yerləşən Şamaxı şəhərini hücumla ələ keçirmiş, dostumuz şahın bir çox təbəələrini öldürmüş, bundan əlavə, müqavilələrə və qədim adətlərə əsasən ticarət məqsədilə oraya köçüb yaşayan ruslarımızı da amansız və qeyri-insani şəkildə qətlə yetirmiş, onların dörd milyon rubl dəyərində mal və əmlakını talamış və bununla da müqavilələri və ümumi sülhü pozaraq imperiyamıza zərər vurmuşlar.

Beləliklə, rus millətimiz bu quldurlar tərəfindən təhqir və zərəmə məruz qaldığından, vurulan ziyanın əvəzini başqa yolla ala bilmədiyimiz üçün, qələbə üçün Rəbbimiz Allaha hərərətlə dua etdikdən sonra, özümüz şəxsən məğlubedilməz ordumuzun başında

qiyamçıların üzərinə yürüş etməyə məcbur olmuşuq. Tam əminlik ki, hər iki tərəfə bu qədər əzab və ziyan vurmuş həmin cinayətkarları layiqli cəzaya çatdıracaq və öz haqqımızı tam şəkildə bərpa edəcəyik.

Bu səbəbdən, burada yaşayan və hansı dinə və millətə mənsub olmasından asılı olmayaraq — farslar və yadellilər, ermənilər, gürcülər və başqaları — əziz dostumuz, Əlahəzrət, Ən Nurlu, Ən Qüdrətli və Ən Qorxulu şahın bütün sərkərdələrinə və təbəələrinə imperator mərhəmətimizi və təminatımızı bildiririk: yuxarıda adı çəkilən vilayətlərdə nə yerli əhaliyə, nə də yadellilərə ən kiçik zərər vurulmasına yol verilməyəcək. Heç kimin şəxsiyyətinə, əmlakına, şəhərinə və kəndinə toxunulmayacaq.

Generallarımıza, zabitlərimizə, süvari və piyada komandirlərimizə, bütövlükdə bütün ordumuza qəti şəkildə əmr etmişik ki, heç bir şəxsə ən kiçik zərər belə vurulmasın. Əgər adamlarımızdan hər hansı biri ən cüzi qanunsuzluqda belə təqsirli bilinsə, dərhal cəzalandırılacaq və hökm icra olunacaq.

Lakin bunların hamısı bir şərtlə qüvvədədir: siz dostlara yaraşan şəkildə evlərinizdə sakit qalmalı, əmlakınızı başqa yerə köçürməməlisiniz. Əksinə, əgər məlum olsa ki, həmin zalım quldurlara qoşulur, gizli və ya açıq şəkildə onlara pul və ərzaq verirsiniz, yaxud bizim mərhəmətli təminatımıza baxmayaraq ev və kəndlərinizi tərk edirsiniz, *sizi düşmənlərimiz sırasına qatmağa və odla, qılıncla aman vermədən təqib etməyə məcbur olacağıq. O zaman öldürüləcək, bütün əmlakınız talan olunacaqdır.* Bunun günahı yalnız və yalnız sizin üzərinizə düşəcək və Rəbbimiz Allahın ikinci zühuru zamanı bunun cavabını verməli olacaqsınız.”

Kursiv mənimdir; onunla bir təsadüfə — Pyotrun hədələri ilə Bakıda çap olunmuş və bu ilin 25 avqust tarixini daşıyan aşağıdakı elanın son cümləsindəki hədə arasında oxşarlığa diqqət çəkmək istəyirəm:

“Qoşunlar, o cümlədən artilleriya hissələri gəlir. Atəş açılmış bütün evlər qeydə alınıb; həmin evlərin sahibləri, idarəçiləri və sakinləri açılan atəşə görə məsul şəxslər kimi cavab verəcəklər və atışma nəticəsində vurulan zərər onların hesabına yazılacaqdır. Buna görə xəbərdarlıq edirəm ki, bundan sonra ev və damlardan atəş açmaq kimi cinayət əməllərində təqsirli bilinən hər kəslə eyni qaydada rəftar olunacaqdır. Qoşunlara hər hansı şəkildə mane olan və ya əhalini narahat edən şəxslərə heç bir mərhəmət göstərilməyəcək.

— İmza: müvəqqəti general-qubernator general-leytenant Fadeyev.”

İyulun 18-də imperator 442 gəmidən ibarət donanma ilə Həştərxandan yola düşdü; onun səərəncamında 22 min nizami qoşun və 5 min dənizçi vardı. Bu yürüş üçün ayrılmış bütün qüvvələrin ümumi sayının 106 min nəfərə çatdığı bildirilir: 22 min piyada, 20 min kazak, 30 min tatar, 20 min kalmık, 9 min süvari və 5 min dənizçi.

Bir neçə döyüşdən sonra, 23 avqust 1722-ci ildə imperator Dərbəndə daxil oldu. Şəhərin hakimi onu könüllü şəkildə təslim etmişdi. Lakin Bakını ələ keçirmək cəhdləri bu qədər uğurlu olmadı və sentyabrın əvvəlində imperator geri — Həştərxana qayıtmağa başladı.

1723-cü ildə Bakını tutmaq əmri almış general Matuskin şəhəri top atəşinə tutdu və hücumu hazırlayırdı ki, iyulun 26-da şəhərin qapıları onun üzünə açıldı.

(Mən bu fəsli yazdığım vaxt əsgərlər Qafqazdakı zorakılıq və qan tökülməsinə son qoymaq, qiyam alovunu söndürmək üçün Xəzər sahillərinə və Vladiqafqaz dəmir yoluna doğru hərəkət edirlər. — Müəllif.)

Tarixi mənzərəni tamamlamaq üçün əlavə etməliyəm ki, 1735-ci ildə, imperatriça Annanın hakimiyyəti dövründə Bakı yenidən

İrana qaytarılmış, şəhər yalnız 1813-cü ildə birdəfəlik Rusiyanın tərkibinə keçmişdir.

1735-ci ildə Bakıya gəlmiş Lerxe yazırdı:

“Balaxanıda böyük sərvət mənbəyi olan əlli iki neft quyusu vardı. Quylardan çıxarılan neft böyük və dərin daş hovuzlarda toplanır, sonra iri dəri tuluqlarda Bakıya daşınırdı. Neft bütün evlərdə yanacaq kimi istifadə olunurdu — buna görə bütün evlər qalın tüstüdən qaralmışdı. Bundan əlavə, revmatizm və dəri xəstəliklərinə qarşı dərman sayılırdı; daxilə qəbul edildikdə isə sidik daşı xəstəliyini sağaltdığı düşünülürdü. Çox mümkündür ki, Qara ölümün Bakıya gəlib çatmamasının səbəbi də neftin mövcudluğu olmuşdur.”

Onun səfəri dövründə ildə ümumilikdə 1500–3500 ton neft verən quylar Bakı xanlarının böyük gəlir mənbəyi idi. Müqayisə üçün qeyd edirəm ki, ötən il hasilat təxminən 10 milyon tona çatmışdı. Xanlar quyları podratçılara icarəyə verirdilər.

Neft əsasən saxsı çiraqlarda yandırılır və ağır ikitəkərli nəqliyyat vasitələri olan arabaların oxlarını yağlamaq üçün işlədilirdi. Təmizlənməmiş xam neft Qafqazın şimal yamaqları boyunca Kuban və Terek bölgələrində də istifadə olunurdu.

Suraxanıdakı Atəşgah məbədi

Abşeron yarımadası özünün «əbədi» odları ilə hələ qədim zamanlardan Şərq xalqlarının diqqətini cəlb etmişdi. Onlar bu alovları ilahi qüdrətin təzahürü hesab edirdilər.

Atəşpərəstlər hələ eramızdan əvvəl VI əsrdə mövcud idilər. Zərdüştün — onun Qafqaz dağ silsiləsinin şimal-şərq yamaclarında doğulduğu güman edilir — işıq və od haqqında təliminin, eləcə də atəşpərəstlik ayinlərinin formalaşmasında Bakının «əbədi» odlarının mühüm rolu olmuşdur.

Əsrlər boyu Zərdüştün ardıcılıqları məbədlərdə yanan odlara sitayiş etmişlər. Bu məbədlər eramızın 624-cü ilinə qədər mövcud olmuşdur. Gibbonun yazdığına görə, həmin il Bizans imperatoru Herakli farslara qarşı yürüşü zamanı qışı Kür çayının mənsəbində, Bakıdan on mil cənubda yerləşən çöllərdə keçirmişdi. Gibbon qeyd edir ki, imperator məhz burada bir xristian hökmdarına xas dini qeyrətini və intiqam hissini nümayiş etdirmiş, onun əmri ilə əsgərlər müqəddəs odları söndürərək maqların məbədlərini dağıtmışdılar.

On iki il sonra, eramızın 636-cı ilində, İran ikinci dəfə ərəblər tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı. Ərəblər əhalini qılınc gücünə atəşpərəstlikdən döndərərək İslam dinini qəbul etməyə məcbur etdilər. Çoxlu sayda insan əvvəlcə Hörmüzə, oradan isə Hindistana qaçdı. Bu köçkünlər indiki Bombay parslarının əcdadları oldular. Gəbrlər adlandırılan həmin parslar tez-tez Abşeron yarımadasına ziyarətə gəlirdilər. Gəbr məbədləri Hindistandan və İrandan gələn atəşpərəstlərin daimi ziyarətگاهی idi. Deyilənə görə, bəzən Litvadan da buraya zəvvarlar gəlirmiş.

Bu məbədlər yaxın zamanlara qədər mövcud olmuşdur. Hazırda onlardan yalnız biri qalmışdır. Bu, əvvəldə bəhs etdiyim, Bakıdan bir neçə mil aralıda, Suraxanı kəndində, Bakı Neft Şirkətinə məxsus keçmiş Kokorev neft emalı zavodunun yaxınlığında yerləşən məbəddir.

1879-cu ildə bütpərəstlik dövründən qalmış bu sonuncu ziyarətگاهی da məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşdi. Hökumət yerli təbii qaz yataqlarının istismarı üçün Transxəzər şirkətinə konsessiya verdi və bu qərar məbədə sitayiş edənləri dərin təşvişə saldı. İndi isə məbəd tamamilə tərk edilmişdir.

Bakının neft mənbələri və əbədi odları haqqında ilk dəfə məlumat verən avropalı alim XVII əsrin əvvəllərində Abşeron yarımadasına səfər etmiş akademik Kempfer olmuşdur. Bir neçə il sonra onun ardınca Henvey, Qmelin və Lerxe də bu yerlərə gəlmişlər.

1754-cü ildə Bakıda olmuş Yonas Henvey yazırdı ki, şəhərdən on mil şimal-şərqdə, quru və daşlı düzənlikdə qədim ziyarətگاهیlar, yaxud daşdan tikilmiş məbədlər yerləşir. Qədim zamanlarda bu məbədlər atəşpərəstlik ayinləri üçün istifadə olunmuş, onlardan biri isə hələ də hindli zəvvarların ibadət yeri olaraq qalmışdı.

Məbədin yaxınlığında, alçaq bir qaya parçasının çatında uzunluğu altı fut üç düym olan uzunsov bir yarıq vardı. Buradan fasiləsiz olaraq spirt lampasının alovunu xatırladan, lakin ondan daha

saf görünən bir alov yüksəlirdi. Küləkli havalarda alov bəzən səkkiz fut hündürlüyə çatır, sakit havalarda isə xeyli alçalırdı.

Henveyin yazdığına görə, Bakıya axışan hindli atəşpərəstlər arasında belə bir rəvayət yaşayırdı: əbədi od Nuh tufanından bəri yanır və dünyanın sonuna qədər də yanmaqda davam edəcəkdir.

1771-ci ildə Bakıya səfər etmiş rus akademiki Qmelin yerli atəşpərəstlərin qədim gəbrələrin nəslindən olduqlarını qeyd edirdi. O yazırdı:

«Onlar bu sönməz odu ən müqəddəs varlıq kimi uca tutur, onu ilahi qüdrətin təzahürü hesab edirlər. Onların inancına görə, ilahi varlıq insanlara özünü oddan və ya mayedən daha saf, daha kamil bir vasitə ilə göstərə bilməz. Başqa sözlə, bu ünsürlər elə bir saflığa malikdir ki, onları artıq maddi cisimlər sırasına aid etmək mümkün deyil.

Bu möminlər nicat tapmaq ümidi ilə Hindistandan Bakının əbədi odlarını ziyarət etməyə gəlir, burada Əzəli və Əbədi Varlığa elə təsirli bir şəkildə yalvarıb dua edirlər ki, onları seyr edən adamın bütəpərəstlər haqqında adətən bəslədiyi təəvvür tamamilə dəyişir.

Əbədi odun yandığı yerin ətrafında onlar hündürlüyü on iki futdan iyirmi futa qədər olan tağlı məbədlər inşa etmişlər».

1845-ci ildə professor Berezin bu odları təsvir edərkən yazırdı:

«Qafqaz dağ silsiləsinin şərq qurtaracağında, Bakıdan on mil aralıda, Suraxanı kəndinin yaxınlığında məsaməli, qabıqlı əhəngdaşı süxurlarından yanar qaz şırnaqları çıxır.

Gündüzlər bu alovlar o qədər də güclü təəssürat yaratmır. Lakin gecə düşəndə, onların işığı kimsəsiz və tutqun ətrafı aydınlatdıqda mənzərə tamamilə dəyişir: atəşpərəstlərin sadə məbədi sanki nağıllardakı sehrlə çevrilir.

Rəngbərəng alov dilləri küləyin qoynunda qərribə bir rəqsə başlayır. Külək onları qoparıb uzaqlara aparır, lakin alovların ayrıldığı yerlərdə dərhal daha parlaq dillər peyda olur.

Belə nadir gözəlliyə və əzəmətə malik bir mənzərənin Şərq insanların təxəyyülünü rıqqətə gətirməsi, atəşpərəstlərin bu əbədi odlara sirli və fəvqəltəbii mənə verməsi heç də təəccüblü deyil.

Lakin unutmaz olma ki, oda sitayiş edənlər yalnız Şərq xalqları olmamışdır. Əslində, dünyada elə bir ölkə tapmaq çətindir ki, onun tarixində atəşpərəstlik mövcud olmasın».

Bakının ətrafında bir çox yerlərdə təbii qazın yer səthinə çıxması indi də müşahidə olunur. Bu hadisə yalnız quruda deyil, Xəzər dənizində də baş verir.

Bibiheybət burnundan təxminən yarım saatlıq avarlı qayıq yolu məsafəsində dənizə yanan kətan lifindən bir parça atılsa, dənizin dibindən qabarcıqlar şəklində yüksələn təbii qaz dərhal alışıxır və alov geniş bir sahəyə yayılır. Yalnız külək və dalğalar bu odu söndürə bilir. Xüsusilə gecələr bu mənzərə son dərəcə maraqlı və təsirli görünür.

Bənzər hadisələr digər neft yataqlarının yaxınlığında da müşahidə edilir. 1901-ci ildə, Spindltop neft həyəcəninin ən qızğın çağında mənim də səfər etdiyim Texas neft yataqlarının sahilində, Sabin keçidinin bir qədər kənarında dənizin səthinə qaz qabarcıqları qalxırdı.

Ser Boverton Redvud neft texnologiyasına dair mötəbər əsərində Texasda müşahidə olunan bu hadisəni təsvir etmişdir. Bakıda dənizin üzərində yanan odlardan isə bir sıra səyyahlar bəhs etmişlər. Onların arasında 1875-ci ildə, Salforddan parlament üzvü olduğu dövrdə bu barədə yazmış cənab Artur Arnold, Britaniyanın Vyanaadakı səfirliyi ilə əlaqəli cənab Avqustus Maunsi, cənab Marvin, Daily News qəzetinin müxbiri cənab Edmund O'Donovan və cənab Osmaston da vardır.

Cənab Osmaston yazırdı:

«Dənizçilərdən biri suya yanan kətan lifi parçası atdı. Bir-iki uğursuz cəhddən sonra dalğalar bir neçə yard boyunca alova

büründü. Artıq hava xeyli qaralmışdı və biz bu mənzərəni bütün gözəlliyi ilə seyr edə bilirdik.

Bu, son dərəcə qeyri-adi bir tamaşa idi: sanki dəniz özü alışıb yanırdı. Onun soyuq qoynunda parlaq bir alov ləkəsi şölələnirdi.

Temzanı odlamaq haqqında eşitmişdim, amma nə vaxtsa həqiqətən də alovlanan bir dəniz görəcəyimi ağıma belə gətirməzdim.

Biz qayıqla alovun ətrafında dövrə vurduq, sonra oradan uzaqlaşmağa başladıq. Lakin təxminən bir mil aralanana qədər alovun dalğalarla birlikdə necə qalxıb-endiyini, onların üzərində necə rəqs etdiyini görmək mümkün idi.

Sonra külək gücləndi və alovu söndürdü: o, qəfildən yox oldu.

Xəzər dənizində başqa yerlər də var ki, orada da neft qazı eyni qaydada suyun üzərinə qabarcıqlar şəklində qalxır».

III FƏSİL

RUSİYA NEFT SƏNAYESİNİN İLK ÇAĞLARI (1813)

Bakı hakimləri və neft quyuları — Özbəşinə tədbirlər — İcarə sisteminin tətbiqi — Neftdən dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlirlər — Humboldtun 1839-cu ildə səksən iki neft quyusu haqqında verdiyi məlumat — 1833–1840-cı illərin hasilat statistikasısı — Hasil olunan neftin yarısının İrana göndərilməsi — Reyxenbaxın 1830-cu ildə apardığı təcrübələr — Libixin Suraxanıda fotogen istehsalı müəssisəsi yaratması — 1863–1873-cü illər dövrü — Məlikovun Bakıdakı neft emalı zavodu — Bakıda ilk hərraclar və ardınca yeni vergilərin tətbiqi — Amerika rəqabətindən qorunma tədbirləri — Maşınla qazılmış ilk neft quyusu — Mirzoyevin əldə etdiyi rekord nəticə.

1813-cü il oktyabrın 11-də İranla bağlanmış Gülistan müqaviləsi nəticəsində Bakı xanlığının qəti olaraq Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi Rusiya neft sənayesinin tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Neft sənayesinin kommersiya əsasları üzərində inkişaf etdirilməsi istiqamətində ilk addımlar atıldı. O dövrdə Qafqazın ali inzibati orqanı sayılan Gürcüstan hökumətinin Xəzinə İdarəsi müəyyən etdi ki, iki quyu istisna olmaqla, bütün neft quyuları Bakının keçmiş hakimi Hüseyn xana məxsus olmuşdur. İdarə bu quyuları müsadirə edərək ildə 13 000 funt sterlinq müqabilində podratçıya icarəyə verdi. Həmin dövrdə bu məbləğ Qafqaz hökumətinin gəlirlərində kifayət qədər mühüm yer tuturdu.

Müsadirə edilməyən iki quyu isə Bibiheybətdə Səlimxanovların şəxsi mülkündə yerləşirdi. Lakin sahibləri bu quyulardan çıxarılan, ildə təxminən 174 ton təşkil edən nefti hər puduna 18½ qəpik (tonuna

təxminən 2 funt 15 şilling) qiymətlə dövlət xəzinəsinə təhvil verməyə məcbur idilər.

Neft sənayesindən əldə etdiyi gəlirləri artırmaq istəyən dövlət xəzinəsi dayaz quyulardan xam neft çıxarılmasını və onun işıqlandırma məqsədilə satışını öz inhisarına almağa cəhd göstərdi. Lakin bu təşəbbüs uğur qazanmadı. Əksinə, 1825-ci ildə dövlət quyuların istismarını bilavasitə öz üzərinə götürdükdən sonra bu mənbədən əldə olunan illik gəlir 13 000 funt sterlingdən 7 100 funt sterlingə düşdü. Buna görə də əvvəlki icarə sisteminə qayıtmaq qərara alındı.

İcarə sistemi 1872-ci ilə qədər davam etdi və yalnız həmin il ləğv olundu. Bütün bu dövr ərzində dövlət xəzinəsinin neftdən əldə etdiyi illik gəlir heç vaxt 15 000 funt sterlinqi aşmadı. İstehlakçılar isə nefti podratçılardan yüksək qiymətə almağa məcbur idilər. Onların mənafeyini qorumaq üçün dövlətin gördüyü yeganə tədbir xam neftin bir puduna görə 46 qəpikdən artıq qiymət tələb edilməsini qadağan edən qaydanın tətbiqi oldu.

O dövrdə xam neft hasilatı hələ çox cüzi idi. Məşhur səyyah Aleksandr Humboldtun məlumatına görə, 1829-cu ildə cəmi 82 neft quyusu mövcud idi. 1850-ci ildə bütün Şamaxı quberniyasında ümumi hasilatı 5 436 ton olan təxminən 136 neft quyusu vardı. 1872-ci ilə gəldikdə isə quyuların sayı 415-ə, neft hasilatı isə 22 581 tona çatmışdı.

Neft quyularının dövlət tərəfindən istismar edildiyi 1834–1849-cu illər ərzində hasilat, demək olar ki, dəyişməz qalmışdı. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar:

1832	150 000 pud	1841	212 117
1833	180 000 pud	1842	215 142
1834	230 091 pud	1843	212 919

1832	150 000 pud	1841	212 117
1835	237 479 pud	1844	213 503
1836	228 604 pud	1845	212 779
1837	230 538 pud	1846	215 650
1838	233 915 pud	1847	216 318
1839	234 950 pud	1848	269 769
1840	221 032 pud	1849	207 029

İbtidai üsullarla, yəni əl ilə qazılmış quyulardan çıxarılan neft, demək olar ki, yalnız emal olunmamış halda istifadə edilirdi. Ondan əsasən məişət ehtiyacları, işıqlandırma, dəri məmulatlarının, araba təkərlərinin və at qoşqlarının yağlanması, eləcə də mal-qaranın parazitlərə qarşı yuyulması üçün yararlanırdılar. Hasilatın həcmi az olsa da, çıxarılan neftin böyük hissəsini yerli bazarda istehlak etmək mümkün deyildi. Buna görə də hasil olunan neftin təxminən yarısı İrana ixrac edilirdi.

Neftin həm daxili istehlakının, həm də İrana ixracının həcmi həmişə dövlətin xam neft üçün müəyyən etdiyi qiymətdən asılı olmuşdur. 1825-ci ildə Bakıya gətirilən neftin bir pudunun qiyməti 35 qəpik idi. 1839-cu ildə hökumət həmin qiyməti bilavasitə quyuların başında tətbiq etdi. Lakin 1846-cı ildə Xəzər İdarəsi Qafqaz canişini knyaz Vorontsovdan — indiki canişinin əcdadından — qiyməti 40 qəpiyə, bir il sonra isə 45 qəpiyə qaldırmaq üçün icazə aldı.

Qiymətlərin artırılması Bakıda xam neft satışının azalmasına səbəb oldu. Həm yerli istehlakçılar, həm də iranlı alıcılar daha keyfiyyətli nefti daha ucuz qiymətə Çələkəndəki türkmənlərdən almağa başladılar. Dövlət xəzinəsinin gəlirləri azaldığından canişin 1848-ci ildə ixrac olunan neftin qiymətinin 40 qəpiyə endirilməsinə razılıq verdi. Daxili bazar üçün isə əvvəlki 45 qəpiklik qiymət

saxlanıldı. Bu güzəştlə Çələkən neftinin rəqabətini zəiflətmək nəzərdə tutulurdu.

Lakin həmin tədbir də vəziyyəti yaxşılaşdırmadı. Beləliklə, hökumət 1850-ci ildən 1873-cü ildə sistemin qəti ləğvinə qədər neft yataqlarının icarə əsasında istismarı qaydasını saxladı. Müqavilələr adətən cəmi dörd il müddətinə bağlandığından icarədarlar hasilatı artırmaq üçün böyük sərmayə qoymağa maraq göstərmirdilər. Onlar texniki təkmilləşdirməyə və təsərrüfatın düzgün idarə olunmasına əhəmiyyət vermədən, mümkün qədər az xərc çəkərək yerin təkindən bacardıqları qədər çox neft çıxarmağa üstünlük verirdilər.

Vəziyyət 1860-cı ilə qədər beləcə davam etdi. Xam neftin yüksək qiyməti onun daha geniş tətbiqinə mane olurdu. Nəhayət, həmin il Transxəzər şirkəti xam neftdən işıqlandırma yağı əldə etməyə başladı.

1830-cu ildə Almaniyada Reyxenbaxın torfdan, boqqhed şistindən və buna bənzər xammallardan fotogen alınması sahəsində apardığı uğurlu təcrübələr təşəbbüskar rus sahibkarlarının diqqətini Qafqazın bir çox yerlərində geniş yayılmış, asfalta bənzər karbohidrogen maddəsinə — kirə yönəltdi.

1858-ci ildə Transxəzər Ticarət Şirkəti adı altında fəaliyyət göstərən Kokorev və Qubonin Suraxanıda, Atəşpərəstlər məbədinin yaxınlığında yerli kirdən fotogen əldə etmək üçün zavod tikdirdilər. Müəssisənin məhz burada yerləşdirilməsinin səbəbi təbii qazdan pulsuz yanacaq kimi istifadə etmək imkanı idi.

Zavod alman kimyaçısı Libixin hazırladığı layihə əsasında inşa edilmişdi. Libix tikintiyə və müəssisənin işə salınmasına nəzarət etmək üçün öz köməkçisini də göndərmişdi. Lakin tezliklə məlum oldu ki, tərkibində cəmi 15–20 faiz ağır yağlar olan kir nəzərdə tutulan məqsəd üçün yararlı deyil.

Eyni dövrdə Bakı bölgəsindən kənarda fotogen, günəş yağı və parafin istehsalı məqsədilə yaradılmış daha iki müəssisə də

uğursuzluğa düşər oldu. Onlardan biri Tver yaxınlığında tikilmiş və Tver quberniyasının kəndlərindəki torf yataqlarından istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdu. Digərini isə Vitte və Şirkəti Abşeron yarımadasının şərqində yerləşən Müqəddəs adada ozokeritin quru distilləsi məqsədilə inşa etdirmişdi. Bu xammalın emalından 68 faiz xam parafin və 8 faiz yağ alınır. Hər iki müəssisə qısa müddətdən sonra bağlandı.

1859-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında neft yataqları aşkar edildi. Burada neft işıqlandırma vasitəsi kimi xam halda deyil, distillə edildikdən və kimyəvi reagentlərlə təmizləndikdən sonra satışa çıxarıldı. Neft distillatlarına tələbat inanılmaz sürətlə artmağa başladı. Hasilatın yüksəlməsi ilə yeni məhsullar ucuzlaşır, bu isə onların daha geniş yayılmasına şərait yaradırdı. Nəticədə neftdən alınan işıqlandırma məhsulları fotogenlə uğurla rəqabət aparmağa başladı.

Kokorev və Quboninin zavodunda xam neftdən ilkin xammal kimi istifadə olunmaqla aparılan təcrübələr çox yaxşı nəticə verdi və müəssisənin tamamilə yenidən qurulmasına səbəb oldu. Zavodun idarəçiliyi Moskvada tanınmış kimyaçı Eyxlerə həvalə edildi. O, kimyəvi təmizləmənin yeni üsulunu tətbiq etməklə açıq rəngli məhsul almağa müvəffəq oldu.

Beləliklə, Bakı yaxınlığında ilk kerosin emalı zavodu meydana gəldi. 1863-cü ildən etibarən müəssisə çəlləklərə doldurulmuş nefti Rusiyanın daxili bazarlarına göndərməyə başladı. Daşınma xərclərinin münasib olduğu bölgələrdə, o cümlədən Volqaboyunda Amerika kerosinini bazardan sıxışdırıb çıxarmağa nail oldu.

Bu şirkətin nümunəsini tezliklə başqa sahibkarlar da izlədilər. 1860-cı illərin sonlarına yaxın Abşeron yarımadasında neft emalı sənayesi artıq möhkəm əsaslar üzərində təşəkkül tapmışdı.

Mərhum V. Raqozin Transxəzər Ticarət Şirkətinin neft sənayesinin inkişafında göstərdiyi xidmətləri yüksək

qiymətləndirirdi. Onun sözlərinə görə, məhz Kokorev və Quboninin təşəbbüskarlığı sayəsində 1863–1873-cü illər neft sənayesində ilk ciddi canlanma dövrü olmuşdur.

1863-cü ildə Məlikov Bakıda ilk neft emalı zavodunu tikdirdi. Bundan təxminən on il sonra Bakı və onun ətrafında artıq 23-ə yaxın kerosin zavodu fəaliyyət göstərirdi. Lakin bunların hamısı kiçik müəssisələr idi və ümumi illik hasilatları 8 065 tondan az olduğuna görə Rusiya bazarının kerosinə olan tələbatının böyük hissəsini hələ də amerikalılar ödəyirdilər.

1860-cı illərin sonlarına yaxın dövlətə məxsus neft yataqlarının istismarında tətbiq olunan icarə sisteminin ləğvi uğrunda hərəkət başlandı. Professor Mendeleyev kimi nüfuzlu şəxslər yerli neft sənayesinin ləng inkişaf etməsinin başlıca səbəblərindən biri kimi məhz bu sistemi göstərirdilər.

İcarə sistemi dövlət xəzinəsinə də kifayət qədər fayda vermirdi. Hökumət mövcud qaydanı dəyişməklə Bakı neft yataqlarından daha böyük gəlir götürəcəyinə ümid edirdi. 1821-ci ildən 1872-ci ilə qədər keçən yarım əsr ərzində dövlət öz neft mülklərindən cəmi 474 311 funt sterlinq xalis gəlir əldə etmişdi. Özü də bu məbləğə uzun müddət duzdan gələn gəlirlər də daxil edilmişdi, çünki icarə hərraclarında neft və duz vahid bir gəlir mənbəyi kimi nəzərə alınırdı.

İcarə sisteminin mövcud olduğu son on il ərzində dövlətin əldə etdiyi gəlir bu sistem ləğv edildikdən və torpaqlar açıq hərrac yolu ilə icarəyə verildikdən sonra bircə ildə götürdüyü gəlirdən də az olmuşdu. Üstəlik, burada sürətlə inkişaf edən neft sənayesinin dövlət xəzinəsinə gətirdiyi dolayı gəlirlər nəzərə alınmırdı.

İcarə sisteminin neft yataqlarının inkişafını nə dərəcədə ləngitdiyini hasilat statistikasına aydın göstərir. 1829-cu ildə cəmi 28 neft quyu olduğu halda, 1872-ci ildə onların sayı 415-ə çatmış, bundan əlavə, buxar maşınları ilə qazılmış iki quyu da istifadəyə verilmişdi.

1825-ci ildə xam neft hasilatı 3 387 ton, 1850-ci ildə 4 194 ton, 1863-cü ildə 4 839 ton, 1872-ci ildə isə 22 500 ton təşkil edirdi. İcarə sisteminin mövcud olduğu qırx il ərzində ümumilikdə təxminən 274 194 ton neft hasil edilmişdi. Halbuki sistemin ləğvindən sonrakı ilk on ildə 2 580 645 ton, növbəti on ildə isə 29 032 258 ton neft çıxarılmışdı. Hazırda, neft sənayesinin bu sistemdən azad edilməsindən otuz il keçdikdən sonra, illik hasilat orta hesabla 10 483 871 tona çatmışdır.

1867-ci ildə neft sənayesinə dair qaydaların və fotogen istehsalına tətbiq ediləcək aksiz vergisinin layihəsini hazırlamaq üçün komissiya yaradıldı. Hazırlanmış qaydalar 1872-ci il fevralın 1-də təsdiq edildi və 1873-cü il yanvarın 1-də qüvvəyə mindi.

Neft sənayesində sahibkarlıq fəaliyyəti azad elan olundu. Dövlətə məxsus neftli torpaqlar açıq hərrac vasitəsilə birdəfəlik ödəniş və torpaq sahəsinin səthindən istifadə üçün hər desyatinə ildə 10 rubl (hər akra 5 şilling 8 pens) icarə haqqı müqabilində istifadəyə verilməyə başlandı. İyirmi dörd il keçdikdən sonra bu məbləğ hər desyatin üçün 100 rubla (hər akra 56 şilling 8 pens) yüksəldilməli idi.

Hərraca təxminən 1 240 desyatin torpaq çıxarılmışdı. Buraya Bakı quberniyasında yerləşən təxminən 1 053 akr ərazi də daxil idi ki, onun da yalnız 418 akrı Balaxanın payına düşürdü.

Üzərində neft quyuları olan bütün torpaq sahələri hər biri 27 akrdan ibarət qruplara bölündü. Həmin sahələr quyuların o vaxtkı hasilatı və neftin qiyməti nəzərə alınmaqla, hər qrup üçün 1 funt sterlinqdən bir neçə yüz funt sterlinqə qədər qiymətləndirildi.

Bütün sahələrin ümumi dəyəri 55 200 funt sterlinq müəyyən edilsə də, yeni yaranmış şirkətlər hərraca çıxarılan torpaqların mövcud yeganə neftli sahələr olduğunu düşünürdülər. Buna görə də bir-birini üstələməyə çalışaraq qiymətləri ağlasığmaz həddə qaldırdılar.

Belə ki, bir rubl dəyərində qiymətləndirilmiş torpaq qrupları üçün on minlərlə rubl, 100 funt sterlinq dəyərində olanlar üçün isə yüz minlərlə rubl təklif edilirdi. Ümumi qiyməti 24 400 funt sterlinq olan üç əsas torpaq qrupu 169 800 funt sterlinqə satıldı.

Nəticədə dövlət xəzinəsi hərraca çıxarılmış 48 torpaq qrupunun hamısından ümumilikdə 298 000 funt sterlinq əldə etdi. Əsas alıcılar Mirzoyev, Kokorev və Qubonin idi. Mirzoyev Balaxanıda 40 desyatin torpaq üçün təxminən 122 000 funt sterlinq, Kokorev və Qubonin isə 60 desyatin üçün 132 300 funt sterlinq ödədilər.

Sonralar Bakı Neft Şirkətinə çevrilmiş Kokorev–Qubonin müəssisəsi də, Mirzoyevin şirkəti də gözlənilən uğuru qazana bilmədi. Başqa ərazilərdə də neft yataqlarının aşkar edilməsi bu müəssisələrin təsisçilərinin planlarını tamamilə alt-üst etdi.

İcarə sisteminin ləğvi ilə eyni vaxtda kerosin istehsalına aksiz vergisi tətbiq edildi. Lakin bu verginin hesablanma qaydası son dərəcə qeyri-mükəmməl idi. Neft emalı müəssisələrindən vergi onların distillə qurğularının tutumuna əsasən alınırdı. Distillə prosesinin nə dərəcədə təkmilləşdirilməsindən asılı olaraq hazır məhsulun üzərinə düşən vergi yükü kəskin fərqlənir, orta hesabla bir pud kerosinə 15–25 qəpik təşkil edirdi.

Aksiz sistemindəki bu uyğunsuzluqlar üzündən neft emalı sənayesi hasilat sahəsi qədər rəvan inkişaf edə bilmirdi. Vergi yükü ayrı-ayrı emal müəssisələri arasında son dərəcə qeyri-bərabər bölüşdürülmüşdü. Dövlətin aksizdən əldə etdiyi gəlir də çox cüzi idi. 1873-cü ildə bu gəlir cəmi 20 366 funt sterlinq, 1874-cü ildə 28 022 funt sterlinq, 1875-ci ildə 21 076 funt sterlinq, 1876-cı ildə isə 29 911 funt sterlinq olmuşdu.

Neft istehsalçılarının 17 sentyabr 1877-ci ildə təqdim etdikləri ərizə əsasında hökumət kerosinə qoyulan aksiz vergisini müvəqqəti olaraq ləğv etdi. Verginin götürülməsindən dərhal sonra neft sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Kerosin istehlakı artdı, ixrac genişləndi. Daxili bazarda rəqabətin güclənməsi və məhsul bolluğu qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb oldu. Bütün bu amillər, xüsusilə də aksizin ləğvindən sonrakı on il ərzində bir pud kerosinin qiymətinin 60–80 qəpikdən 20–30 qəpiyə enməsi, yeni gəlir mənbələri axtaran hökuməti aksiz vergisini yenidən tətbiq etməyə sövq etdi.

1888-ci ildə adi kerosinin hər puduna 40 qəpik, daha yüksək alışma temperaturuna malik ağır kerosin növlərinin hər puduna isə 30 qəpik vergi qoyuldu. Bununla belə, benzin, sürtkü yağları, xam neft, mazut qalıqları və ixrac olunan bütün neft məhsulları vergidən azad edildi.

1892-ci ilin sonlarına yaxın vergi dərəcələri müvafiq olaraq 60 və 50 qəpiyə qaldırıldı. Aşağı vergi dərəcəsinin tətbiq edildiyi ağır işıqlandırma yağlarının təsnifatında da bəzi dəyişikliklər aparıldı. Lakin ümumilikdə vergi sistemi əvvəlki kimi qaldı.

Aksizin yenidən tətbiqi sənayenin inkişaf sürətini müəyyən qədər zəiflətsə də, ona ciddi zərər vura bilmədi. Çünki kerosin artıq geniş və durmadan böyüyən bazar qazanmışdı. Üstəlik, bu bazar kerosinin qiymətinin yeni aksiz tətbiq edildikdən sonrakı səviyyədən də yüksək olduğu dövrə formalaşmışdı.

Aksiz vergisinin tətbiqi ilə eyni vaxtda, 1872-ci ildə xaricdən gətirilən kerosinin hər puduna 55 qəpik (kağız pulla) gömrük rüsumu qoyuldu. 1877-ci ildə isə gömrük rüsumlarının qızıl pulla ödənilməsi tələbi müəyyən edildi və bununla da yerli sənayenin xarici rəqabətdən qorunması daha da gücləndirildi.

Bu tədbir, xüsusilə həm Amerikada, həm də Rusiyada neft məhsullarının qiymətlərinin sürətlə aşağı düşdüyü şəraitdə, son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Gömrük müdafiəsi olmasaydı, hələ inkişafının ilk mərhələsində olan yerli sənaye Amerika rəqabəti qarşısında tamamilə məhv ola bilərdi. Amerikalılar buna asanlıqla nail ola bilərdilər, çünki Rusiya neft sənayesi hələ yenicə təşəkkül

tapdığı vaxt onlar ölkə bazarında artıq möhkəm mövqə qazanmışdılar.

1865–1875-ci illərdə Amerikadan idxal olunan kerosinin illik həcmi 24 194 tondan 40 323 tona qədər dəyişirdi. 1876–1879-cu illərdə bu göstərici ildə təxminən 32 258 ton, 1880–1882-ci illərdə isə 16 129 ton olmuşdu. 1883-cü ildə idxalın həcmi cəmi 7 419 tona düşdü. Bundan sonra Amerika kerosininin idxalı nəinki tamamilə dayandı, hətta Rusiya neftinin xarici bazarlara ixracı da durmadan artmağa başladı.

Yerli sənayenin inkişafını təşviq etmək məqsədilə tətbiq edilmiş yüksək idxal rüsumları öz vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Sənaye artıq xarici rəqabətdən qorunmağa ehtiyac duymadığı dövrdə də bu rüsumlar qüvvədə saxlanıldı. Bunun iki başlıca səbəbi vardı: birincisi, Qafqazdan uzaqda yerləşən sərhədyanı bölgələrə xarici neftin daxil olmasının qarşısını almaq, ikincisi isə ölkə daxilində istehsal edilən kerosindən dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlirləri qorumaq.

Maşınların köməyi ilə neft quyusu qazmaq üçün ilk cəhd 1860-cı illərin ortalarında Kuban bölgəsində Novosiltsev adlı bir şəxs tərəfindən göstərildi. Kuban kazaklarından geniş torpaq sahələri icarəyə götürən və bir neçə sahəni şəxsi mülkiyyətinə keçirən Novosiltsev kəşfiyyat quyuları qazdırmağa başladı.

Bu işlərin nəticəsində Kudakoda ilk fontan vuran neft quyusu əldə edildi. Bu uğur Novosiltsevi Fanaqoriya neft emalı zavodunu tikməyə həvəsləndirdi. Lakin neftin çıxarılması və emalı sahəsində göstərilən böyük təşəbbüskarlığa və misilsiz enerjiyə baxmayaraq, gözlənilən nəticələrə nail olmaq mümkün olmadı. Bunun başlıca səbəblərindən biri dövrüyyə vəsaitinin çatışmazlığı idi.

Bakı bölgəsində isə Transxəzər Ticarət Şirkəti — indiki Bakı Neft Şirkəti — 1866-cı ildə qazma işlərinə başlamaq üçün hökumətə müraciət etsə də, rədd cavabı aldı. Çox güman ki, bu qərara üç il

əvvəl hökumətin tapşırığı ilə Abşeron yarımadasında tədqiqat aparmış Abixin rəyi təsir göstərmişdi. O, neft sənayesində qazma qurğularından istifadənin heç bir fayda verməyəcəyi qənaətinə gəlmişdi.

1871-ci ildə qazma işlərini uğurla başa çatdıraraq ilk quyunu istifadəyə verən Mirzoyev oldu. 1872-ci ildə qazılmasına başlanmış ikinci quyu da ona məxsus idi.

Qazma işləri yerli əhalini heyrətə salacaq sürətlə aparılırdı. Yeni üsulun üstünlükləri tezliklə özünü göstərdi: cəmi 122 fut dərinlikdən ilk güclü neft fontanı vurdu və qısa müddət ərzində bir neçə milyon pud neft verdi.

1873-cü ilin sonunda buxar maşınları ilə qazılmış quyuların sayı 17-yə çatmışdı. 1874-cü ildə onların sayı 50, 1875-ci ildə 65, 1876-cı ildə isə 101 oldu. Beləliklə, əl ilə quyu qazılması üsulu keçmişdə qaldı.

IV FƏSİL

QAFQAZDA FOTOGEN SƏNAYESİ

Baron Tornaunun Bakıya gəlişi — Hökumətin mühüm imtiyazlar verməsi — Əbədi odların yaxınlığında ilk zavodun yaradılması — Tornau və Eyxlerin təcrübələri — Gəmi sahiblərinin sulfat turşusu daşımaqdan imtina etməsi — «Fotonaftil»in uğursuzluğu — Pirallahı adasında parafin zavodunun tikilməsi — Bakıda ilk neft emalı zavodu (1863) — İngiltərə istehsalı olan kaustik sodanın Bakıda satışı — Məlikovun üzleşdiyi çətinliklər — Aksiz vergisinə qarşı mübarizə — Sürtkü yağları sənayesi — Qara şəhərin yaranması.

1850-ci illərin ortalarında, Almaniyada fotogen istehsalına marağın ən yüksək həddə çatdığı bir vaxtda baron Tornau Rusiyada fotogen zavodu açmaq qərarına gəldi. O, bu məqsədlə Bakını seçdi. Baron bilirdi ki, yerli əhali burada Almaniyada fotogen alınan bitumlu xammala bənzər bir maddə çıxarır. Yerli əhalinin kir adlandırdığı bu maddəni çox ucuz qiymətə əldə etmək mümkün idi. Üstəlik, baronun yanacaq kimi istifadə etmək istədiyi Əbədi odlar da yaxınlıqda yerləşirdi.

Təxminən həmin dövrdə Sankt-Peterburqda Kokorev və Qubonin tərəfindən Xəzər dənizinin şərq sahillərində yaşayan türkmənlərlə və İranla Rusiyanın ticarət əlaqələrini genişləndirmək məqsədilə Transxəzər Ticarət Şirkəti adlı möhkəm əsaslara malik bir müəssisə yaradılmışdı.

Hökumət bu təşəbbüsə hərtərəfli yardım göstərməyə can atır və şirkətə bir sıra mühüm imtiyazlar verirdi. Baron Tornau fotogen zavodunun tikintisi və İranın işıqlandırma yağı ilə təmin edilməsi barədə hazırladığı layihəni şirkətə təqdim etdi.

Layihə qəbul olundu və Əbədi odlar məbədinin yaxınlığında, otuz iki akr sahədə ilk fotogen zavodu tikildi. Bu təşəbbüsün müəllifləri neftdən işıqlandırma yağı alınmasının mümkünliyünü heç ağıllarına da gətirmirdilər. Onların fikrincə, istehsal üçün yeganə xammal kir olmalı idi.

Məşhur kimyaçı Libix zavodun layihəsini və işçi çertyojlarını hazırladı. Layihənin əsasında Almaniyada şistdən fotogen istehsal edən müəssisələrdə tətbiq olunan texnologiya dayanırdı.

Avadanlıq iki əsas hissədən ibarət idi: birincisi, xammalın ilkin distilləyə məruz qaldığı üfüqi çuqun retortlar, ikincisi isə alınmış distillatların təkrar distilləsi üçün nəzərdə tutulmuş qurğular.

Zavodun tikintisinə, xüsusilə avadanlığın quraşdırılmasına və təbii qaz mənbələrinin istismarına nəzarət etmək məqsədilə Libix 1858-ci ildə öz köməkçisi Moldenhaueri Bakıya göndərdi.

Moldenhauer növbəti il zavodun tikintisinə başladı. Lakin avadanlığın xaricdən sifariş edilməsi və daşınma zamanı yaranan çətinliklər üzündən tikintini yalnız 1860-cı ildə başa çatdırmaq mümkün oldu. Satış üçün yararlı ilk məhsul isə 1861-ci ildən tez əldə edilmədi.

Bu müddət ərzində Moldenhauer təcrübələrini davam etdirirdi. Artıq 1859-cu ildə, tədqiqatlarının lap başlanğıcında o müəyyən etmişdi ki, kirdən alınan fotogen keyfiyyətcə şist yağından üstün olsa da, xüsusi çəkisi həddindən artıq yüksəkdir. Bundan başqa, əldə olunan məhsulun miqdarı emal edilən xammalın cəmi 15–20 faizini təşkil edirdi.

1859-cu il boyunca davam edən bu təcrübələr laboratoriya mərhələsindən kənara çıxmadı. Kirdən alınmış fotogen heç vaxt əhəmiyyətli həcmdə bazara çıxarılmadı.

Bundan sonra Moldenhauer Balaxanı və digər neft quyularından çıxarılan xam neftlə təcrübələr aparmaq qərarına gəldi. Həmin

dövrdə bu quyulardan əldə edilən neftin miqdarı qeyri-adi dərəcədə böyük hesab olunurdu.

Təcrübələrin nəticəsi onun ən nikbin gözləntilərini belə üstələdi. Alınan distillat tamamilə şəffaf idi və əlavə emala ehtiyac olmadan dərhal istifadə edilə bilərdi. Daha mühümü isə, xam neftdən alınan məhsulun çıxımı kirlə müqayisədə xeyli yüksək idi.

Moldenhauer təbii qazın toplanması üçün qaz anbarları inşa etdirdikdən sonra, 1860-cı ildə Almaniyaya qayıtdı.

Üsyankar Qafqazın paytaxtı Tiflis şəhəri

Məşhur Gürcüstan Hərbi Yolu. Qafqazın qəlbində.

1860-cı ildə Eyxler Suraxanı zavoduna gəldi. Həmin vaxt şirkət artıq müəssisəni satmaq və bu işdən tamamilə əl çəkmək ərəfəsində idi. Belə bir şəraitdə Eyxler şirkətin müdiri baron Tornauya kirdən fotogen istehsalını dayandırmağı və Moldenhauerin laboratoriya təcrübələrinin nəticələrindən istifadə edərək neftdən işıqlandırma yağı almağa başlamağı təklif etdi. Tornau bir şərtlə — keyfiyyətli və ucuz yağ əldə edilməsi şərtlə — xammalın seçilməsində Eyxlərə tam sərbəstlik verdi.

Almaniyaya qayıtmazdan bir qədər əvvəl Moldenhauer neftdən əldə etdiyi fotogenin keyfiyyətindən o qədər razı qalmışdı ki, onun əlavə təmizlənməyə ehtiyac duymadığını düşünürdü. O, məhsulu tənəkə qablara doldurub ağızlarını lehimlə bağlatdırdı və az miqdarda fotogeni hər puduna səkkiz rubl (bir qallona təxminən üç şilling on pens) qiymətlə satılmaq üçün Tiflisə göndərdi. Lakin yük Tiflisə çatanda məlum oldu ki, yola salınarkən tamamilə şəffaf olan yağ tədricən tündləşmiş və nəhayət, tünd-qəhvəyi rəng almışdır.

Bu hadisə Qafqazda istehsal edilən işıqlandırma yağının ilk elmi təhlilinin aparılmasına səbəb oldu. Tədqiq edilmək üçün zavoda qaytarılan yağ Moldenhauer artıq Almaniyaya getdiyindən Eyxlerin əlinə keçdi. Eyxler müəyyən etdi ki, yağın tərkibində üzvi turşularla, başlıca olaraq qarışqa və sirkə turşuları, eləcə də yağ turşuları sırasının digər homologları ilə birləşmələr şəklində xeyli dəmir vardır. Təhlil göstərdi ki, təmizlənməmiş fotogenin tərkibində dəmir ilə reaksiyaya girən üzvi turşular mövcuddur və buna görə də onlar mütləq neytrallaşdırılmalıdır.

Eyxler həmin turşuları neytrallaşdırmaqla daha keyfiyyətli yağ əldə etdi. Bu yağ nə dəmirə aşındırıcı təsir göstərir, nə də rəngini dəyişirdi. Lakin onun başqa bir qüsuru vardı: lampada yanan zaman fitilin üzərində müəyyən qədər qurum əmələ gəlirdi. Bu isə yağın tərkibində sərbəst qələvi qaldığını göstərirdi. Eyxler yağı xlorid turşusunun zəif məhlulu ilə yuyaraq həmin qələvini də kənarlaşdırdı.

Nəticədə lampada kifayət qədər yaxşı yanan, lakin sarımtıl rəngə malik məhsul alındı. Rəqabət olmadığı müddətdə bu rəng o qədər də əhəmiyyət daşıyırdı. Lakin 1863-cü ildə Rusiyaya Amerika neft məhsullarının ilk partiyası gətirildikdən sonra vəziyyət dəyişdi. Amerika neftindən alınan fotogen yüngül, tamamilə şəffaf və lampada olduqca yaxşı yanan məhsul idi. Suraxanı zavodunun istehsal etdiyi yağ artıq onunla rəqabət apara bilməzdi. Buna görə də Eyxler məhsulun təmizlənməsi və rəngsizləşdirilməsi üçün daha mükəmməl üsul tapmalı oldu.

Müxtəlif kimyəvi maddələrlə təcrübələr apardıqdan sonra o, 60° Bome dərəcəli sulfat turşusunu seçdi. Bu turşu yalnız rəngverici maddələri məhv etmir, həm də təmizlənməmiş işıqlandırma yağına xas olan kəskin qoxunu aradan qaldırırdı.

Lakin lazımı miqdarda sulfat turşusu əldə etmək heç də asan deyildi. Onu Həştərxandan gətirmək mümkün olmurdu, çünki gəmi sahibləri belə təhlükəli yükü daşımaqdan imtina edirdilər. Buna görə

Eyxler sulfat turşusunu İngiltərədən Qara dəniz sahilindəki Poti limanı vasitəsilə gətirməyə, oradan isə Qafqaz boyunca 530 mil məsafəyə arabalarla daşıdırmağa məcbur oldu.

Belə daşınmanın həddindən artıq baha başa gəldiyini nəzərə alsaq, zavoda çatdırılan turşunun bir pudunun qiymətinin heç vaxt on rubldan (bir sentnerə üç funt sterlinqdən artıq) aşağı düşməməsi təəccüblü deyildi.

İstehsal üçün lazım olan sodanı isə Eyxler yerində, dəniz yosunlarından əldə edirdi. Bu yolla alınan 38° Bome dərəcəli kaustik soda məhlulundan əlavə durulaşdırılmadan istifadə olunurdu.

Yağ əvvəlcə qatı sulfat turşusu, sonra isə zəif kaustik soda məhlulu ilə təmizlənirdi. Bundan sonra məhsul yenidən sulfat və ya xlorid turşusunun zəif məhlulu ilə yuyulur və durulması üçün saxlanılırdı.

Fotogenin ilk kiçik partiyası Tiflisə göndərildi. Rusiyanın daxili bölgələrinə məhsul göndərilməsinə isə yalnız 1863-cü ildə, daha dəqiq desək, 1864-cü ildə başlanıldı.

Həmin dövrdə neftdən alınan işıqlandırma yağı hələ yeni məhsul sayılırdı. Buna görə Moldenhauer və Eyxler ona bitumlu xammaldan əldə edilən fotogendən aydın şəkildə fərqlənəcək xüsusi ad verməyi qərara aldılar. Fotogen yunan dilində «ışıq verən» mənasını daşıyırdı. Yeni məhsul üçün isə üç yunan sözünün birləşməsindən yaranmış və «neft maddəsinin işığı» mənasını ifadə edən «fotonaftil» adı seçildi.

Onlar öz məhsullarını Rusiyaya bu ad altında göndərməyə başladılar. Lakin bir müddət onu satmaqda çətinlik çəkдилər. Alıcılar yalnız fotogen və kerosin adlarını tanıyırdılar. Kerosin adı Amerikada yaradılmışdı. «Fotonaftil»in nə olduğunu isə heç kim bilmədiyindən, istehlakçılar onu almaq istəmirdilər. Beləliklə, yeni ad geniş yayılmadı.

Suraxanı zavodunun tikilməsindən az sonra Vitte və Şirkəti Abşeron yarımadasının şərq qurtaracağı ilə üzbəüz yerləşən Pirallahı adasında iri parafin zavodu inşa etdi. Burada Çələkəndən gətirilən ozokeritdən xam parafin alınırdı.

Distillə zamanı xammalın 68 faizi həcmində distillat əldə edilirdi. Bunun 60 faizini xam parafin, 8 faizini isə açıq-qəhvəyi rəngli işıqlandırma yağı təşkil edirdi. Maye əvvəlcə buxarla 60°C-yə qədər qızdırılır, sonra ona bir faiz sulfat turşusu əlavə olunurdu. Qarışdırma əmələ gələn köpük tamamilə ağarana qədər davam etdirilir, bundan sonra sönməmiş əhəng əlavə olunur və bütün qarışıq yenidən distillə edilirdi.

İlk ayrılan fraksiyalar xüsusi çəkisi 0,750–0,810 arasında dəyişən, kifayət qədər xoş efir qoxusuna malik tamamilə rəngsiz mayedən ibarət idi. Distillənin sonuna yaxın məhsulun rəngi pisləşirdi. İlk on-on üç qallondan ibarət fraksiya ayrıca toplanır və xam parafinin təmizlənməsində həlledici kimi istifadə olunurdu.

Suraxanı və Pirallahı zavodlarının sahibləri istehsal sirlərini qısqıncılıqla qoruyurdular. Lakin bu sirlər tədricən yayıldı. Nəticədə 1863-cü ildə Bakı şəhərinin özündə ilk neft emalı zavodu tikildi. Onu əvvəllər Vitte zavodunda işləmiş, təhsili olmayan və o vaxta qədər heç kimin tanımadığı erməni Cevat Məlikov yaratmışdı.

Məlikovun neft distilləsi müəssisəsi qurmaq təklifi hamının istehzasına səbəb olmuşdu. Dostları da, rəqibləri də onu dəli hesab edirdilər. Lakin inadkarlığı sayəsində o, tədricən məqsədinə yaxınlaşdı və üç nəfərdən ibarət kiçik bir şirkət yaratmağa müvəffəq oldu. Şirkətin nizamnamə kapitalı cəmi 40 funt sterlinq idi. Təbii ki, bu vəsaitlə böyük zavod tikmək mümkün deyildi. Məlikov açıq səma altında yalnız soyuducu ilə təchiz edilmiş bir distillə aparatı quraşıra bildi.

Bu ibtidai qurğunu görmək üçün ətrafa istehza ilə gülən adamlar toplaşmışdı. Lakin bir neçə saat sonra soyuducudan saf və şəffaf

fotogenin axdığını gördükdə onların şübhələri də, istehzaları da yox oldu. Məlikov bir anda həmin yerlərin ən məşhur adamına çevrildi.

Dərhal daha böyük, 200 funt sterlinq kapitalla malik başqa bir şirkət yaradıldı və onun idarə edilməsi Məlikova tapşırıldı. Lakin şirkətin təsisçiləri fotogen istehsalının sirrini öyrəndiklərini, yaxud öyrəndiklərini güman edən kimi ixtiraçıdan yaxa qurtarmaq üçün bəhanələr axtarmağa başladılar.

Bundan sonra Məlikov bütün enerjisini yenidən ozokeritdən xam parafin alınmasına yönəltdi. Lakin bu sahədə də uğur qazana bilmədi. Bunun bir səbəbi Bakıda buzun olmaması, digər səbəbi isə belə istehsalın onun sərəncamındakı cüzi vəsaitdən qat-qat böyük kapital tələb etməsi idi.

Məlikovun dəli hesab olunması heç də təəccüblü deyildi. O, qazanc dalınca qaçmır, gələcəyini düşünmədən son qəpiyini belə öz ideyalarının həyata keçirilməsinə sərf edirdi. Onun yeganə arzusu düşündüyü layihələrin gerçəkləşdiyini görmək idi. Nəticədə bu qəbildən olan bir çox ixtiraçı kimi onun da taleyi yoxsulluqla sona çatdı.

Məlikov Mirzoyevi Qroznı neft mənbələrindən istifadə etməyə və Şimali Qafqazı işıqlandırma yağı ilə təmin etmək üçün neft emalı zavodu tikməyə razı saldı. Zavodu özü inşa etdi, lakin bir daha aldadıldı və ona çatmalı olan haqqdan məhrum edildi.

Bakı neft emalı sənayesinin bu öncülü son dərəcə ağır yoxsulluq içində vəfat etdi. Halbuki onun şərikləri və işəgötürənləri işıqlandırma yağları istehsalından böyük sərvətlər qazanmışdılar.

İstehsal üsulunun sadəliyinə baxmayaraq, fotogen sənayesi ləng inkişaf edirdi. Bunun başlıca səbəbi icarə sisteminin mövcudluğu və xam neftin baha olması idi. Məhz buna görə 1860-cı illərin birinci yarısında cəmi bir neçə neft emalı zavodu tikilmişdi.

Bu müəssisələr, demək olar ki, sınaq və yanılma yolu ilə fəaliyyət göstərirdilər. Onlar adətən Suraxanı zavodunun fəhlələrini

öz tərəflərinə çəkməyə çalışır və həmin fəhlələrdən istehsalın incəlikləri haqqında çoxlu qiymətli məlumat əldə edirdilər. Tezliklə məlum oldu ki, fotogen mütləq turşu və qələvi ilə təmizlənməlidir.

Turşunu Moskvadan gətirirdilər. Lakin soda haqqında dəqiq təsəvvürləri olmadığından onu başqa maddələrlə əvəz etməyə çalışırdılar. Bəziləri bu məqsədlə dəniz suyundan, digərləri isə adi duzlu sudan istifadə edirdi. Təbii ki, belə üsullarla məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq mümkün olmurdu.

İcarədar Mirzoyev o dövrdə son dərəcə böyük nüfuza malik idi. Özü neft emalı ilə məşğul olmasa da, hazır məhsulların alıcısı kimi Nijni Novqorod yarmarkasında həm xam neftin, həm də neft məhsullarının qiymətlərini müəyyən edir və heç bir rəqabətə dözmürdü.

Sənaye üzərində nəzarətini daha da möhkəmləndirmək üçün o, iri neft emalı zavodu tikdirməyə başladı. Əvvəlcə Qrikurovdan kiçik bir fotogen müəssisəsi satın aldı. Bu müəssisə bir dəfəyə yetmiş pud xammal qəbul edən distillə aparatından ibarət idi və Qrikurova 70 funt sterlinqə başa gəlmişdi.

Mirzoyev Moskvadan daha on distillə aparatı sifariş etdi. Lakin misdən hazırlanmış və qalayla lehimlənmiş bu aparatlar istifadəyə yararsız çıxdı. Bundan sonra xaricdən hər biri əlli pud xammal qəbul edə bilən daha altı aparat gətirdi. Təxminən həmin vaxt o, Əbədi odlardan istifadə etmək niyyətində olduğu Suraxanı zavodunun tikintisinə də başladı.

Bir-iki il sonra əvvəllər Vitte zavodunda mexanik işləmiş Vayzer daha təkmil üsulla işləyən fotogen emalı müəssisəsi tikdi. Məhz bu dövrdə İngiltərədə istehsal olunan kaustik soda ilk dəfə Bakıya gətirildi. Burada həmin məhsul «ingilis potaşı» adı ilə tanınırdı.

Əslində, fotogenin az-çox elmi və texniki əsaslara söykənən təmizlənməsi məhz bu vaxtdan başlandı. Təmizləmə üsullarının sirri

tezliklə hamıya məlum oldu və 1869-cu ildə artıq 23 neft emalı zavodu fəaliyyət göstərirdi. Lakin onlardan iyirmisinin gündəlik emal gücü yüz puda belə çatmırdı.

İcarə sisteminin ləğvindən cəmi iki-üç ay sonra neft emalı zavodlarının sayı elə sürətlə artmağa başladı ki, hətta yaşayış evləri də neft emalı müəssisələrinə çevrilirdi. Bu zavodlarda yanacaq kimi xam neftdən istifadə olunur, onun tam yanmasına isə əhəmiyyət verilmirdi. Nəticədə bütün şəhər his və tüstü pərdəsinə bürünmüşdü.

Şəhər sakinləri bu dözülməz vəziyyətə etiraz etdilər. Yerli hakimiyyət orqanları yeni neft emalı zavodlarının tikintisini qadağan etdi, mövcud müəssisələri isə bağladı. Bunun əvəzində neft emalçılarına şəhərdən təxminən bir mil yarım aralıda, xüsusi ayrılmış ərazidə yeni zavodlar tikməyə icazə verildi.

1873-cü ilin yazında həmin ərazidə tikinti işləri bütün sürəti ilə gedirdi. Cəmi yarım il ərzində burada səksən neft emalı zavodu fəaliyyətə başladı.

Kerosin yüksək qiymətə satılırdı və bu sahədə çalışan hər kəs böyük qazanc əldə edəcəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin yüksək qiymətlərin təsiri ilə istehsal sürətlə artaraq çox keçmədən tələbatı üstələdi. Yeni zavodların tikintisi fasiləsiz davam edirdi. Beləliklə, qısa müddətdə Bakının kənarında, xüsusi ayrılmış həmin ərazidə zavodların, emalatxanaların və yaşayış evlərinin nəhəng bir yığını meydana gəldi. Sonralar bu yer Qara şəhər adı ilə tanındı.

Neft emalçıları aksiz qaydalarının zəif cəhətini də tezliklə aşkar etdilər. Vergi istehsal edilmiş məhsulun miqdarına görə deyil, distillə aparatının tutumuna əsasən hesablanırdı. Buna görə də onların başlıca məqsədi məhsulun keyfiyyətindən asılı olmayaraq hər aparatdan mümkün qədər çox məhsul almaq idi.

Neft qalıqları, turşu və soda çöküntüləri istifadə edilmir, ümumiyyətlə, tamamilə yararsız tullantı hesab olunurdu. Neft

qalıqları xüsusi çalalara axıdılaraq orada yandırılır, turşu və soda çöküntüləri isə küçələrdə gölməçələr əmələ gətirirdi.

Bakı neft emalı sənayesinin ilk inkişaf dövründə aksiz orqanlarının oynadığı rol haqqında oxumaq olduqca maraqlıdır. Bu orqanlar daha təkmil avadanlığın və emal üsullarının tətbiqini təşviq etmək əvəzinə, öz münasibətləri ilə qabaqcıl istehsalçıların təşəbbüskarlığını bilərəkdən boğurdular.

Qara şəhərin neft emalı zavodları yerləşən ərazisinin bir hissəsi

Biri Mərkəzi Rusiyada, digəri isə Cənubi Rusiyada yerləşən iki müəssisədə neft qalıqlarının distilləsi yolu ilə sürtkü yağları, his, pek koksu və ağır ısıqlandırma yağı istehsal olunurdu. Həmin müəssisələrin sahibləri vergi idarəsini inandıra bilmişdilər ki, onların istehsal fəaliyyəti yalnız əvvəllər aksiz vergisi ödənilmiş neft qalıqlarının təkrar emalından ibarət olduğuna görə yenidən vergi tutulması ədalətsizlik olardı.

1872-ci il noyabrın 3-də verilmiş xüsusi fərmanla Mərkəzi Rusiyadakı müəssisə həmin il fevralın 1-də qəbul edilmiş fotogen istehsalına dair qaydaların tələblərindən azad edildi. Cənubi Rusiyadakı müəssisə də vergidən azad olundu, çünki burada qapalı distillə aparatlarından deyil, açıq çənlərdən istifadə edilirdi.

Bakıda fəaliyyət göstərən iki neft emalçısı — sürtkü yağları istehsalçısı Vayzer və asfalt istehsalçısı Bağırov — bu güzəştlərin onlara da şamil ediləcəyini düşünürdülər. Lakin çox keçmədən yanıqlarını öz ziyanları bahasına anladılar. Zaqafqaziya Aksiz İdarəsi onları vergidən azad etməkdən imtina etdi və hər iki sahibkar öz müəssisəsini bağlamağa məcbur oldu.

Bundan bir qədər sonra Raqozin xam neftdən işıqlandırma yağları və xüsusilə sürtkü yağları alınmasının yeni üsulunu sınaqdan keçirmək məqsədilə müvəqqəti neft emalı müəssisəsi açmaq üçün icazə istədi. Onun ərizəsi maliyyə naziri tərəfindən imperatora təqdim olundu. Nəticədə 1874-cü il noyabrın 6-da xüsusi fərman verildi. Həmin fərmanla maliyyə nazirinə yeni neft emalı müəssisələrində üç il müddətində təcrübələr aparılmasına icazə vermək səlahiyyəti tanındı. Təcrübələr zamanı istehsal edilən bütün işıqlandırma yağlarına isə hər pud üçün 25 qəpik aksiz vergisi tətbiq edilməli idi.

1874-cü ilin ortalarında Bakıda yeni yaradılmış neft emalı müəssisələrindən birinin müdiri vergi güzəşti almaq üçün Qafqaz Aksiz İdarəsinə müraciət etdi, lakin rədd cavabı aldı. Bakı Neft Şirkətinin də analoji müraciəti eyni aqibətlə üzləşdi. Bundan sonra şirkət ayrıca distillə aparatı quraşdıraraq öz müəssisəsində yaranan neft qalıqlarını həmin aparatda emal etməyə başladı və xam neft üçün nəzərdə tutulmuş vergini ödədi.

Ümumilikdə şirkət istehsal etdiyi hər pud işıqlandırma yağına görə 29 qəpik aksiz ödəyirdi. Lakin neft qalıqlarından sürtkü yağı alınması xam neftdən işıqlandırma yağı istehsalına nisbətən daha çox

vaxt tələb etdiyindən, qalıqların hər puduna düşən vergi təxminən 40 qəpiyə çatırdı. Başqa sözlə, üç pud xam nefti emal edərək bir pud işıqlandırma yağı və bir pud sürtkü yağı əldə edən şirkət ümumilikdə 69 qəpik aksiz ödəməli olurdu. Halbuki qanunun mahiyyətinə görə bu məbləğ heç bir halda 25 qəpiyi aşmamalı idi.

Sürtkü yağları istehsalı ilə məşğul olmaq istəyən Robert Nobel də öz zavodunda təcrübələr aparmaq üçün icazə istədi. Lakin o da rədd cavabı aldı. Aksiz məmurları ilə bitib-tükənməyən mübahisələrdən və çəkişmələrdən yaxa qurtarmaq üçün Nobel distillə aparatlarından birinin altı aylıq aksiz vergisini qabaqcadan tam ödədi və həmin aparatdan artıq vergisi ödənilmiş neft qalıqlarını emal etmək üçün istifadə etməyə başladı.

Distillə aparatlarının konstruksiyasını təkmilləşdirmək məsələsi ortaya çıxanda aksiz orqanlarının ilkin sınaqlara münasibəti açıq-aşkar düşmənçilik xarakteri aldı. Onlar təklif edilən hər bir yeniliyi qanundan yayınmaq cəhdi kimi qiymətləndirir və təcrübə işlərini hələ başlanğıc mərhələsindəcə boğmaq üçün əllərindən gələni edirdilər.

Cakeli Marseldən xam neftin daha uçucu fraksiyalarını ayırmaq üçün xammalın ilkin qızdırıcısı ilə təchiz edilmiş Martin tipli distillə aparatı gətirmişdi. Aksiz idarəsi həmin qızdırıcının ayrıca, ikinci distillə aparatı hesab edilməsini tələb etdi və Cakeliyə iki seçim təklif olundu: ya ikiqat vergi ödəməli, ya da köməkçi qurğunu sökərək xam nefti adi qaydada, yəni tək distillə aparatında emal etməli idi. Təşəbbüskar Cakeli ikinci yolu seçdi və nəticədə digər istehsalçıların əldə etdiyi keyfiyyətdə neft məhsulu istehsal etməyə başladı.

Fasiləsiz distillə üsulunun tarixi də məmur düşüncəsizliyinin ibrətamiz nümunələrindən biridir. O dövrün şəraitində neft emalçısı üçün vaxt hər şey demək idi. Adi, yəni dövrü işləyən distillə aparatlarında aparatın və içərisindəki neft qalığının soyumasını gözləmək üçün xeyli vaxt itirilir, üstəlik, bu boşdayanma əlavə xərcə

səbəb olurdu. Qaynar neft qalığının hava ilə təmasda sürətlə oksidləşməsi və öz-özünə alışması nəticəsində baş vermiş çoxsaylı dağıdıcı yanğınlar göstərmişdi ki, soyuma müddətini gözləmək zəruridir. Problemin nədən qaynaqlandığı hamıya aydın idi, lakin heç kim onun həll yolunu tapa bilmirdi.

Nəhayət, Bakı neft emalçılarından A. Təbrizov 1875-ci ildə fasiləsiz distillə üsulunu patentləşdirdi. Bu üsulun mahiyyəti müəyyən dəyişikliklər edilmiş spirt rektifikasiyası qurğusunun neftin distilləsinə uyğunlaşdırılmasından ibarət idi. Lakin 1872-ci ildə qəbul edilmiş qaydalarda fasiləsiz distillə haqqında heç bir müddəa yox idi. Təbrizovun yeni qurğunu quraşdırmaq üçün verdiyi ərizə yalnız bu səbəbdən rədd edildi.

Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, yaranmış vəziyyətdə neft emalçılarının özlərinin də müəyyən günahı vardı. Müraciətlərin əksəriyyətini sürtkü yağları istehsalını aksiz vergisindən yayınmaq vasitəsi hesab edən şəxslər edirdilər. Doğrudan da, aksiz vergisi ləğv edilən zaman cəmi üç sürtkü yağı zavodu mövcud idi və onların heç biri Bakıda yerləşmirdi. Əslində, Bakıda sürtkü yağları sənayesinin yaranma tarixini 1880-ci illərin əvvəllərindən daha qədim dövrə aid etmək olmaz.

1880-ci ildə Abşeron yarımadasında 195 neft emalı zavodu fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhərinin özündə yalnız bir zavod yerləşirdi. Daha 32 zavod şəhərlə Qara şəhər arasındakı əraziyə səpələnmişdi. Qara şəhərdə 118 neft emalı zavodu vardı və onların əksəriyyəti sahilə yaxın yerləşirdi. Qalan 44 zavod isə şəhərin inzibati hüduddlarından kənarda, Bakı qəzasının kənd ərazilərində fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan 39-u Qara şəhərin şərqində, sahilboyu ərazidə uzanırdı. Bir zavod daha şərqdə, Sultan burnunun yaxınlığında, ikisi Suraxanıda, ikisi isə Bibiheybətdə yerləşirdi.

Bu müəssisələrdə ümumilikdə 505 distillə aparatı vardı. Onların bir dəfəyə qəbul edə bildiyi xammalın ümumi həcmi təxminən 89

000 pud idi. Zavodların gündəlik emal gücü isə ən azı 204 000, ən çoxu 300 000 pud xam neft təşkil edirdi.

V FƏSİL

NEFT YATAQLARI ƏTRAFINDA MALİYYƏ MACƏRALARI:

İLK HƏRRACLAR (1872) VƏ İBTİDAİ İSTİSMAR ÜSULLARI

1873-cü il hərracları — Mirzoyevin mövqeyini sarsıtmaq cəhdləri — Amansız rəqabət dövrü — Balaxanıdakı neft sahələrinin ilk sahiblərinin siyahısı — Bibiheybətdəki XIX nömrəli sahənin Tağıyev tərəfindən Londondakı Rusiya Neft və Maye Yanacaq Şirkətinə satılması — İcarə sistemi dövründə Balaxanı — Raqozinin təəssüratları — Balaxanıda qızğın fəaliyyət ili (1872) — Neft yataqlarında ilk mexaniki emalatxanalar — Qədim yeraltı neft gölü nəzəriyyəsi — Balaxanıda Vermişev neft fontanı — Xam neftin bir pudunun iki qəpiyə düşməsi — Hasilatın sürətlə artması — Hər gün yeni fontanların vurması.

Neft sahəsinə qoyulan sərmayələrin tarixində insanı heyrətləndirən, macəra romanlarını xatırladan hadisələr az deyil. Vaxtilə neft ehtiyatları hələ sübuta yetirilməmiş, dəyəri isə yalnız yer səthində müşahidə olunan əlamətlərə əsasən cüzi məbləğlərlə qiymətləndirilmiş bəzi məşhur torpaq sahələrinin sonrakı taleyini izlədikdə buna əmin oluruq. Neft sənayesinin ilk dövrlərində keçirilən hərraclarda işgüzar rəqabət etnik zəmindəki düşmənçiliklə daha da qızıdır, aqlasıgmaz möhtəkirliyə və rəqibləri sıradan çıxarmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüş cəhdlərə gətirib çıxarırdı.

Hərrac iştirakçılarının öz aralarında sövdələşməsini çətinləşdirmək, hətta mümkünsüz etmək məqsədilə dövlət 1872-ci il dekabrın 7, 14, 21 və 28-də möhürlənmiş zərflərdə qiymət təklifləri qəbul etdi. Nəticələr gözlənilməz oldu. Balaxanıda hərraca çıxarılmış

on beş torpaq qrupunun əvvəlcədən müəyyən edilmiş ümumi dəyəri 50 000 funt sterlinq olduğu halda, dövlət xəzinəsi onların satışından 298 000 funt sterlinqdən artıq vəsait əldə etdi.

Qubonin və Kokorev hərraca keçmiş icarədar Mirzoyevi üstələmək və onun əlindən ən məhsuldar neft sahələrini almaq əzmi ilə qatılmışdılar. Birinci və ikinci hərraclarda torpaq qrupları bir-birinin ardınca Mirzoyevin əlindən çıxdı. Elə görünürdü ki, iki iri neft emalı zavodunun sahibi olan və fotogen ticarəti ilə geniş məşğul olan bu qüdrətli neft sahibkarı axırda xam neftsiz qalacaq.

Üçüncü hərracda Mirzoyevin artıq yüksək məhsuldarlıqlı quyu qazdırdığı III nömrəli torpaq qrupu satışa çıxarıldıqda o, daha taleyini riskə atmaq istəmədi. Sahənin ilkin qiyməti 11 456 funt sterlinq, Kokorevin təklifi isə 60 000 funt sterlinq olduğu halda, Mirzoyev 95 000 funt sterlinq təklif etdi.

Mirzoyevlə Kokorev arasındakı amansız rəqabət başqalarını da eyni üsullara əl atmağa sövq etdi. Qızgın mübarizənin girdabına düşən digər iştirakçılar da elə yüksək məbləğlər təklif edirdilər ki, bunun onların dövryyə vəsaitlərini ciddi şəkildə azaldacağı əvvəlcədən aydın idi. Gözlənilməli kimi, 1874-cü ildə fotogen sənayesində baş verən böhran zamanı nağd vəsait çatışmazlığı onların bir çoxunu müflisləşmək həddinə çatdırdı.

Torpaqölçmə komissiyası Abşeron yarımadasında dövlətə məxsus neftli torpaqları hər biri iyirmi yeddi akr olan sahələrə böldü. İcarə sistemi dövründə bu ərazilərdə neft çıxarılan çoxsaylı əl quyuları yerləşdiyindən, ümumilikdə qırx səkkiz sahə ayrıca qruplara ayrıldı.

Balaxanıda on yeddi qrupun hərraca çıxarılması nəzərdə tutulurdu. Lakin V və XVI nömrəli qruplar özəl mülkiyyətçilərin irəli sürdüyü iddialara görə satışdan çıxarıldı. Uzun sürən məhkəmə çəkişmələri nəticəsində V nömrəli qrupun Maştağa yolunun sol tərəfində yerləşən yarıdan bir qədər artıq hissəsi, eləcə də XVI

nömrəli qrupda hər birinin sahəsi təxminən 4 900 kvadrat fut olan dörd torpaq sahəsi dövlət mülkiyyəti kimi tanındı. V nömrəli qrupun yarısı və XVI nömrəli qrupun hamısı hazırda Sabunçu neft yatağının ərazisinə daxildir.

Balaxanının neftli ərazisi təxminən 842 akr təşkil edirdi. Lakin bunun yalnız 460 akrı hərraca çıxarıldı. Əvvəlcə hökumət qalan 382 akrı otlaq sahəsi olmayan Balaxanı kəndlilərinə verməyi nəzərdə tutmuşdu.

Ancaq dövlət ekspertləri və müşavirləri bu torpaqların böyük potensiala malik olduğunu başa düşürdülər. Üstəlik, həmin ərazilərdə artıq ən azı bir fontan vuran quyu qazılmışdı. Onların rəylərinin təsiri ilə hakimiyyət torpaq sahələrini saray əyanları, məşhur hərbcilər və zadəganlar arasında bölüşdürmək qərarına gəldi.

Beləliklə, neftli torpaqlar, demək olar ki, hökmdarın hədiyyəsi kimi paylanırdı. 1878-ci ildə general-leytenant Lazarevə iyirmi yeddi akr sahə — 6 nömrəli torpaq sahəsi — bağışlandı. Bir neçə il sonra isə qrafinya Qaqarina 8 nömrəli sahənin, yəni on üç akr yarım torpağın xoşbəxt sahibi oldu.

Ən qızğın mübarizə Balaxanıda yerləşən on beş torpaq qrupu uğrunda gedirdi. Nəticədə həmin sahələr aşağıdakı altı şirkətin mülkiyyətinə keçdi:

1. İ. M. Mirzoyev 122 155 funt sterlinq ödəyərək III, IX, X və XI nömrəli qrupları əldə etdi. Bu sahələrin ilkin qiyməti 13 500 funt sterlinq idi.

2. Kokorev və Qubonin 132 333 funt sterlinq müqabilində I, II, IV, VI, VIII və XV nömrəli qruplara sahib oldular. Şirkət 1874-cü ildə Bakı Neft Şirkətinə çevrildi. Sahələrin ilkin qiyməti mənbədə 166 296 funt sterlinq göstərilmişdir.

3. A. və M. Benkendorflar və P. P. Muromtsev 10 375 funt sterlinqə XII və XVII nömrəli qrupları aldılar. Onların ilkin qiyməti 1 704 funt sterlinq idi.

4. Xələfi Şirkəti (Vermişev və Şirkəti) XIV nömrəli qrupu 11 722 funt sterlinqə əldə etdi. Sahənin ilkin qiyməti 2 278 funt sterlinq idi.

5. Lianozov VII nömrəli qrupu 2 491 funt sterlinqə aldı. Onun ilkin qiyməti cəmi 131 funt sterlinq idi.

6. «Souçastniki» (Şəriklər Şirkəti) 19 avqust 1872-ci ildə yaradılmışdı. Şirkət XIII nömrəli qrupu 1 858 funt sterlinqə əldə etdi. Halbuki bu sahənin ilkin qiyməti cəmi 4 funt sterlinq idi.

Balaxanıdan kənarda yerləşən qalan otuz bir torpaq qrupu nisbətən aşağı qiymətlərə satıldı. Bibiheybətdəki XIX nömrəli qrupu Tağıyev və Sarkisov ilkin qiyməti 37 funt sterlinq olduğu halda, 906 funt sterlinqə əldə etdilər.

Hazırda bu sahə Londonda yerləşən Rusiya Neft və Maye Yanacaq Şirkətinə məxsusdur. Şirkət həmin torpaq üçün 600 000 funt sterlinq ödəmişdir. Alqı-satqı sənədi imzalandıqdan az sonra burada güclü neft fontanı vurmuş, bir ay ərzində təxminən 500 000 ton neft çıxarmış və bununla da torpağın alınmasına sərf edilmiş məbləğin təxminən yarısını geri qaytarmışdı.

XX nömrəli ikinci qrupu isə Zubalov və Cakeli satın aldılar.

Sonuncu hərrac 1872-ci il dekabrın 28-də keçirildi. 1873-cü il yanvarın 1-də torpaq qrupları yeni sahiblərinə təhvil verildi və onlar yataqların işlənməsinə böyük səylə başladılar.

İcarə sisteminin ləğvinə qədər Balaxanıda neft hasilatı son dərəcə ibtidai üsullarla aparılırdı. Raqozin bu mənzərə haqqında öz təəssüratlarını qələmə almışdır.

Abşeron yarımadasının şimal sahilində, Bakıdan Maştağaya gedən əsas yolun sol tərəfində, Balaxanı kəndinin qarşısında bir neçə dayaz neft quyusu yerləşirdi. Bu yerlərdə hələ buxar maşınının fit səsi eşidilməmişdi. Nə quyu sahiblərinin, nə də onların yerli fəhlələrinin daha təkmil hasilat üsullarından xəbərdar olduğunu göstərən heç bir əlamət yox idi. Hər şey ibtidai vəziyyətdə idi.

Neft quyulardan dəri tuluqlarla çıxarıldı. Tuluqlar atların hərəkətə gətirdiyi sadə blok qurğusu vasitəsilə yer səthinə qaldırılırdı. Neftin mədənlərdən daşınması da yerli ustaların hazırladığı ikitəkərli arabalara asılmış dəri tuluqlarla həyata keçirilirdi. Qumlu yollarda daha rahat hərəkət etmək üçün bu arabaların təkərlərinin hündürlüyü doqquz futa çatırdı.

Raqozin yalnız mədən ərazisinin kənarında tənha ucalan iki hündür qazma qülləsi görmüşdü. Lakin sanki ətrafdakı yeknəsəq mənzərə ilə həmahəng olmaq üçün bu qüllələrdə də bütün işlər dayandırılmışdı.

Bir qədər aralıda çılpaq, qumlu düzənlik uzanırdı. Onun yeknəsəqliyini yalnız orada-burada bitən, alçaq kollara bənzəyən xırda üzüm tənəkləri pozurdu.

Neft quyuları İran hökmdarları və Bakı xanları dövründən necə qalmışdısa, eləcə də dururdu. Qərbin sənaye ruhu hələ bu yerlərə toxunmamışdı. Raqozinin sözlərinə görə, bu vəziyyət uzun sürən və ağır icarə hökmranlığının sona çatdığı 1872-ci ilin axırına qədər davam etmişdi.

Cəmi bir neçə ay sonra neft mədənlərində buxar maşınları quraşdırıldı, səmaya doğru uzanan qazma qüllələri sanki kiçik bir meşə əmələ gətirdi. Buxar qazanlarının qulaqbatırıcı fit səsləri isə əl ilə qazılan quyuların müasir sənayenin inkişafı ilə nə qədər uyuşmaz olduğunu sanki bütün dünyaya bəyan edirdi.

Əsas fəaliyyət mərkəzi Balaxanı idi. Burada nisbətən dayaz dərinliklərdən bir-birinin ardınca güclü neft fontanlarının vurması* bölgənin zəngin ehtiyatlarını və nəhəng imkanlarını üzə çıxardı. Bundan sonra dövlət neftli torpaqların kifayət qədər səxavətlə paylanması proqramını həyata keçirməyə başladı. Bu yolla ümumilikdə 254 akr torpaq verildi.

(*Güclü neft fontanı vurduqda — Amerikada buna gusher deyirlər — neft qayunun boruları ilə böyük təzyiq altında yuxarı püskürür, çox vaxt qazma

alətlərini və fəhlələri ətrafa sovurur, qazma qülləsini dağıdır və fasiləsiz, qapqara bir sütun şəklində səmaya yüksəlir. Günəş şüaları altında sanki rəqs edən bu neft sütunu ətrafa qəribə şəkillər alan şırnaqlar saçır. Neft arxlara tökülərək burula-burula anbarlara doğru axdıqca onun üzərində göy qurşağının rəngləri sayrışır. Neft quyudan adi fəvvarədən su çıxan kimi çıxmır. O, üçqat qüvvə ilə püskürür. Neft fontanının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də şırnaqlarının ətrafa şüavari şəkildə yayılmasıdır. Bu, neftin tərkib hissələrinin sıxlıq və bir-birinə qarışma qabiliyyəti baxımından fərqlənməsi ilə izah olunur. Quyudan böyük sürətlə çıxan həmin maddələr maye kütləsində xüsusi çəkilərinə uyğun olaraq yerləşir, genişlənən qaz isə neft sütununu parçalayır. Su fəvvarəsində püskürmə fasilələrlə, neft fontanında isə müəyyən dövriliklə baş verir. Fontanların Bakının məşhur quyularındakı qədər güclü olmadığı Texasda xüsusi klapan sistemindən məharətlə istifadə edilir. Neft istehsalçıları fontan vuran quyuları mümkün qədər tez nəzarət altına almağa çalışırlar. Neft həyəcanının ən qızğın çağında, 1901-ci ildə mən Spindltop yatağında çoxlu quyunun ağzının qəsdən açıq saxlandığını, neftin eyni vaxtda müxtəlif bucaqlar altında püskürdüyünü görmüşdüm. Bütün bunlar səhmdar izdihamını əyləndirmək üçün edilirdi. Onlar nəfəsli orkestrin müşayiəti ilə təntənəli dəstələr halında neft mədəninə axışdırdılar. Bakıda, Qalisiyanın Borislav yatağında və digər neft mədənlərində isə neftçilər yeni fontanın vurmasına daha ciddi yanaşırlar. Bu kitabda təsvir etdiyim kimi, Bakının bəzi məşhur nəzarətsiz neft fontanları mədənlərdə elə dəhşətli dağıntılar törətmişdir ki, burada heç kim lüzumsuz riskə getmir, əmlakın məhv olmasının və insan tələfatının qarşısını almaq üçün mümkün olan bütün tədbirlər görülür.)

Bundan başqa, Balaxanı və Bibiheybətdə kənd icmalarına məxsus geniş torpaq sahələri də icma idarələri tərəfindən neft istehsalçılarına icarəyə verilir. Sonralar dövlət həmin torpaqlar üzərində mülkiyyət iddiası irəli sürdü və bu da hakimiyyətlə yerli icmalar arasında ciddi mübahisələrə səbəb oldu.

1873-cü ildə neft mədənlərində hələ mexaniki emalatxanalar yox idi. Sıradan çıxmış alətlər təmir üçün Bakı Liman İdarəsinin və «Qafqaz və Mercuri» gəmiçilik şirkətinin emalatxanalarına aparılırdı.

İcarə sistemi ləğv edilən kimi çoxsaylı mexaniki emalatxanalar yaradıldı. Lakin işə başlamaq gözlənilməz xarakter daşıyan bir çox

ciddi çətinliklərlə müşayiət olunurdu. Bakıda yalnız təcrübəli neft qazmaçıları deyil, hətta adi sənətkarlar da olduqca nadir tapılırdı.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, qazma qüllələri bir-birinin ardınca ucaldılırdı. Beləliklə, Balaxanın dünyanın ən böyük neft yataqlarından birinə çevrilməsi yolunda ilk addımlar atıldı.

Hasilat artdıqca və neftin qiyməti hər pud üçün 45 qəpiyə yüksəldikcə möhtəkirlik ehtirasları əvvəlkindən də güclü alovlanırdı. O dövrün nəzəriyyəçi mütəxəssisləri, eləcə də neft sahəsində xüsusi biliyi olmayan bir neçə tanınmış britaniyalı səyyah yekdilliklə belə bir fikir irəli sürürdülər ki, Balaxanın altında tükənməz neftlə dolu nəhəng yeraltı göl vardır. Yeri gəlmişkən, müasir dövrün görkəmli neft geoloqlarının tədqiqatları bu nəzəriyyəni artıq təkzib etmişdir.

Fevral ayının sonunda neftin qiyməti hər pud üçün 45 qəpikdən aşağı düşdü, ardınca isə qəflətən 30 qəpiyə endi. Bu kəskin ucuzlaşmadan təşvişə düşən iri neft istehsalçıları qiymətləri münasib səviyyədə saxlamaq üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğunu müzakirə etmək məqsədilə toplantı keçirdilər.

Lakin toplantı iştirakçıları öz qəbul etdikləri qərarlara əməl etmədilər. Qarşılıqlı etimadsızlıq getdikcə gücləndi və sahibkarlar bazara axışaraq nefti bir-birindən daha ucuz qiymətə satmağa girişdilər.

Sabunçu gölü, arxa planda çoxsaylı neft buruqları görünür

Beləliklə, vəziyyət 1873-cü ilin iyun ayının sonuna qədər davam etdi. Nəhayət, həmin vaxt Xələfi Şirkətinə məxsus XIV nömrəli sahədə məşhur Vermişev neft fontanı vurdu. Fontan püskürməyə başlayan kimi neft bütün mədən ərazisinə çaylar kimi axdı. Bu zəngin yatağın kəşfi haqqında xəbər Sankt-Peterburqda və Moskvada böyük əks-səda doğurdu. Quyunun ətrafında palçıq və qumdan konusşəkilli bir təpə əmələ gəlmişdi. Neft bu təpənin yamaclarından sel kimi aşağı axırdı. Kifayət qədər neft anbarı əvvəlcədən hazırlanmadığından külli miqdarda neft hədəf gedirdi. Bu itki dörd aya yaxın davam etdi. Nəhayət, fontan dövrü şəkildə püskürməyə başladıqdan sonra quyunu nəzarət altına almaq mümkün oldu.

1875-ci ildə Bakıya səfər etmiş Britaniya parlamentinin üzvü Artur Arnold yazırdı ki, o vaxt artıq iki ildir mövcud olan bu fontanın əmələ gətirdiyi konusşəkilli təpənin oturacağıının diametri doqquz fut, hündürlüyü isə qırx futdan az deyildi. Quyudan gözlənilmədən bu qədər böyük həcmdə neft çıxmasının dərhal doğurduğu nəticə bazarda neft bolluğunun yaranması və alıcıların yoxa çıxması oldu.

İcarə sisteminin ləğvindən cəmi səkkiz ay sonra xam neftin qiyməti bir pud üçün iki qəpiyə düşmüşdü. Bu ilin avqust ayının müəyyən hissəsində tələb edilən müstəsna dərəcədə yüksək qiymətləri nəzərə almasaq, neftin qiyməti bir daha 45 qəpiyə qalxmamışdır. Əvvəlcə belə düşünürdülər ki, yeni quyuların qazılması tamamilə dayandırılmalıdır. Lakin sonradan məlum oldu ki, hətta bir pud üçün iki qəpik kimi aşağı qiymət də neft istehsalçılarına müəyyən qədər mənfəət əldə etməyə imkan verir.

Bakı Neft Şirkətinin (Kokorev və Qubonin) VIII nömrəli sahədə istifadəyə verdiyi nasosla işləyən quyu iki il ərzində gündə 10 000 pud neft verirdi. Sonralar onun hasilatı gündə 60–80 tona qədər azaldı və 1880-ci illərin xeyli hissəsi boyunca bu səviyyədə qaldı. Quyu «Kormilitsa» («Süd anası») adı ilə tanınırdı. 1886-cı ildə onu görmüş ziyarətçilər bu quyunu etibarlı və sabit neft mənbəyi hesab edirdilər.

1874-cü ildə Xələfi Şirkətinin doqquz düymlük başqa bir quyusundan da neft fontanı vurdu. İyulun 27-də başlayan fontan ilin sonuna qədər fasiləsiz püskürdü. Bundan sonra altı ay ərzində fasilələrlə neft verdi və nəhayət, nasosla işlədilən quyuya çevrildi. İlk vaxtlar fontanı dayandırmaq üçün göstərilən bütün cəhdlər nəticəsiz qalmış, çox böyük miqdarda neft hədə axıb getmişdi.

Artıq neftli olduğu sübuta yetirilmiş Balaxanı sahələrinin yaxınlığındakı şəxsi mülkiyyətdə olan torpaqlara gəldikdə isə, burada hələ heç bir kəşfiyyat işi aparılmamışdı. Həmin ərazilərdə neft quyuları da yox idi ki, təşəbbüskar sahibkarlar onlara əsaslanaraq harada qazma aparmaq kimi mühüm bir məsələ barədə qərar verə bilsinlər.

Şəxsi torpaq sahəsində ilk quyu Maştağa yolunun sağ tərəfində, XV nömrəli sahənin demək olar ki, qarşısında qazıldı. Tezliklə onun ətrafında daha üç quyu qazılmağa başlandı. Bütün bu işlər neftə təsadüf etmək ümidi ilə aparılırdı. Lakin maliyyə vəsaitinin azlığı və

uğur qazanılacağına əminliyin olmaması üzündən qazma işləri həvəssiz və ləng gedirdi. 1874-cü ildə daha üç quyunun qazılmasına başlandı. Ancaq neft tapılmadığından 1875-ci ildə bu işlər dayandırıldı.

Bu arada Balaxanıda vəziyyət tamamilə fərqli idi. Burada yataqların işlənməsi uğur qazanacağına əmin olan və neft hasilatını genişləndirmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik sahibkarların əlində idi. Buna görə də həm quyuların sayı, həm də neft hasilatı sürətlə artırdı. Bu artımın dəqiq miqyası aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

1870	-	1 482 100
1871	-	1 165 285
1872	2	1 395 114
1873	9	3 903 886
1874	19	4 702 343
1875	28	5 353 043

Balaxanıda qazma işləri böyük sürətlə davam etdirilirdi. 1875-ci ilin oktyabrında «Souçastniki» şirkətinə məxsus XIII nömrəli sahədə daha bir güclü neft fontanı vurdu. Bu fontan da neftin qiymətinin yenidən kəskin aşağı düşməsinə səbəb oldu və digər sahibkarlar qazma işlərini dayandırdılar.

Hələ 1874-cü ildə dərinliyi 196 fut olan və gündə 2 000 pud neft verən bu quyunun hasilatı azalmağa başlamışdı. Sahədə qazma işlərinə rəhbərlik edən Burmeyster yeni neft layı tapmaq ümidi ilə quyunu daha da dərinləşdirməyə qərar verdi. 315 fut dərinlikdə neft axını kəsildi, lakin böyük həcmdə qaz aşkar olundu. 280 fut dərinlikdə isə son dərəcə bərk süxur qatına rast gəlinmişdi. Bu qatı keçmək o qədər çətin idi ki, Burmeyster qazma işinə səkkiz fəhlə cəlb

etməli olmuşdu. Onlar gün ərzində cəmi bir neçə düym irəliləyə bilirdilər.

Nəhayət, oktyabrın 26-da qazma aləti qəfildən yeraltı neft hövzəsinin üst qatını deşib keçdi. İndiyədək səkkiz nəfərin gördüyü işi davam etdirmək üçün artıq bir nəfər kifayət edirdi. Bu qəfil dəyişikliyin səbəbini müəyyənləşdirmək məqsədilə qazma aləti quyudan çıxarıldı. Elə bu zaman quyudan az miqdarda neft püskürdü.

Bir neçə dəqiqədən sonra fontan dayandı. Ardınca qərribə bir sükut çökdü. Lakin çox keçmədən bu sükutu qazın vahiməli uğultusu pozdu. Yeraltı partlayışlar eşidilir, quyunun ətrafındakı torpağın titrədiyi aydın hiss olunurdu. Neft və qaz növbə ilə, fasilələrlə püskürməyə başladı.

Ehtiyat tədbiri olaraq quyunun ağzına yarım düym qalınlığında qazan poladından hazırlanmış qapaq bərkidildi. Lakin elə həmin gecə neft bu qapağı yarıb keçərək qırx fut hündürlüyə püskürdü. Ertəsi gün quyunun hasilatı sutkada 150 000 puda çatdı.

Noyabrın 23-də fontanı nəzarət altına almaq mümkün olanadək ərazidə dörd böyük neft gölü yaranmışdı. Neftin bir hissəsi torpağa hopur, digər hissəsi isə buxarlanırdı. Yeni quyuların qazılması üçün ərazini təmizləmək məqsədilə həmin göllərdən birinə od vuruldu. Təxminən bir həftə ərzində Bakı səması hər gecə neft mədəindəki nəhəng yanğının alovları ilə işıqlanırdı.

Heç kim bu neftə bir dəyər vermirdi. Hamı bilirdi ki, neftə tələbat yaranacağı təqdirdə istənilən qədər neft tapmaq mümkündür. Demək olar ki, hər gün yeni fontanlar vurur və onların hər biri öz əzəməti ilə əvvəlkini kölgədə qoyurdu.

Neft istehsalçılarından heç biri əvvəlcədən neftin saxlanması üçün anbarlar tikdirməmiş, yaxud fontanların axınını tənzimləmək üçün avadanlıq hazırlamamışdı. Buna görə də neft bütün əraziyə yayılır, əhəngli-qumlu torpağa hopur, Balaxanı və Sabunçu neft

mədənlərinin ətrafındakı çöllərdə seyrək halda bitən yaşıllıqları məhv edirdi.

Bütün mədən ərazisinin səthi neftlə doymuşdu. Pensilvaniyanın nisbətən kiçik quyularına alışıb amerikalı qazmaçılar Balaxanı fontanlarının heyrətamiz gücü və misilsiz məhsuldarlığı qarşısında mat qalırdılar.

Bütün bunların qaçılmaz nəticəsi neft bolluğu və qiymətlərin kəskin aşağı düşməsi oldu. Üstəlik, neft emalı sənayesinin böhran keçirməsi bazardakı vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Tənəzzül elə həddə çatmışdı ki, yalnız öz neft emalı zavodları olan istehsalçılar quyuların istismarını davam etdirə bilirdilər.

1875-ci ildə Sabunçudakı şəxsi torpaq sahələrində də qazma işləri aparılırdı, lakin onların miqyası hələ çox kiçik idi. Torpaq baha deyildi. Şəxsi mülkiyyətə verilən bir akr torpağı 270–400 funt sterlinqə almaq mümkün idi. Bir qədər uzaqda, Ramanı və Zabrat yaxınlığında isə eyni böyüklükdə sahəni 135 funt sterlinqə əldə etmək olardı.

Sabunçuda 70–80 fut dərinlikdə qazılmış və Balaxanı quyularından daha bol neft verən uğurlu bir quyu torpaq alverində əsl canlanma yaratdı və saysız-hesabsız şirkətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Cəmi bir neçə min kvadrat futluq kiçik bir ərazidə qazma qüllələri bir-birinin ardınca ucalmağa başladı. Beləliklə, sonralar məşhurlaşan «Şeytan bazarı» yarandı.

Bu yerə belə vahiməli ad verənlər gecə-gündüz həmin kiçik mədən məskəninə çalışan, başdan-ayağa neftə bulaşmış fəhlə izdihamını görən adamlar idi.

Məhdud vəsaitə malik neft sahibkarları birləşərək çoxsaylı kiçik şirkətlər yaradırdılar. Onlar torpaqları desyatinlə deyil — bir desyatin 2,7 akra bərabər idi — sajenlə almağa çalışırdılar. Bir sajen yeddi futa bərabər idi.

Əvvəlcə bir kvadrat sajen torpağı beş rubla almaq mümkün idi. Bu, hər kvadrat fut üçün təxminən on pens yarımına uyğun gəlirdi. Lakin çox keçmədən qiymət ikiqat artdı. İki il ərzində isə bir akr torpağın dəyəri 270 funt sterlinqdən 4 400 funt sterlinqə yüksəldi.

Torpaq sahələri kvadrat sajen hesabı ilə on və on beş rubla satılırdı. Müqavilələr adətən on ildən on iki ilə qədər müddətə bağlanır, satıcılar isə əlavə olaraq hasil ediləcək neftdən müəyyən pay almaq şərtini irəli sürürdülər.

Torpaqların xırda hissələrə bölünməsi ağlasığmaz həddə çatmışdı. Artıq sahələr yüzrlə sajenlə deyil, onlarla sajenlə alınıb-satılırdı. Bəzi sahələr o qədər dar idi ki, orada ikitəkərli arabanı döndərmək belə mümkün olmurdu. Qazma qüllələri bir-birinə elə yaxın yerləşirdi ki, aralarında, necə deyirlər, pişik yellətməyə belə yer qalmırdı.

Torpaq sahələrinin bu cür parçalanmasının ardınca səhmlərin və mənfəətdə iştirak hüququ verən şəhadətnamələrin də xırda paylara bölünməsi başlandı.

Mərhum Raqozin — Rusiya neft emalı sənayesinin öncüllərindən biri, xarici istehlakçıları Rusiya sürtkü yağlarını almağa ilk dəfə razı salmış şəxs, ixtisasca mühəndis-kimyəçi və dövrünün neft sənayesi haqqında yazan ən bacarıqlı publisistlərindən biri — belə bir əhvalat danışardı.

On nəfərdən ibarət bir şirkət hər kvadrat futuna dörd pens yarım ödəməklə 7 350 kvadrat futluq torpaq sahəsi almışdı. Burada neft tapıldıqdan sonra şəriklərdən biri öz payının yeddidə bir hissəsini yeddi nəfərdən ibarət yeni şirkətə satdı. Həmin yeddi nəfərdən biri isə öz payının üçdə birini dörd nəfərin yaratdığı üçüncü şirkətə verdi.

İlk neft sahibkarlarının əldə etdikləri mənfəəti nəzərə alıqda torpaq sahələrinin bu cür parçalanması o qədər də təəccüblü görünmür. O dövrdə sərvətlər çox sürətlə qazanılırdı. Demək olar ki,

bütün neft istehsalçıları pul qazanır, neft sənayesində isə hələ birçə müflisləşmə hadisəsi belə qeydə alınmırdı.

Bunun səciyyəvi nümunələrindən biri «Souçastniki» şirkətinin tarixidir.

Şirkət 1872-ci il avqustun 19-da 4 600 funt sterlinq nizamnamə kapitalı ilə yaradılmışdı. Onun iyirmi üç şərikinin hər biri 200 funt sterlinq sərmayə qoymuşdu. Dekabr hərracında şirkət ilkin dəyəri təxminən dörd funt sterlinq olan XIII nömrəli sahəni 1 858 funt sterlinqə satın aldı. Qalan vəsaitin bir hissəsi başqa torpaq sahələrinin alınmasına, digər hissəsi isə neft mədənləri üçün lazım olan avadanlıq və ləvazimatın əldə edilməsinə sərf olundu.

1873-cü ilin əvvəlində fəaliyyətə başlayan şirkət ilk beş il ərzində qazandığı mənfəət hesabına ilkin kapitalını 5 412 funt sterlinq artırmağa nail oldu. Beləliklə, 1878-ci ildə onun kapitalı təxminən 10 000 funt sterlinqə çatdı.

1877-ci ildə şirkət 1 592 569 pud neft hasil etdi və 7 868 funt sterlinq xalis mənfəət götürdü. Bu, ilkin səhmlərin hər birinə 342 funt sterlinq, yaxud qoyulmuş sərmayənin 171 faizi qədər gəlir demək idi.

1878-ci ildə şirkətin xərcləri əvvəlki illə müqayisədə 400 funt sterlinq azaldı. Hasilat isə artaraq 2 083 649 puda çatdı. Lakin neftin qiyməti aşağı düşdüyündən mənfəət cəmi 6 531 funt sterlinq oldu. Bu da hər səhmə 2 840 rubl, yaxud 142 faiz gəlir demək idi.

Sərbəst torpaqlarda neftin aşkar edilməsi və 1873-cü ilin ortalarında ilk güclü fontanın vurması xam neftin qiymətinin görünməmiş dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb oldu. Bir pud neftin qiyməti 45 qəpikdən 2–3 qəpiyə endi.

Xam neftin dəyərinə baş verən bu qəfil və kəskin azalma istehsalçıların bütün maliyyə hesablamalarını alt-üst etdi. Yeni yaradılmış neft hasilatı müəssisələrinin emal zavodları tikmək üçün böyük məbləğdə nağd vəsaitə ehtiyacı vardı. Digər tərəfdən, hərraclarda dövlət xəzinəsinə təxminən 300 000 funt sterlinq

ödənilməsi onların maliyyə imkanlarını onsuz da ciddi şəkildə zəiflətmişdi.

Düzgün təşkil olunmuş kredit sisteminin yoxluğu şəraitində neft məhsullarına tələbat durmadan artsa da, sənayenin sonrakı inkişafı və genişlənməsi ləngiyirdi.

Bütün bu amillər neft sənayesinə son dərəcə ağır təsir göstərdi. Nəticədə neft hasilatı sahəsi öz tarixində ilk sənaye böhranının məngənəsinə düşdü.

VI FƏSİL

MƏŞHUR NEFT FONTANLARI (1876–1880)

«Souçastniki» şirkəti və onun neft fontanları sahəsində rekordları — Şeytan bazarı — Ramanı və Zabrat neft sahələri — Neft yataqlarının genişlənməsi — Üç milyon pud neft verən quyu — Bir bağın neft mədəninə çevrilməsi — Neft sahibkarlarının Qızıl bazara axını — «Ararat» və «Günəş» quyuları: birlikdə iyirmi dörd milyon pud neft — Binəqədi və aksiz vergisi — Suraxanıda qazma işlərinin uğursuzluğu — Ağ neft — İlk aksiz sisteminin uyğunsuzluqları — Zaqafqaziya dəmir yolunun açılması.

1876-cı ildə güclü neft fontanları ilə şöhrət qazanmış «Souçastniki» şirkəti diametri altı fut yarım, dərinliyi isə 280 fut olan quyuda neftə rast gəldi. Neft layına çatan kimi quyudan dəhşətli qüvvə ilə fontan vurdu. Gündəlik hasilat təxminən 70 000 pud təşkil edirdi. Fontanın nəzarətsiz qaldığı doxsan gün ərzində isə ümumilikdə altı milyon puda yaxın neft püskürmüşdü.

İlk illərdə qazılmış digər quyularda olduğu kimi, bu quyuda da qoruyucu borular yerinə endirilərkən onların yuxarı hissəsinin möhkəmləndirilməsi üçün heç bir tədbir görülməmişdi. Buna görə də quyunun ağzını bağlamaq mümkün olmurdu. Belə quyuların ağzı qapaqla örtülən kimi neft qoruyucu boruların yanlarından özünə yol açıb püskürürdü.

Təcrübəli qazmaçı Lens* qoruyucu boruların ətrafını 25 fut dərinliyə qədər qazdırdı. Borularla bərk süxur arasındakı boşluğu sement, yaxşıca yoğrulmuş gil, daş və digər qırıntılarla doldurub təzyiqə davam gətirməsi üçün möhkəm döyəclətdirdi. Bundan sonra quyunun ağzına dəmir qapaq qoyuldu.

Neftə tələbat olmadığından hasil edilən məhsulun heç bir hissəsi satılmadı. Onun təbii göldə toplanmasına imkan verildi. Neft burada

on il qaldı və sonralar Bakı Neft Sənayeçiləri Birliyinin üçüncü qurultayının bəzi iştirakçılarına nümayiş etdirildi.

(*1869-cu ildə «Qafqaz və Merkuri» Gəmiçilik Şirkətinin baş mühəndisi olan, hazırda isə Bakıda qazma podratçısı kimi çalışan Lens maye yanacaq yandırıcıları ilə bağlı Aydon və Dorsetlə görüşmək üçün İngiltərəyə göndərilmişdi. Geri qayıtdıqdan sonra o, Rusiyada geniş yayılmış yeni yanacaq yandırıcısı ixtira etdi. Qurğusu uğur qazandıqdan sonra Lens şirkətdən ayrılaraq mühəndis və qazma podratçısı kimi müstəqil fəaliyyətə başladı.)

Növbəti il, 1877-ci ildə Orbelov qardaşları Şeytan bazarında nəhəng neft fontanı əldə etdilər. Quyunun dərinliyi cəmi 210 fut, borusunun diametri isə on düym yarım idi. Əvvəlcə hər şey sakit keçdi və quyunun ağzını asanlıqla bağlamaq mümkün oldu. Lakin iş zamanı (qazmaçılar bu qapağı daha etibarlı etmək istəmişlər) təzyiq qapağı parçaladı və neft qarşısıalınmaz bir qüvvə ilə püskürməyə başladı.

Cəmi yarım saat ərzində neft anbarı ağzınacan doldu. Neft bütün əraziyə yayılaraq bir-birinin ardınca göllər əmələ gətirdi. Fontan nəzarət altına alınana qədər təxminən doqquz milyon pud neft hədəf getdi. Bəzi vaxtlarda quyunun gündəlik hasilatı 250 000 puda yaxınlaşırdı.

1877-ci ildə Mirzoyevin IX nömrəli sahədə əldə etdiyi uğur bu qədər hay-küy doğurmasa da, daha çox mənfəət gətirdi. Burada neft hələ əvvəlki il aşkar edilmişdi. Növbəti ilin yazında quyu 240 fut dərinliyə qədər qazıldıqda neft gündə 18 000 pud sürətlə fontan vurmağa başladı. Bir müddət sonra fontan nəzarət altına alındı və quyu uzun illər boyunca yatağın ən sabit hasilat verən quyularından biri olaraq qaldı.

1878-ci ilin məşhur fontanları arasında Xəzər Şirkətinin 462 fut dərinlikdən əldə etdiyi quyu da vardı. Onun gündəlik hasilatı 40 000 puda yaxın idi. Ümumilikdə quyu iki milyon puddan artıq neft verdi.

Bunun yarısından çoxu yanacaq kimi istifadə olundu, qalan hissəsi isə hədəf axıb getdi.

Neft sənayesinin inkişafında Ramanı və Zabrat sahələrində quyuların qazılması xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu işlərin nəticəsində neftli olduğu sübuta yetirilmiş ərazilərin sərhədləri genişləndi. Boyçevskinin Ramanı yaxınlığında qazdığı ilk quyudan yüksək keyfiyyətli xam neft fontanı vurmaları ilə bölgənin zənginliyi hamıya aydın oldu. Ətraf torpaqlar sürətlə sahibkarların əlinə keçdi.

Çox keçmədən fontanın ətrafı qazma qüllələri ilə doldu. Hətta Ramanı bağlarında da qüllələr ucaldıldı. Lakin bu kəşflər ikinci Şeytan bazarının yaranmasına gətirib çıxarmadı. Çünki Şeytan bazarının şimalında yerləşən Zabrat sahəsində bir-birinin ardınca yüksək məhsuldarlıqlı quyular fontan vururdu.

V nömrəli sahənin şərqində ilk quyunu Zığ Neft Şirkətinə məxsus torpaqda mühəndis Kleygels qazmışdı. Təxminən 450 fut dərinliyə qədər qazmasına baxmayaraq, neft tapa bilmədi və işi dayandırdı. Bundan sonra həmin ərazi neft hasilatı baxımından perspektivsiz hesab edildi.

Lakin bu uğursuzluq «Bakının polkovnik Lukası» adlandırılan Burmeysteri ruhdan salmadı. O, qonşuluqda yerləşən, Birinci Sabunçu Şirkətinə — Mnatsakanov və Şirkətinə — məxsus torpaqdakı quyunun qazılmasını davam etdirdi. Onun inadkarlığı bəhrəsini verdi: 294 fut dərinlikdə güclü neft fontanı vurdu.

On düyməlük boru ilə tamamlanmış bu quyudan ilk ay ərzində su və qaz çıxırdı. Ardınca böyük miqdarda qum püskürməyə başladı. Nəhayət, neft elə güclü təzyiqlə üzə çıxdı ki, ağır qapağı top gülləsi kimi quyunun ağzından qoparıb uzağa atdı.

Fontan təxminən dörd ay fasiləsiz davam etdi. Quyunun orta gündəlik hasilatı 20 000 pud, ümumi hasilatı isə üç milyon pud təşkil etdi. Bunun 500 000 pudu hər puduna yarım qəpikdən — bir tona təxminən səkkiz pens — satıldı. Daha 150 000 pud nefti Xəzər

Şirkəti yanacaq kimi istifadə etmək üçün 800 rubla aldı. Qalan neft isə ya qəsdən yandırılaraq məhv edildi, ya da torpağa hopub itdi.

Qoruyucu boruların alınmasına 500 funt sterlinq xərclənmişdi. Lakin qumla dolu neft axınının yaratdığı sürtünmə onları elə aşındırmışdı ki, borular az qala parça-parça olmuşdu.

Qonşu torpaq sahələri dərhal yüksək qiymətlərlə alındı. Qazma qüllələri yağışdan sonra göbələklər kimi bir-birinin ardınca peyda olmağa başladı. Dəyişiklik tam idi: dünənə qədər bağ olan yer artıq neft mədəninə çevrilmişdi.

Beləcə, yeni bir mərkəz — Qızıl bazar — qəfildən şöhrət qazandı. Buradakı yeraltı neft ehtiyatları sanki tükənməz idi. Təkcə 1878-ci ilin ilk altı ayı ərzində nisbətən kiçik olan bu ərazidə iyirmi beşdən artıq neft fontanı qeydə alınmışdı.

Qızıl bazarda hasilat heyrətamiz sürətlə artırdı. Bununla yanaşı, şəriklərin payları və torpaq icarəsi hüquqları getdikcə daha xırda, az qala gözlə görünməyəcək hissələrə bölünürdü. O dövrün Bakı neft sahibkarları Qızıl bazarda yer əldə etmək uğrunda bir-biri ilə yarışdılar. Lakin 1878-ci il böhranı onları çox keçmədən ağır vəziyyətə saldı. Sahibkarlar işləri dayandıraraq daha əlverişli günlərin gəlməsini gözləməyə məcbur oldular.

1879-cu ilin sonunda Qızıl bazarda daha güclü bir neft fontanı vurdu. Quyu V nömrəli qrupun qismən «Ararat» şirkətinə məxsus olan hissəsində yerləşirdi. Diametri on düym yarım olan boru ilə 280 fut dərinlikdə neft layına çatıldıqda qazma alətləri quyudan çıxarıldı. Lakin neft fontan vurmadığından qazma işləri yenidən başlandı. Quyu cəmi on beş düym də dərinləşdirilən kimi güclü fontan püskürdü.

Qazma ştanqlarını böyük çətinliklə çıxarmaq mümkün oldu və quyunun ağzı bağlandı. Ancaq təzyiq qoruyucu borular üçün həddindən artıq güclü idi. Neft borulardakı dəliklərdən elə miqdarda sızıb çıxırdı ki, bu, şirkətin ehtiyaclarını ödəməyə kifayət edirdi.

Quyunun ümumi hasilatı təxminən doqquz milyon pud oldu. Bunun bir milyon pudu sahəsini basmış neftin vurduğu zərərin əvəzi olaraq başqa bir neft istehsalçısına verildi. Təxminən iki milyon pud neft hər puduna yarım qəpikdən satıldı. Qalan hissə isə Zabrat gölünə axıdılaraq hədəf edildi.

V nömrəli qrupun başqa bir hissəsində fəaliyyət göstərən «Günəş» şirkəti — 1893-cü ildə Məlikov qardaşlarının şirkətinə birləşdirilmişdi — «Ararat» fontanının ətrafdakı neft ehtiyatlarını tükəndirmiş ola biləcəyindən çəkinməyərək diametri on iki düym olan yeni quyu qazmağa başladı.

Növbəti ilin əvvəllərində qazma zamanı əvvəlcə neftli qum, sonra gil, ardınca isə axıcı qum qatları keçildi. «Ararat» fontanını qidalandıran neft layına yaxınlaşdıqlarını göstərən əlamətlər meydana çıxdıqda işlər dayandırıldı. Qoruyucu boruların yuxarı hissəsi iyirmi fut dərinliyə qədər sıx doldurulmuş betonla möhkəmləndirildi.

Bundan sonra qazma işləri səkkiz gün və səkkiz gecə fasiləsiz davam etdi. Nəhayət, qazmaçılar neftə çatdılar. Bunun «Ararat» quyusuna təsiri heyrətamiz oldu. «Günəş» şirkətinin quyusu neftli laya çatan kimi «Ararat» fontanı dayandı. «Günəş» quyusunun ağzı bağlandıqda isə «Ararat» yenidən fontan vurmağa başladı.

Kommersiya baxımından olduqca maraqlı vəziyyət yaranmışdı. İki müəssisəni birləşdirmək cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Buna görə də quyular iki ay ərzində bir-biri ilə rəqabət şəraitində istismar olundu. Həmin müddətdə «Günəş» şirkəti hər puduna iki qəpikdən 4 800 000 pud neft satdı.

Üçüncü ayda «Günəş» quyusunun qapağı təzyiqə davam gətirməyərək qopdu. Quyu nəzarətdən çıxdı və vəhşi fontana çevrildi. Nəticədə iki milyon pud neft Zabrat gölünə axdı.

Bundan sonra hər iki quyu fontan vurmağı dayandırdı. Onların birlikdə verdiyi neftin ümumi miqdarı iyirmi dörd milyon puta

çatmışdı. Sonralar neft quyulardan jelonka ilə çıxarılırdı. Bu üsulla hər quyu gündə 5 000 puddan artıq neft verməkdə davam etdi və onların istismarı 1880-ci illərin xeyli hissəsi boyunca sürdü.

Binəqədidə, Suraxanıda, Bibiheybətdə, Ramanıda və başqa yerlərdə də qazma işləri aparılırdı. Lakin nəticələr hər yerdə eyni deyildi.

Binəqədidə işlər uğurla başlandı. Burada qazılmış quyuların heç biri neftsiz çıxmadı. Təəssüf ki, hasil olunan neftin xüsusi çəkisi yüksək, qatılığı isə Balaxanı neftindən xeyli artıq idi. Buna görə də o, neft emalçılarının tələblərinə cavab vermirdi.

Binəqədi neftinin praktik dəyəri yox dərəcəsində idi. Çünki onun tərkibində işıqlandırma yağı alınmasına yararlı fraksiyaların payı az, distillə müddəti isə daha uzun idi.

Bunun nə dərəcədə əlverişsiz olduğunu anlamaq üçün xatırlamaq kifayətdir ki, aksiz idarəsi vergini emalçının istehsal etdiyi hər pud məhsula görə sabit məbləğlə deyil, hər distillə aparatının tutumuna və onun işlədiyi saatların sayına əsasən hesablayırdı. Vergi rəsmi olaraq hər pud üçün 25 qəpik müəyyən edilsə də, emalçıların faktiki ödədikləri məbləğ bir pud distillat üçün 8 qəpikdən 40 qəpiyə qədər dəyişirdi.

Binəqədidə qazma işlərinin dayandırılmasının başlıca səbəblərindən biri də məhz bu idi. O dövrdə neft istehsalçıları ağır xam neftdən səmərəli istifadə yolu tapa bilmirdilər.

Bəziləri onu yenicə yanacaq kimi tətbiq edilməyə başlayan neft qalıqları ilə əvəz etməyə çalışırdılar. Lakin bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Çünki Binəqədi neftinin Bakıya daşınması hər pud üçün beş qəpiyə başa gəlirdi. Bu səbəbdən o, neft qalıqları ilə rəqabət apara bilmirdi. Neft emalı zavodları isə öz qalıqlarından istənilən qiymətə canlarını qurtarmağa şad idilər.

Suraxanıda qazma işləri tamamilə uğursuz oldu. Burada uğursuzluğun səbəbi xam neftin xüsusi çəkisinin aşağı olması idi.

Bütün quyulardan «ağ neft» adı ilə tanınan özünəməxsus neft növü çıxırdı.

Bu neft, demək olar ki, şəffaf idi və xüsusi çəkisi kerosindən də aşağı idi. Onun tərkibində işıqlandırma yağı kimi istifadəyə yararlı fraksiyalar çox az idi. Digər fraksiyaların alışma temperaturu isə həddindən artıq aşağı olduğundan onları adi lampalarda təhlükəsiz istifadə etmək mümkün deyildi.

Bu nefti boya hazırlanmasında skipidar əvəzinə işlətməyə cəhd göstərildi. Lakin nəticələr qənaətbəxş olmadı və Suraxanıda qazma işlərinə son qoyuldu.

Bibiheybətdə yalnız iki torpaq qrupu — XIX və XX nömrəli sahələr — işlənirdi. XIX nömrəli sahə 1896-cı ildən Britaniya mülkiyyətinə keçmişdi.

Bu sahələrdən çıxarılan neft fiziki xüsusiyyətlərinə görə Suraxanı və Binəqədi neftləri arasında orta mövqe tuturdu. Lakin keyfiyyətcə Balaxanı neftindən xeyli üstün idi. Onun xüsusi çəkisi 0,850 təşkil edir, tərkibindən təxminən 60 faiz işıqlandırma yağı alınır.

Aksiz vergisinin distillə aparatlarının tutumuna əsasən hesablandığı dövrdə Bibiheybət nefti Balaxanı neftindən iki dəfə baha idi. Hər iki torpaq qrupunun sahibləri öz ərazilərində neft emalı zavodları tikdirmişdilər. Məhsulların daşınması və satışı baxımından da onlar olduqca əlverişli mövqedə idilər.

Balaxanı neft istehsalçıları xam nefti emal zavodlarına çatdırmaq üçün hər puduna beş qəpik ödəməli olurdular. Emalçılar isə hazır məhsulların Bakı limanındakı körpülərə daşınması xərclərini ayrıca çəkməli idilər. Bibiheybətdə fəaliyyət göstərən iki neft istehsalçısı isə bu xərclərdən azad idi.

Dövlətə məxsus torpaq qruplarının yaxınlığında, mülkiyyət hüququ şübhəli olan bir neçə icma torpağı istisna edilməklə, şəxsi

torpaq sahələri yox idi. Buna görə də neft sahibkarları ümumiyyətlə Bibiheybətdə yeni işlərə başlamağa o qədər də həvəs göstərmirdilər.

Polkovnik Burmeyster icarəyə götürdüyü sahədə quyu qazdırdı. Lakin bu quyu qərribə bir hadisə ilə yadda qaldı:* 560 fut dərinlikdən neft əvəzinə qaynar su fontanı vurdu. Digər sahibkarların cəhdləri də bundan yaxşı nəticə vermədi.

(*Bu yaxınlarda Bakıda olarkən mən də belə qərribə bir qaynar su quyusu gördüm. Səhv etmərəmsə, o, Xəzər Şirkətinin Sabunçudakı sahəsində yerləşirdi. Bütün avadanlığı sökülmüş qazma qülləsinin içində girdikdə gördüm ki, su qoruyucu borunun ağzından aşırıb-daşır, pərçim dəliklərindən isə şırınaqla püskürür. Altıya yaxın fəhlə çömbələrək bu ağappaq, qaynar su selinin altında yuyunurdu. Ətrafı neft quyuları ilə əhatə olunmuş həmin iri quyudan isə yalnız təmiz su çıxırdı.)

VII FƏSİL

NEFTİN NƏQLİ VƏ QUYULARIN QAZILMASI SAHƏSİNDƏ TƏKMİLLƏŞDİRMƏLƏR (1872–1880)

Əl ilə qazılan neft quyularının dövrünün başa çatması. — Rusiyada Amerika kanatlı qazma üsulunun tətbiqi. — At və dəvə nəqliyyatı boru kəmərlərinə qarşı. — Nobellərin çəkdiyi ilk neft kəməri. — Yerli əhalinin müqaviməti. — Nobellərin davamçıları. — Neft mədənlərində ilk dəmir yolu. — Xəzər dənizində neftin çənlərdə daşınması üçün nəzərdə tutulmuş ilk gəmi. — Nobellərin ilk neftdaşıyan buxar gəmisi. — Neft sənayesində təşkilati çatışmazlıqlar. — Amerika işıqlandırma kerosini ilə rəqabət. — Sankt-Peterburq və neft sənayesinin vergiyə cəlb edilməsi. — 1880-ci ildə neft sənayesinin gələcək perspektivləri.

İltizam sisteminin ləğvindən 1880-ci ilin sonunadək keçən ilk səkkiz il ərzində neft sənayesində çoxsaylı yeniliklər və təkmilləşdirmələr həyata keçirildi. Bu dövrün başlıca xüsusiyyəti ibtidai üsullarla, əl əməyi vasitəsilə qazılan neft quyularının sürətlə buxar maşınları ilə qazılan quyularla əvəz olunması idi. Yeni dövrün başlanmasından bir il əvvəl, 1872-ci ildə cəmi iki qazma quyusu və bir neçə yüz əl ilə qazılmış neft quyusu mövcud idi. Sonuncuların sayı, istifadədən çıxmış çoxsaylı quyular da daxil olmaqla, 415-ə çatırdı. Buxar maşınları ilə qazma üsulunun nə qədər sürətlə yayıldığını aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar:

	Buxar ilə qazılan quyular	Əl ilə qazılan quyular
1873	17	158
1874	50	185

	Buxar ilə qazılan quyular	Əl ilə qazılan quyular
1875	65	170
1876	101	62
1878	301	-

Nobellər neft hasilatı ilə məşğul olmağa başladığında quyu qazma üsullarını təkmilləşdirmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə Amerika kanatlı qazma üsulunu sınaqdan keçirmək üçün ABŞ-dan altı qazma mütəxəssisi dəvət etdilər. Lakin həmin üsul Bakı şəraitinin tələblərinə tam cavab vermədi. Nobellər ona müəyyən dəyişikliklər edərək müxtəlif üsulların üstünlüklərini özündə birləşdirən yeni qazma sistemi yaratdılar. Bu sistem qısa müddətdə geniş yayıldı və indiyədək öz əhəmiyyətini və populyarlığını qoruyub saxladı.

Neft istehsalçılarının qarşılaşdıqları növbəti çətinlik hasil edilən neftin quyulardan emal zavodlarına, daha sonra isə xam və ya emal olunmuş halda istehlakçılara çatdırılması idi. İlk dövrlərdə xam neft və ondan alınan məhsullar at və dəvələrlə, hər biri iki-üç pud neft tutan, keçi və ya qoç dərisindən hazırlanmış tuluqlarda daşınırdı. Belə tuluqlarla yüklənmiş bütöv dəvə karvanları Bakıdan Zaqafqaziyanın ucqar bölgələrinə və İrana yola düşürdü. 1870-ci illərdə dəri tuluqları tutumu dörd pud olan oval formalı çəlləklər əvəz etdi. Hər dəvə belinin iki tərəfindən asılmış iki belə çəllək daşıyırdı. Məsafə uzaq olmadıqda isə arabalardan — yerli nəqliyyat vasitəsi olan arbalardan istifadə edilirdi. Bu arabaların oxa möhkəm bərkidilmiş, hündürlüyü altı-yeddi futa çatan iki böyük təkəri vardı. Onlar nahamar yollarda asanlıqla hərəkət edir, adi bir at isə iyirmi-iyirmi beş pud neft çəkə bilirdi. Neft çəlləyi arabanın üstünə qoyulmur, kəndirlə onun altından asılırdı. Bu nəqliyyat üsulu hələ də mövcud olsa da, neftin dəri tuluqlarda daşınması iyirmi beş ildən

artıq bir müddət əvvəl boru kəmərləri və dəmir yolları vasitəsilə nəqlətmə üsulları ilə tamamilə əvəz olunmuşdu.

Artur Arnold 1875-ci ildə nəşr etdirdiyi «Karvanla İran boyunca» adlı əsərində o dövrdə mövcud olan nəqliyyat sistemi haqqında maraqlı məlumat verir. O yazır: «Bütün gün ərzində neft Bakıya təsəvvürəgəlməz dərəcədə qəribə quruluşlu arabalarda daşınır. Neapolda bir atın çəkdiyi, iki təkərli və on beş nəfərlik araba özlüyündə nadir bir mənzərədir, lakin Bakı neft arabası ilə müqayisədə olduqca adi görünür. Çətin ki, kimsə, hətta çox böyük məbləğdə mərc qarşılığında belə, Bakı neft arabasını gətirib Londonun Regent-strit və ya Pall-Moll küçələrindən sürməyə cəsarət etsin.

Görəsən, bir çəllək neft yerləşəcək qədər kiçik, ətrafı məhəccərlə əhatələnmiş arabanın üstündə, sanki qəfəsə salınmış kimi oturaraq həmin küçələrdən keçməyə kim cəsarət edərdi? Üstəlik, bu araba diametri yeddi fut olan nəhəng təkərlər üzərində elə yüksəklikdə qurulmuşdur ki, onun oxunun altından daha bir çəllək asmaq mümkündür. Araba göy qurşağının bütün rənglərinə boyanmışdır və hərəkət etdikcə bərk cırıldayır. Onu çəkən balaca atın beli isə arabanın oxunun hündürlüyünə güclə çatır. Bununla belə, neft istehsalçıları bildirirlər ki, artıq belə arabalarla neft daşınmasına hər il ümumilikdə 100 min funt sterlinqə yaxın vəsait xərcləyirlər».

İlk neft kəməri və neft mədənlərinə gedən dəmir yolu istifadəyə verilənədək Bakıda neft daşıyan təxminən 10 min araba vardı. Onlar çox vaxt gündə iki dəfə gedib-qayıdirdılar. Lakin hava şəraiti pisləşdikdə arabacılar işləməyə o qədər də həvəs göstərmirdilər. Yağış yağanda yollar palçıq gölməçələrinə çevrilir, şəhərlə neft quyuları arasında hərəkət, hətta at belində belə, demək olar ki, mümkünsüz olurdu. Neft emalçıları bütünlüklə havanın vəziyyətindən asılı idilər və bu asılılıq çox vaxt onlara xeyli ziyan vururdu. Xüsusilə aksiz vergisinin tətbiq olunduğu dövrdə belə hallar

ağır nəticələr doğururdu: bəzən zavod sahibi altı günlük aksiz vergisini qabaqcadan ödədiyi halda, neft çatışmazlığı üzündən emal qurğularını işlətmədən saxlamaq məcburiyyətində qalırdı. Bundan əlavə, arabaçılar daha yüksək haqq tələb edərək tez-tez işi dayandırır və tədricən neftin daşınma qiymətini hər pud üçün beş-səkkiz qəpiyə çatdırırdılar. Bu vəziyyət 1875-ci ilədək davam etdi. Neft emalçıları ağır xərclərdən şikayətlənsələr də, haqsız tələblərə son qoymaq üçün heç bir ciddi addım atmırdılar. Yalnız Nobellər neft emalı müəssisələrinin sahibləri kimi meydana çıxdıqdan sonra vəziyyət dəyişməyə başladı.

Daşınma xərclərini azaltmaq, neftin daha böyük həcmdə və daha sürətlə çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə Nobellər digər şirkətləri birgə boru kəməri çəkməyə razı salmağa çalışdılar. Lakin bu yerlərdə çox vaxt sağlam düşüncədən üstün tutulan qarşılıqlı qısqanclıq və təşəbbüsslüklük üzündən digər şirkətlər layihədə iştirak etməkdən imtina etdilər. Bunun əvəzinə, onlar 1877-ci ildə neft mədənlərini emal zavodlarının yerləşdiyi ərazi ilə birləşdirəcək dəmir yolunu öz vəsaitləri hesabına və bütün riskləri üzərlərinə götürməklə tikmək üçün hökumətə müraciət etdilər. Yerli idarəçilik orqanları bu təşəbbüsü dəstəkləsələr də, yuxarı hakimiyyət dairələrində müraciət baxılmadan bir kənara qoyuldu. Bununla belə, növbəti il hökumət özü dəmir yolunun tikintisinə başladı və yol 1879-cu ilin aprelində istifadəyə verildi. Son stansiyalardan biri bu məqsədlə doldurulmuş Sabunçu gölünün yerində yerləşirdi. Buradan bir qol Suraxanıya, digəri isə XII qrup neft sahələri boyunca Balaxanıya uzanırdı. İkinci son stansiya Bakı ilə Qara şəhər arasında salınmışdı. Neft həm çəlləklərdə, həm də xüsusi çənli vaqonlarda, yəni sisternlərdə daşınırdı. Neft istehsalçılarından birinin xahişi ilə dəmir yolu idarəsi onun mədəni ilə Sabunçu stansiyası arasında boru kəməri çəkdi. Mədən stansiyadan daha yüksəkdə yerləşdiyindən neft borularla öz axını ilə gəlirdi. Neftin sisternlərə doldurulduğu

məntəqə də dəmir yolu səviyyəsindən yuxarıda olduğuna görə vaqonlara yüklənmə zamanı nasoslardan istifadə etməyə ehtiyac qalmırdı.

Nobellər öz neft kəmərlərinin çəkilişinə hələ 1877-ci ildə başlamışdılar. Tikintisi 10 min funt sterlinqə başa gələn bu kəməre çəkilən xərclər istismarın elə ilk ilində tam ödənilirdi. Neftin boru kəmərləri ilə nəqlinin bu gün sənayedə nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alsaq, həmin ilk kəmərin qısa təsviri maraq doğurmaya bilməz. Mərkəzi stansiya Balaxanıda, XV qrup neft sahələrinin yaxınlığında, Qara şəhərdəki stansiyadan 210 fut yüksəklikdə inşa edilmişdi. Burada ümumi tutumu 108 min pud xam neft olan dəmir çənlər quraşdırılmışdı. Mədənlərdəki mərkəzi stansiyadan neft 27 at qüvvəli buxar nasosunun köməyi ilə beş düymlük borulara vurulur və saniyədə üç yarım fut sürətlə hərəkət edirdi. Kəmərin ən yüksək ötürmə qabiliyyəti gündə 80 min pud idi. Ayrı-ayrı mədənlərdən neftin Balaxanıdakı mərkəzi çənlərə çatdırılması həmin mədənlərdə quraşdırılmış daha kiçik nasoslar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Mərkəzi stansiyada xam neft dəmir çənlərdə saxlanılırdı.

Magistral kəmərdən bəzi neft emalı zavodlarına ayrıca qollar çəkilmişdi. Bu zavodların sahibləri yeni nəqliyyat üsulunun üstünlüklərini tezliklə başa düşmüşdülər. Xam neft həmin müəssisələrə Balaxanıdakı böyük nasos vasitəsilə çatdırılırdı. Bir neçə il ərzində emalçılar altı yarım mil məsafəyə boru ilə nəql edilən hər pud xam neft üçün Nobellərə beş qəpik ödəyirdilər. Bir neçə ildən sonra isə bu tarif hər pud üçün bir yarım qəpiyədək endi.

İlk neft kəmərinin meydana çıxması arabaçılar üçün əsl fəlakət oldu. Nobellər yeni kəməri qorumaq məqsədilə mühafizəçilər təyin etməyə və hər bir neçə yüz yaddan bir keşikçi köşkləri tikməyə məcbur qaldılar. Gəlirli dolanışq mənbəyindən məhrum olmuş qəzəbli tatarlar kəmərlərə ziyan vururdular. Nobellər öz boru

kəmərlərinin tikintisini başa çatdıran kimi Bakı Neft Cəmiyyəti də onların nümunəsini izlədi. Şirkət XV qrup neft sahələrini Suraxanıdakı emal zavodu ilə, həmin zavodu isə körpü saldığı Zığ burnu ilə birləşdirən boru kəməri çəkdi. Bu kəmərin ümumi uzunluğu doqquz-on bir mil arasında idi.

1878-ci ilin sonlarına yaxın daha üç yeni neft kəmərinin çəkilişinə başlandı. Mirzoyev X qrup neft sahələrindən Bakıdakı emal zavoduna qədər doqquz mil uzunluğunda, diametri dörd düym olan və gündə 50 min pud xam neft ötürə bilən kəmərlər çəkdi. Lianozov isə VII qrupdakı mədənindən Qara şəhərə qədər doqquz tam dördüncü üç mil uzunluğunda, üç düymlik və gündə 25 min pud ötürmə qabiliyyətinə malik boru kəməri inşa etdirdi. Üçüncü kəmərlər Xəzər Cəmiyyəti tərəfindən çəkildi, lakin bu, başdan-baş uzanan vahid boru xətti deyildi. Quylardan neft nasoslarla Sabunçu dəmir yolu stansiyasına vurulur, oradan sistern vaqonlarla Kapsili kəndinə daşınır, daha sonra isə boru kəməri vasitəsilə şirkətin yaxınlıqda yerləşən emal zavoduna çatdırılırdı. Bu neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 60 milə çatırdı.

Yeni dövrün ikinci ilində Xəzər dənizi vasitəsilə neft daşınması sahəsində də mühüm irəliləyiş baş verdi. O vaxta qədər dəniz yolu ilə daşınan bütün neft yalnız çəlləklərdə göndərilirdi. Bunun üçün tutumu 25 pud olan çəlləklərdən istifadə edilirdi. Bakıda belə bir çəlləyin qiyməti 10–12 rubl olduğu halda, Rusiyada boş çəlləyi cəmi üç rubla satmaq mümkün idi. Nəticədə, Bakıda neft qalığının bir pudu cəmi beş qəpiyə başa gəlirdi halda, onu Nijni Novqoroda 83 qəpikdən ucuz çatdırmaq mümkün olmurdu. Bu qiymət aşağıdakı xərclər əsasında formalaşırdı:

Xərc maddələri	Rubl	Qəpik
Bakıda 25 pud neft qalığının dəyəri	1	25

Xərc maddələri	Rubl	Qəpik
Çəlləyin dəyərindən yaranan itki	9	00
Nijni Novqoroda daşınma xərci və sızma nəticəsində itkilər (hər pud üçün 42 qəpik)	10	50
Cəmi	20	75

Beləliklə, Bakıda 1 rubl 25 qəpiyə başa gələn 25 pud neft qalığının Nijni Novqoroda çatdırılması ümumilikdə 20 rubl 75 qəpiyə başa gəlirdi. Bu isə hər pud üçün 83 qəpik demək idi və ya təxminən

hər pud üçün 80 qəpik, və ya hər qallon üçün $4\frac{3}{4}$ pens.

Bahalı çəlləklər və yüksək daşınma xərcləri yerli neft məhsullarının xaricdən gətirilən Amerika nefti ilə uğurlu rəqabət aparmasına mane olurdu. Həqiqətən də, neft emalı sənayesində aksiz vergisi ləğv edildikdən sonra bir neçə il ərzində Rusiyaya idxal olunan Amerika işıqlandırma kerosininin həcmi ölkənin özündə istehsal edilən kerosinin miqdarını üstələməkdə davam edirdi. Xəzər dənizində neftin çəlləksiz, birbaşa gəmi anbarlarında daşınmasına ilk cəhdlər 1874-cü ildə Həştərxan taciri Artımiyev, eləcə də Raqozin və Şipov tərəfindən göstərildi. Bu məqsədlə istifadə olunan gəmilərin səciyyəvi xüsusiyyəti neftin birbaşa taxta gövdəyə doldurulması idi. Gəminin gövdəsinə xaricdən təsir göstərən su təzyiqi neftin taxta örtüyün arasından sızmasının qarşısını alırdı. Təbii ki, bunun üçün gəmidəki neftin səviyyəsi su xəttindən aşağıda saxlanılmalı idi. Gəmilər elə qurulurdu ki, onların aşağı göyərtəsi su xətti səviyyəsində yerləşsin. Bundan əlavə, göyərtədə dəmir çənlər də quraşdırılır, eyni zamanda çəlləklərdə neft daşınırdı. Neftin bu üsulla, çəlləksiz daşınmasının tətbiqi Volqa hövzəsində qiymətlərin hər pud üçün 40, hətta 30 qəpiyədək enməsinə səbəb oldu.

Nobellər neft kəmərlərinin tikintisini başa çatdırdıqdan sonra diqqətlərini dəniz nəqliyyatına yönəldilər. Onlar «Qafqaz və Merkuri» şirkətini Xəzər dənizində neftdaşıyan buxar gəmilərinin müntəzəm hərəkətini təşkil etməyə razı salmağa çalışdılar. Lakin bu təşəbbüs nəticəsiz qaldığından özləri belə bir gəmi inşa etdirdilər və 1879-cu ildə onu istismara verdilər.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə neftə tələbat hasilatın artım sürəti ilə ayaqlaşmırdı. Nəticədə bəzi neft istehsalçıları fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur oldular və sənayedə tənəzzül dövrü başladı. Əgər neft sənayesi azacıq da olsa mütəşəkkil şəkildə fəaliyyət göstərsəydi, istehsalçılar belə bir böhranla üzləşməzdilər. Yeni dövrə qədəm qoyularkən tələbat kimi mühüm məsələyə zərrəcə diqqət yetirilməmişdi. Hasil olunan neftin böyük hissəsi fotogen — işıqlandırma kerosini istehsalına sərf edilirdi. Hər hansı səbəbdən neft emalı zavodları bağlansaydı, bütün neft sənayesi məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşəcəkdi. 1874 və 1875-ci illərdə, emal zavodlarının ağır vəziyyətə düşdüyü vaxt, bu təhlükə az qala gerçəkləşmişdi. Bir-biri ilə rəqabət aparən emal müəssisələrinin sayı həddindən artıq çox idi, lakin onlar hasil edilən xam neftin hamısını emal edə bilmirdilər. Eyni zamanda, kerosin təklifi ona olan tələbatı üstələyirdi. 1876-cı ildə qiymətlər yüksəldi və neft hasilatı əvvəlki qaydada inkişaf etməyə davam etdi. Lakin 1878-ci ildə sənaye hələ özünün təşəkkül dövründə ikən üçüncü böhranla qarşılaşmalı oldu.

Bakı ilə Batum arasında Zaqafqaziya dəmir yolu xəttinin istifadəyə verildiyi 1883-cü ilin sonunadək neft mədənlərində hasilatın aylıq həcmi il ərzində qeyri-bərabər bölünürdü. Bunun səbəbi neft sənayesinin öz məhsullarını xarici bazarlara çıxarmaq üçün yalnız bir nəqliyyat yolundan — Xəzər dənizindən asılı olması idi. Həmin dövrdə dənizlə daşımalar yalnız martdan oktyabrədək

mümkün olduğundan, hasilat da adətən bu aylarda artırdı. Qış aylarında yalnız neft məhsullarını saxlamaq üçün anbar və çənləri olan azsaylı emal müəssisələri işini davam etdirir, qalanları isə fəaliyyətini dayandırır. İltizam sisteminin mövcud olduğu dövrdə bu mövsümi fərq o qədər də nəzərə çarpmırdı, çünki neft hasilatının ümumi həcmi olduqca kiçik idi. Balaxanı mədənlərində 1 482 100 pud neft hasil edildiyi 1870-ci ildə aylıq hasilat göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdu:

1870-ci ildə Balaxanı neft mədənlərində aylıq neft hasilatı:

Aylar	Pud	Faizlə	Aylar	Pud	Faizlə
Yanvar	91 462	6,17	İyul	150 480	10,18
Fevral	100 648	6,79	Avqust	149 550	10,10
Mart	120 226	8,11	Sentyabr	123 043	8,30
Aprel	120 501	8,12	Oktyabr	133 569	8,99
May	146 483	9,62	Noyabr	127 178	8,60
İyun	110 425	7,45	Dekabr	112 190	7,57

Sənayenin sərbəst inkişaf etdiyi yeni dövrün başlanması ilə bu fərq daha da nəzərəçarpacaq dərəcədə artdı. Həmin dövrə aid aylıq hasilat göstəriciləri əlimizdə olmasa da, neft hasilatının bütünlüklə emal zavodlarının fəaliyyətindən asılı olduğunu nəzərə alsaq, o illərin aksiz vergisi hesablatlarına əsaslanaraq təxmini mənzərəni müəyyənləşdirə bilərik. Cənab S. Qulışambarovun məlumatına görə, 1873–1877-ci illərdə xam neftin orta illik hasilatı aylar üzrə aşağıdakı nisbətdə bölünürdü: yanvar — 5,20 faiz; fevral — 5,70 faiz; mart — 7,70 faiz; aprel — 8,20 faiz; may — 9,40 faiz; iyun — 11,80 faiz; iyul — 11 faiz; avqust — 12,30 faiz; sentyabr — 11,30 faiz; oktyabr — 8 faiz; noyabr — 4,50 faiz; dekabr — 5 faiz.

Amerikadan Rusiyaya idxal olunan işıqlandırma kerosininin həcminə yerli neft sənayesinin inkişafının necə təsir göstərdiyini aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar:

Amerika kerosininin Rusiyaya idxalı, Bakıda istehsalı və Rusiyada istehlakı (1871–1880)

İllər	Amerikadan idxal edilən (pud)	Bakıda istehsal edilən (pud)	Rusiyada istehlak edilən (pud)
1871	1 720 418	380 000	2 100 418
1872	1 790 334	400 000	2 190 334
1873	2 701 093	832 800	3 533 893
1874	2 524 160	1 336 675	3 860 835
1875	2 653 126	1 990 045	4 643 171
1876	2 662 486	3 145 075	5 807 561
1877	1 701 502	4 594 766	6 296 268
1878	1 989 034	6 255 910	8 244 944
1879	1 711 811	6 963 658	8 675 469
1880	1 445 558	7 858 750	9 304 308
Cəmi	20 899 522	33 757 679	54 657 201

Şübhəsiz ki, Bakıda bacarıqlı, hətta son dərəcə istedadlı neft sənayeçiləri vardı. Onlar ağılasıgmaz çətinliklərin öhdəsindən gəlmiş, bu sahədə kök salmış ənənələri qıraraq neft sənayesinin inkişafını daha möhkəm təməllər üzərində qurmuşdular. İltizam sisteminin gözlənilmədən ləğv edilməsi onları hazırlıqsız yaxaladı. Lakin buna baxmayaraq, bir çoxlarının hasil etdikləri neft üçün etibarlı satış bazarı tapacaqlarına ümidləri olmadığı halda belə, onlar öz

mədənlərini böyük əzmlə inkişaf etdirməyə başladılar. Hətta neftin qiymətinin bir pud üçün 45 qəpikdən iki qəpiyədək düşməsi də onları dayandıra bilmədi. Nəticədə, artıq üçüncü ildə — 1875-ci ildə — neft hasilatı mədənlərin dövlət tərəfindən istismar olunduğu 1832–1850-ci illər ərzindəki ümumi hasilatı üstələdi. Növbəti ildə hasilat 11 milyon puda, 1877-ci ildə isə 15 milyon puda çatdı.

1877-ci ilin sentyabrında neft emalı sənayesindən alınan verginin ləğvi sahibkarlığın inkişafına yeni təkan verdi. Hələ 1875-ci ildə neft istehsalçıları və emalçılar fotogen sənayesinin üzərinə qoyulmuş aksiz vergisinin bu sahənin lazımı qaydada inkişafına mane olduğundan şikayətlənirdilər. Hökumət bir-birinin ardınca komissiyalar yaradırdı, lakin onların fəaliyyəti verginin hesablanması qaydalarına edilən cüzi dəyişikliklərdən başqa heç bir qənaətbəxş nəticə vermirdi. Komissiyaların üzvləri arasında neft hasilatı və emalı sahəsində təcrübəsi olan şəxslər yox idi. Buna görə də onların hesabatları Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin təcrübəli üzvləri tərəfindən kəskin tənqid olundu.

Həmin hesabatlar Cəmiyyətin Sankt-Peterburqdakı mərkəzi idarəsinə göndərildi. Cəmiyyətin Peterburq bölməsi xüsusi komissiya yaratdı və bu komissiya aksiz vergisinin ləğv edilməsinin zəruriliyi barədə Qafqaz şöbəsinin mövqeyi ilə razılaşdı. Rəsmi və qeyri-rəsmi hesabatların hamısı maliyyə nazirinə təqdim edildikdən sonra nazir professor Mendeleyevi Amerika neft sənayesini öyrənmək üçün ezam etdi, professor Lisenkoya isə Qafqazın neft rayonlarındakı vəziyyəti araşdırmağı tapşırırdı. Hər iki mütəxəssis neft sənayesindən alınan verginin ləğvini dəstəkləyən hesabatlar təqdim etdi.

Professor Mendeleyev Amerika təcrübəsindən nümunələr gətirirdi. O, neft sənayesinə dair qaydaların yangından mühafizə, neftin saxlanması və daşınması ilə bağlı bəzi müddəalarının ləğv edilməsini, digərlərinin isə təkmilləşdirilməsini təklif edirdi.

Bununla yanaşı, Qafqaz neftindən sürtkü yağları alınması imkanlarının hərtərəfli araşdırılmasını, neftdən və onun ağır qalıqlarından — astatkadan — yanacaq kimi istifadə edilməsini, neftdən daha qiymətli məhsulların alınmasını, neft yataqlarının geoloji şəraitinin daha dərinlən öyrənilməsini zəruri sayırdı. Nəhayət, o, dolğun və müasir statistik məlumatların toplanmasını, həm Qafqazın, həm də Amerikanın neft sənayesi haqqında aylıq hesabatların dərc olunmasını tövsiyə edirdi.

Qafqaz canişini də aksiz vergisinin ləğvini faydalı və məqsədəuyğun tədbir hesab edirdi. Maliyyə naziri böyük knyazın mövqeyi ilə razılaşaraq İmperiya Şurasına bu barədə müsbət rəy təqdim etdi. Şuranın qərarı 1877-ci il iyulun 5-də imperator tərəfindən təsdiqləndi və həmin il sentyabrın 1-dən etibarən aksiz vergisi ləğv olundu. (1873–1877-ci illər ərzində Bakıda aksiz vergisindən dövlət xəzinəsinə daxil olan ümumi gəlir 120 min funt sterlinq təşkil etmişdi.)

Həmin gündən etibarən neft sənayesinin bütün sahələrində sürətli yüksəliş başlandı. Tez-tez baş verən fəhlə iğtişaşlarına və bazardakı çətinliklərə baxmayaraq, sənaye böyük addımlarla irəliləyirdi. 1878-ci ildə neft hasilatı 20 milyon puda, 1879-cu ildə 24 milyon puda, 1880-ci ildə isə təxminən 25 milyon puda çatdı. Nəzərdən keçirilən dövr ərzində ixracın həcmi isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

Şübhəsiz ki, Bakıda bacarıqlı, hətta son dərəcə istedadlı neft sənayeçiləri vardı. Onlar ağılasıgmaz çətinliklərin öhdəsindən gəlmiş, bu sahədə kök salmış ənənələri qıraraq neft sənayesinin inkişafını daha möhkəm təməllər üzərində qurmuşdular. İltizam sisteminin gözlənilmədən ləğv edilməsi onları hazırlıqsız yaxaladı. Lakin buna baxmayaraq, bir çoxlarının hasil etdikləri neft üçün etibarlı satış bazarı tapacaqlarına ümidləri olmadığı halda belə, onlar öz mədənlərini böyük əzmlə inkişaf etdirməyə başladılar. Hətta neftin

qiymətinin bir pud üçün 45 qəpikdən iki qəpiyədək düşməsi də onları dayandıra bilmədi. Nəticədə, artıq üçüncü ildə — 1875-ci ildə — neft hasilatı mədənlərin dövlət tərəfindən istismar olunduğu 1832–1850-ci illər ərzindəki ümumi hasilatı üstələdi. Növbəti ildə hasilat 11 milyon puda, 1877-ci ildə isə 15 milyon puda çatdı.

1877-ci ilin sentyabrında neft emalı sənayesindən alınan verginin ləğvi sahibkarlığın inkişafına yeni təkan verdi. Hələ 1875-ci ildə neft istehsalçıları və emalçılar fotogen sənayesinin üzərinə qoyulmuş aksiz vergisinin bu sahənin lazımı qaydada inkişafına mane olduğundan şikayətlənirdilər. Hökumət bir-birinin ardınca komissiyalar yaradırdı, lakin onların fəaliyyəti verginin hesablanması qaydalarına edilən cüzi dəyişikliklərdən başqa heç bir qənaətbəxş nəticə vermirdi. Komissiyaların üzvləri arasında neft hasilatı və emalı sahəsində təcrübəsi olan şəxslər yox idi. Buna görə də onların hesabatları Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin təcrübəli üzvləri tərəfindən kəskin tənqid olundu.

Həmin hesabatlar Cəmiyyətin Sankt-Peterburqdakı mərkəzi idarəsinə göndərildi. Cəmiyyətin Peterburq bölməsi xüsusi komissiya yaratdı və bu komissiya aksiz vergisinin ləğv edilməsinin zəruriliyi barədə Qafqaz şöbəsinin mövqeyi ilə razılaşdı. Rəsmi və qeyri-rəsmi hesabatların hamısı maliyyə nazirinə təqdim edildikdən sonra nazir professor Mendeleyevi Amerika neft sənayesini öyrənmək üçün ezam etdi, professor Lisenkoya isə Qafqazın neft rayonlarındakı vəziyyəti araşdırmağı tapşırırdı. Hər iki mütəxəssis neft sənayesindən alınan verginin ləğvini dəstəkləyən hesabatlar təqdim etdi.

Professor Mendeleyev Amerika təcrübəsindən nümunələr gətirirdi. O, neft sənayesinə dair qaydaların yanğından mühafizə, neftin saxlanması və daşınması ilə bağlı bəzi müddəalarının ləğv edilməsini, digərlərinin isə təkmilləşdirilməsini təklif edirdi. Bununla yanaşı, Qafqaz neftindən sürtkü yağları alınması

imkanlarının hərtərəfli araşdırılmasını, neftdən və onun ağır qalıqlarından — astatkadan — yanacaq kimi istifadə edilməsini, neftdən daha qiymətli məhsulların alınmasını, neft yataqlarının geoloji şəraitinin daha dərinlən öyrənilməsini zəruri sayırdı. Nəhayət, o, dolğun və müasir statistik məlumatların toplanmasını, həm Qafqazın, həm də Amerikanın neft sənayesi haqqında aylıq hesabatların dərc olunmasını tövsiyə edirdi.

Qafqaz canişini də aksiz vergisinin ləğvini faydalı və məqsədəuyğun tədbir hesab edirdi. Maliyyə naziri böyük knyazın mövqeyi ilə razılaşaraq İmperiya Şurasına bu barədə müsbət rəy təqdim etdi. Şuranın qərarı 1877-ci il iyulun 5-də imperator tərəfindən təsdiqləndi və həmin il sentyabrın 1-dən etibarən aksiz vergisi ləğv olundu. (1873–1877-ci illər ərzində Bakıda aksiz vergisindən dövlət xəzinəsinə daxil olan ümumi gəlir 120 min funt sterlinq təşkil etmişdi.)

Həmin gündən etibarən neft sənayesinin bütün sahələrində sürətli yüksəliş başlandı. Tez-tez baş verən fəhlə iğtişaşlarına və bazardakı çətinliklərə baxmayaraq, sənaye böyük addımlarla irəliləyirdi. 1878-ci ildə neft hasilatı 20 milyon puda, 1879-cu ildə 24 milyon puda, 1880-ci ildə isə təxminən 25 milyon puda çatdı. Nəzərdən keçirilən dövr ərzində ixracın həcmi isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

İllər	İxracın həcmi (pud)
1873	832 800
1874	1 336 675
1875	1 990 041
1876	3 145 075
1877	4 594 766

İllər	İxracın həcmi (pud)
1878	6 255 910
1879	7 814 521
1880	15 200 000

Bu rəqəmlər yalnız dəniz yolu ilə həyata keçirilən ixracı əks etdirir. Çünki həmin dövrdə Bakıdan Zaqafqaziyaya və İrana quru yolu ilə cüzi miqdarda neft göndərilirdi.

Əgər tələbat neft mədənlərinin hasilat imkanlarına heç olmasa müəyyən qədər uyğun gəlsəydi, 1879-cu ildə neft hasilatını 60 milyon puddan da yuxarı qaldırmaq mümkün olardı. Halbuki bu səviyyəyə yalnız dörd il sonra, 1883-cü ildə nail olundu. 1879-cu ilin əvvəlində 28 hasilat quyusu fəaliyyət göstərirdi. Onlardan xüsusilə güclü fontan vuran ikisini çıxmaq şərtilə, qalan quyuların hər biri gündə orta hesabla 3000 pud neft verirdi. Sabunçu–Ramana–Zabrat mədənlərində 43 neft istehsalçısı fəaliyyət göstərirdi və onların hər birinin gündəlik hasilatı orta hesabla 2500 pud idi. Suraxanı və Bibiheybət mədənlərində isə 26 neft istehsalçısı vardı. Onların hər birinin gündəlik hasilatı orta hesabla 383 pud təşkil edirdi. Beləliklə, ümumilikdə 99 quyu gündə 900 min pud neft hasil etmək imkanına malik idi.

Deməli, Bakı neft mədənləri Amerikadakı kimi ildə gecə-gündüz fasiləsiz deyil, cəmi 300 gün işləsəydi belə, kifayət qədər tələbat və neftin ölkə daxilində, yaxud xarici bazarlara çatdırılması üçün lazımı nəqliyyat imkanları olduğu təqdirdə, həmin il Balaxanı mədənlərində 25 200 000 pud, Sabunçu–Ramana–Zabrat mədənlərində 32 250 000 pud, digər neft rayonlarında isə 3 217 000 pud, ümumilikdə 60 657 000 pud neft hasil etmək mümkün olardı.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1873-cü ildə Amerikada təxminən 76 677 000 pud (9 893 786 barrel) neft hasil edilmişdi. 1879-cu ildə isə bu göstərici 155 335 000 puda (19 914 146 barrel) çatmışdı.

VIII FƏSİL

NOBELLƏR VƏ RUSİYA NEFTİ

İyirmi beş il əvvəl qoyulan başlanğıc. — Heyrətamiz rəqəmlər. — Neft hasilatına görə dünyada birinci yer. — Nobel qardaşlarının atası Emmanuel Nobel: fəaliyyəti, ixtiraları və Rusiyadakı uğursuzluğu. — Alfred Nobel: silah və dinamit ixtiraçısı. — Onun təsis etdiyi məşhur Sülh mükafatı. — Robert Nobelin Bakıya ilk səfəri. — Kiçik neft emalı zavodunun alınması. — İlk neft kəməri. — Balaxanıda dərin qazmanın öncülləri.

Bakının ən böyük və ən mühüm sənaye müəssisəsi bütün dünyada tanınan «Nobel qardaşları» şirkətidir. Bu ad bu gün sahib olduğu böyük sərvət və geniş sənaye müəssisələri ilə məşhurdur. Lakin Nobellərin şöhrətinin başlıca səbəbi iki isveçli qardaşın — Robert və Lüdviqin Rusiya neft sənayesinin bütün sahələrində əsl inqilab yaratması, eləcə də dünya şöhrətli xeyriyyəçi, Nobel Sülh mükafatının və digər Nobel mükafatlarının təsisçisi Alfred Nobelin elm və hər b sahəsindəki kəşf və ixtiralarıdır.

İyirmi beş il ərzində Nobel qardaşları ümumi dərinliyi 100 mildən artıq olan təxminən beş yüz quyu qazmış və bu quyulardan 19–20 milyon ton neft hasil etmişlər. Son illərdə onların orta illik hasilatı bir milyon tondan bir qədər artıq olmuşdur ki, bu da Bakı neftinin ümumi hasilatının təxminən onda birinə bərabərdir. Lakin bəzi illərdə onların hasilatı 1,5 milyon tona çatmışdır. Şirkətin beş neft 104mail zavodu və altı yardımçı müəssisəsi vardır. Bu müəssisələrdə şirkətin öz ehtiyacları üçün sulfat turşusu və soda istehsal olunur. İyirmi beş il ərzində Nobel zavodlarında 20 milyon tondan artıq neft məhsulu istehsal edilmişdir.

Ötən il şirkət dəmir yolu ilə yükdaşımaya 950 min funt sterlinq, xarici gəmi sahiblərinə 6 min funt sterlinqdən çox, Xəzər gəmi

sahiblərinə 295 min funt sterlinqdən artıq, Qara dəniz gəmi sahiblərinə 16 min funt sterlinqə yaxın, Volqa gəmi sahiblərinə 335 min funt sterlinqdən çox, Don və Oka çaylarında daşımalar üçün isə 125 min funt sterlinq ödəmişdir. Beləliklə, nəqliyyat xərclərinin ümumi məbləği 1 milyon 72 min funt sterlinqdən artıq olmuşdur. Bundan əlavə, şirkət 1 milyon 100 min funt sterlinq aksiz vergisi ödəmişdir. Amortizasiya üçün 142 279 funt sterlinq, istiqraz borclarının ödənilməsinə isə 43 873 funt sterlinq ayrılmışdır. Digər məqsədlərə də böyük məbləğlər sərf edilmiş, o cümlədən idarə heyətinin üzvlərinə və əməkdaşlara ümumilikdə 60 min funt sterlinqə yaxın mükafat verilmişdir. Bütün bunlardan sonra səhmdarlar arasında 150 min funt sterlinq bölüşdürülmüşdür ki, bu da səhmlər üzrə on faizlik dividendə bərabər idi.

Şirkətin neft mədənlərində 3800 nəfər çalışır ki, onların yüz nəfəri idarə işçiləridir. Bakıdakı neft 105mail zavodlarında və emalatxanalarda 3615 nəfər, o cümlədən idarələrdə 110 nəfər işləyir. Xəzər, Volqa və digər çaylarda fəaliyyət göstərən donanmanın heyəti 2300 nəfərdən ibarətdir. Bunların 250 nəfəri gəmi zabitləridir. Ümumilikdə şirkətdə 12 135 nəfər çalışır və onların əməkhaqqı və müntəzəm məvaciblərinə ildə 500 min funt sterlinqdən artıq vəsait sərf olunur. Neft hasilatına görə bu şirkət dünyada birinci yeri tutur, neftin 105mail və satışının təşkili sahələrində isə yalnız «Standard Oil» şirkətindən geri qalır.

Nobel qardaşlarının atası Emmanuel Nobel 1801-ci il 105mail105 24-də İsveçin Hevel şəhərində anadan olmuşdur. Memarlıq təhsili almış Emmanuel sonralar rəsm və həndəsə müəllimi kimi çalışmış, Stokholm Texnologiya İnstitutunun yaradıcılarından biri olmuşdur. O, İsveç hökumətinə əsgərlər üçün rezindən hazırlanmış, lazım gəldikdə hərbi körpülərin qurulmasında ponton dayaqları kimi istifadə edilə bilən yeni çanta nümunəsi, eləcə

də özünün hazırladığı sürətli atəş açan tufəng layihəsi təqdim etmişdi.

Emmanuel Nobel sualtı mina da ixtira etmişdi. 1837-ci ildə bu mina Oxta çayında sınaqdan keçirildi. Sınağın nəticələrindən razı qalan Rusiya hökuməti ona 2500 funt sterlinq mükafat 106mail. Bunun müqabilində Emmanuel Rusiyada qalmağı və mina istehsalı üçün müəssisə yaratmağı öhdəsinə götürdü.

General Oqaryovla birlikdə o, kiçik mexaniki emalatxana açdı. Lakin hökumətdən sualtı minaların hazırlanması üçün böyük sifariş aldıqdan sonra 1846-cı ildə Sankt-Peterburqda daha iri zavod tikməyi məqsədəuyğun hesab etdi. Emmanuel Kronştadt emalatxanalarını maşın və torna dəzgahları ilə təchiz etdi, həmçinin öz ixtirası olan ilk mərkəzləşdirilmiş su ilə isitmə qurğusunu quraşdırdı.

Kırım müharibəsi başlayanda Kronştadt və Sveaborq qalalarının müttəfiq donanmalarının hücumlarından minalar vasitəsilə qorunması ona həvalə edildi. Emmanuel bu vəzifəni oğlu Robertin köməyi ilə uğurla yerinə yetirdi. Müharibənin ikinci ilində o, hərbi donanma üçün gəmi mühərriklərinin hazırlanmasına dair dövlət sifarişi aldı. Baltik dənizində üzən «Vola» və «Qanqut», eləcə də Aralıq dənizində xidmət edən iki göyertəli «Retvizan» Nobellərin mühərrikləri ilə təchiz olunmuş gəmilər sırasında idi.

N. İ. Putilov yüz kanoner qayığının, on dörd korvetin və altı kliperin inşasına dair dövlət sifarişi aldıqdan sonra kömək üçün Nobellərə müraciət etdi. Onların iştirakı ilə cəmi bir il ərzində «Vol», «Volk» və «Vepr» gəmiləri üçün bütün mühərrik və qazanlar hazırlanaraq təhvil verildi.

Emmanuel Nobel öz zavodlarını Rusiyada bu sahənin qabaqcıl müəssisələrindən birinə çevirsə də, nəticədə şəxsi vəsaitsiz qaldı və böyük borc yükü altına düşdü. Hökumətdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində hərbi donanma üçün sifarişlər xarici ölkələrə verilməyə

başlandı. Emmanuel özəl sifarişlər hesabına fəaliyyətini davam etdirməyə çalışdı. O, «Qafqaz və Merkuri», «Samolyot» və digər şirkətlər üçün Volqa çayında işləyəcək əlli buxar gəmisi inşa etdi, o dövrdə yenidən tətbiq olunmağa başlayan vintli buxar gəmiləri üçün ilk mühərrikləri hazırladı. Sankt-Peterburqla ətraf adalar və Şlisselburq arasında buxar gəmiləri ilə müntəzəm nəqliyyat əlaqəsinin yaradılması da onun fəaliyyəti ilə bağlı idi.

Ümumiyyətlə, Emmanuel Qərbdə maşınqayırma sahəsində əldə olunan nailiyyətləri diqqətlə izləyir, özünün müstəqil təcrübə fəaliyyəti ilə elmi və mühəndislik problemlərinin həllində yaxından iştirak edirdi. Məsələn, o, dirsəkli val mexanizminin təkmilləşdirilməsi və onun kiçik gəmilərin hərəkətə gətirilməsində tətbiqi üzərində çox çalışmışdı. Zavodun avadanlıqlarının böyük bir hissəsi, o cümlədən beş tonluq buxar çəkici elə müəssisənin özündə hazırlanmışdı. Burada istehsal edilən bütün məmulatlar həm mühəndislik həllərinin mükəmməlliyi, həm də yüksək hazırlanma keyfiyyəti ilə seçilirdi.

Lakin müəssisələrin maliyyə və təsərrüfat işləri getdikcə pisləşdi. Nəhayət, Emmanuel istehsalı dayandırmağa və özünü müflis elan etməyə məcbur oldu. Bütün vəsaitini itirdikdən sonra İsveçə qayıtdı. Burada yenidən partlayıcı maddələrin tədqiqi ilə məşğul olmağa başladı və oğulları ilə birlikdə partlayıcı materiallar istehsal edən kiçik bir fabriki yaratdı. O, 1872-ci ildə vəfat etdi və ailəsini, demək olar ki, heç bir vəsaitsiz qoydu.

Emmanuel Nobelin dörd oğlu vardı. Ən kiçiyi Emil iyirmi səkkiz yaşında vəfat etdi. Alfred məşhur mühəndis və ixtiraçı kimi şöhrət qazandı. Robert Nobel ailəsinin diqqətini Bakıda açılan ticarət və sənaye imkanlarına ilk yönəldən şəxs oldu. Lüdviq isə Rusiya neft sənayesinin inkişafında öncül rol oynayan görkəmli sənayeçi kimi tanındı.

1833-cü il oktyabrın 21-də anadan olan və Sankt-Peterburqda təhsil alan Alfred hələ gəncliyindən kimya elminə xüsusi maraq göstərirdi. O, məşhur rus akademiki Zininin bilavasitə rəhbərliyi altında kimyanı dərinlən öyrəndikdən sonra xarici ölkələrin laboratoriyalarında çalışdı və tətbiqi kimya sahəsində mühüm uğurlar qazandı. Elmi xidmətlərinə görə ona fəxri kimya doktoru — *honoris causa* — adı verildi.

Alfred Nobel son dərəcə məhsuldar ixtiraçılardan biri idi. Onun adını dünyanın hər yerində məşhurlaşdıran ixtiraları dinamit və tüstüsüz barıtın hazırlanması ilə bağlı idi. 1845-ci ildə Sobrero tərəfindən kəşf edilmiş nitroqliserinin sənayedə tətbiqi imkanları ilə marqlanan Alfred atası və qardaşları ilə birlikdə Hamburq yaxınlığındakı Krümmeldə bu partlayıcı maddənin istehsalı üçün ilk zavodu inşa etdi.

Tezliklə məlum oldu ki, nitroqliserinin maye halda olması və silkələnmə nəticəsində öz-özünə partlama təhlükəsi onun daşınmasını son dərəcə riskli edir. Daşınma zamanı nitroqliserinin partlaması ilə bağlı fəlakətlər getdikcə çoxaldığından, demək olar ki, bütün dövlətlər onun idxalını qadağan etdilər. Lakin Alfred axtarışlarını davam etdirdi. O, nitroqliserini bərk hala gətirmək ideyasına gəldi və bu məqsədlə qumdan istifadə edərək yalnız xüsusi detonator vasitəsilə partladıla bilən qarışıq əldə etdi. Dinamit qısa müddətdə mədənlərdə və daş karxanalarında partlayış işləri üçün geniş tətbiq olunmağa başladı. Çox keçmədən dünyanın müxtəlif yerlərində onun istehsalı üçün çoxsaylı zavodlar yaradıldı.

Alfredin növbəti ixtirası jelatinləşdirilmiş dinamitin bir növü olan partlayıcı jelatin idi. Nobelin yaratdığı bu partlayıcı maddələr dünya miqyasında dağ-mədən sənayesinin və mühəndislik işlərinin inkişafında mühüm rol oynadı. Məhz onun ixtiraları sayəsində Sen-Qotard tunelinin tikintisi nəzərdə tutulduğundan üç il tez başa çatdırıldı və təxminən 750 min funt sterlinqə qənaət edildi.

Alfred Nobelin digər mühüm ixtirası İtaliya, Almaniya, İngiltərə və başqa ölkələrdə hərbi məqsədlərlə istifadə edilən tüstüsüz barıt idi. 1879-cu ildə Rusiyada Nobel şirkəti yaradılarkən qardaşları Alfredi də onun təsisçilərindən biri olmağa razı saldılar. O, şirkətin gündəlik idarə edilməsində fəal iştirak etməsə də, qoyduğu sərmayə və tətbiqi kimya sahəsində nüfuzlu mütəxəssis kimi neftin 109mail ilə bağlı müxtəlif texniki məsələlərdə verdiyi məsləhətlərlə şirkətə əvəzsiz kömək göstərirdi. Alfred Nobel 1896-cı il dekabrın 7-də vəfat etdi.

O, demək olar ki, bütün sərvətini — dövlət istiqrazları və təminatlı qiymətli kağızlara yatırılmış təxminən iki milyon funt sterlinqi — xüsusi fondun yaradılmasına vəsiyyəət etmişdi. Bu fond vasitəsilə hər il bəşəriyyətə ən böyük xidmətlər göstərmiş şəxslərə mükafatlar verilməli idi.

MƏRHUM
CƏNAB LÜDVIQ NOBEL.
Öz dövrünün Qafqaz neft kralı.

CƏNAB G. M. LIANOSOV.

Bakı neft sənayeçilərinin aqsaqalı,
bir çox mübahisələrin hakimi və ən
səxavətli xeyriyyəçilərdən biri.

Tarixi qeyd:

Georgi Martinoviç Lianozov (1835–1907) (əsl adı Gevork Lianosyan) — Rusiya imperiyasının iri sahibkarlarından biri, neft sənayeçisi, xeyriyyəçi və erməni əsilli ictimai xadim idi.

O, XIX əsrin ikinci yarısında Bakının dünyanın ən mühüm neft sənayesi mərkəzlərindən birinə çevrilməsində mühüm rol oynamış sahibkarlar nəslinə mənsub idi.

Mənşəyi və fəaliyyətinin başlanğıcı

Georgi Lianozov 1835-ci ildə indiki Gürcüstan ərazisində yerləşən Sığnaq şəhərində erməni ailəsində anadan olmuşdur.

O, yalnız neft sənayesində deyil, ticarət və sahibkarlıq sahələrində də böyük nüfuz qazanmışdı. Birinci gildiya taciri, kommersiya müşaviri və həqiqi mülki müşavir kimi yüksək rütbə və adlara sahib idi.

Bakı neft sənayesində fəaliyyəti

1880-ci illərin əvvəllərində Lianozov Bakı ətrafında neftlə zəngin torpaq sahələri əldə etməyə başladı. Sonralar onun mülkiyyətinə neft mədənləri, emal müəssisələri və neft məhsullarının saxlanması üçün anbarlar daxil oldu.

Fəaliyyətinin ən mühüm hadisələrindən biri 1896-cı ildə Rusiya Neft Sənayesi Cəmiyyətinin (PYHO) yaradılması idi. Cəmiyyətin ilkin kapitalı 1,1 milyon rubl təşkil edirdi.

1903-cü ilə gəldikdə, cəmiyyətin əsas kapitalı artıq 3 milyon rubldan çox idi. Lianozovun müəssisələri tədricən Nobel və Rotsşildlərin neft şirkətləri ilə rəqabət aparan iri sənaye qurumlarına çevrilmişdi.

Lianozov yalnız neftdən varlanmamışdı

Maraqlıdır ki, Georgi Lianozov Xəzər dənizində balıqçılıq və balıq məhsulları ticarəti ilə məşğul olan ən böyük sahibkarlardan biri də idi.

1880-ci illərdə o, İranın Ənzəli limanında qara kürü istehsalını təşkil etmiş və nərə balığı məhsullarının ticarətində əhəmiyyətli mövqe qazanmışdı.

Onun müəssisələri Rusiyaya və Qərbi Avropaya qara kürü ixrac edirdi. Moskva, Sankt-Peterburq və Parisdə Lianozovun adı ilə bağlı ticarət evləri fəaliyyət göstərirdi.

Beləliklə, o, həm neft, həm də Xəzərin balıq sərvətləri hesabına böyük var-dövlət toplamışdı.

Nə üçün müasirləri onu Bakı neft sənayeçilərinin ağsaqqalı adlandırırdılar?

Tərcümə etdiyiniz kitabda Lianozovun portreti altında olduqca maraqlı bir ifadə yer alır:

«Bakı neft sənayeçilərinin ağsaqqalı, bir çox mübahisələrdə vasitəçi və ən səxavətli xeyriyyəçilərdən biri».

Bu sözlər onun müasirləri arasında necə böyük nüfuza malik olduğunu göstərir. Lianozov yalnız varlı sahibkar kimi deyil, həm də müxtəlif mübahisələrin həllində vasitəçilik edə bilən, sözü keçən və hörmət bəslənilən şəxs kimi tanınırdı.

Onun xeyriyyəçilik fəaliyyəti də geniş idi. Lianozov Moskvadakı erməni uşaq sığınacağına, şəfqət bacıları icmasına yardım göstərir, məhbuslara kömək məqsədilə həyata keçirilən xeyriyyə təşəbbüslərində iştirak edirdi.

Oğlu daha nüfuzlu neft maqnatına çevrildi

Georgi Martinoviçin oğlu Stepan Georgiyeviç Lianozov (1872–1951) atasının sahibkarlıq fəaliyyətini davam etdirdi.

1912-ci ildə o, Londonda yaradılmış Russian General Oil Corporation — Rusiya Baş Neft Korporasiyasının təşkilində iştirak etdi. Bu korporasiya Rusiyanın müxtəlif neft şirkətlərinin əhəmiyyətli aktivlərini birləşdirirdi.

Stepan Lianozov iri maliyyə əməliyyatları və neft sənayesindəki təsir imkanlarına görə «Rusiyanın Rokfelleri» ləqəbini qazanmışdı.

Lianozov soyadından günümüzə nə qalıb?

Moskvanın Lianozovo rayonu bu gün də onun soyadını daşıyır.

Rayonun adı vaxtilə Georgi Lianozova məxsus olmuş Altufyevo malikanəsinin torpaqlarında salınmış bağ evləri qəsəbəsi ilə bağlıdır. O, həmin malikanəyə 1888–1903-cü illərdə sahiblik etmişdi.

Georgi Martinoviç Lianozov 1907-ci ildə Moskvada vəfat etmiş və Erməni qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Onun məzarı günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Bakı neft sənayesi tarixində Lianozovun yeri

Lianozovlar ailəsi Bakı neft sənayesinin tarixində özünəməxsus yer tutur. Onlar Nobel və Rotşild ailələri ilə rəqabət aparan müstəqil sahibkarlıq qüvvəsini təmsil edirdilər.

Bununla belə, Georgi Lianozov müasirlərinin yaddaşında yalnız sərt rəqabət aparan iş adamı kimi deyil, həm də böyük nüfuza malik, mübahisələrdə vasitəçilik edən və səxavətli xeyriyyəçi kimi qalmışdır.

Lianozovun həyatı XIX əsr Bakısının iqtisadi tarixinin maraqlı səhifələrindən biridir. Onun fəaliyyəti göstərir ki, Bakı neft sənayesinin yüksəlişi yalnız texniki yeniliklərin və xarici

sərmayələrin deyil, həm də müxtəlif millətlərdən olan təşəbbüskar sahibkarların fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Fondun gəliri beş bərabər hissəyə bölünürdü: birinci hissə fizika sahəsində ən mühüm kəşfə, ikinci hissə kimya sahəsində ən böyük nailiyyətə, üçüncü hissə fiziologiya və tibb sahəsində ən mühüm kəşfə, dördüncü hissə idealist ruhda yazılmış ən yaxşı ədəbi əsərə, beşinci hissə isə xalqların yaxınlaşmasına ən böyük xidmət göstərmiş, militarizmin aradan qaldırılması və ya zəiflədilməsi, eləcə də beynəlxalq sülh prinsiplərini yaymaq məqsədilə konqreslərin təşkil edilməsi istiqamətində ən mühüm işləri görmüş şəxsə verilməli idi.

Fizika və kimya üzrə mükafatların sahiblərini İsveç Elmlər Akademiyası, fiziologiya və tibb üzrə Stokholmdakı Karolinska Tibb və Cərrahiyyə Akademiyası, ədəbiyyat üzrə Stokholm Ədəbiyyat Akademiyası, sülh uğrunda xidmətlərə görə mükafatın sahibini isə Norveç Stortinqinin seçdiyi beş nəfərlik komitə müəyyən edirdi. Mükafatlar namizədlərin milliyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq, yalnız xidmət və nailiyyətlərinə əsasən verilirdi.

Robert Nobel 1829-cu il avqustun 4-də Stokholmda anadan olmuş və təhsilini də burada almışdı. Atası İsveçə qayıtdıqda Robert də Rusiyanı tərk etdi. Lakin 1860-cı ildə yenidən Rusiyaya gələrək Finlandiyada nitroqliserin zavodu tikdirdi. Tez-tez baş verən bədbəxt hadisələrə görə Finlandiya Senatı bu partlayıcı maddənin istehsalını qadağan etdikdən sonra Robert yenidən İsveçə döndü. Burada atasına və qardaşına məxsus nitroqliserin zavodlarında mühüm vəzifələr tutdu.

1870-ci ildə qardaşı Lüdviqin dəvəti ilə Robert Sankt-Peterburqa qayıtdı. Lüdviq İjevskdə tütəng istehsalına dair müqavilə əldə etmişdi. Bununla əlaqədar tütəng qundaqlarının hazırlanmasında xaricdən gətirilən qoz ağacını Rusiyada yetişən ağacla əvəz etməyin mümkün olub-olmadığı məsələsi ortaya çıxdı.

Lazımı miqdarda uyğun ağac materialını isə yalnız Qafqazda əldə etmək olardı.

Bu layihənin həyata keçirilməsi meşələrin sənaye məqsədilə istismarını, xüsusi mişar zavodlarının tikilməsini, əlverişli və ucuz su nəqliyyatının təşkilini, həmçinin ağac quruducu qurğuların və anbarların yaradılmasını tələb edirdi. Zaqafqaziyada bu işlərin görülməsi Robertə həvalə olundu.

Onun Qafqaza səfəri isə tamam başqa bir sahədə bəhrə 115mail. Taxta-şalban layihəsini inkişaf etdirə bilməyən Robert 1873-cü ildə Sankt-Peterburqa qayıtdı və İrana gedərkən Bakıdan keçdiyi zaman diqqətini cəlb etmiş neft sənayesinin əhəmiyyətindən danışmağa başladı.

Neft işinə qoşulmaq arzusu ilə o, qardaşı Lüdviqi də bu sahəyə maraq göstərməyə razı sala bildi və kiçik bir neft müəssisəsinin yaradılmasında ondan kömək aldı. Bundan sonra Robert yenidən Qafqaza qayıtdı və 1875–1876-cı illərdə bu sahədə bütün ilkin təşkilati işləri öz üzərinə götürdü.

Robert neft sənayesinin böyük imkanlarına və parlaq gələcəyinə inanırdı. Lakin bu inam onun Bakıda tətbiq olunan istehsal üsullarının zəif cəhətlərini görməsinə mane olmurdu. 1875-ci ildə o, Tiflis Şirkətindən Qara şəhərdə yerləşən kiçik bir neft 115mail zavodunu cəmi 1 000 funt sterlinqə 115mail aldı. Zavodu yenidən quraraq neftin 115mail texnologiyasında bir sıra təkmilləşdirmələr tətbiq etdi. Zavodu almamışdan bir qədər əvvəl isə Robert bir neçə neftli torpaq sahəsi əldə etmiş və orada qazma işlərinə başlamışdı.

Robert Balaxanı neftini emal etməyə başlayan kimi xam neftin çəlləklərlə daşınmasının ləng, itkilərlə müşayiət olunan və baha başa gələn üsul olduğunu anladı. Digər şirkətlər neft kəmərinin çəkilməsi layihəsində iştirak etməkdən imtina etdilər və Robert yenidən Lüdviqə müraciət etməli oldu.

10 000 funt sterlinq vəsait hesabına Balaxanıdan Qara şəhərə neft kəməri çəkildi. Kəmərin çəkilişinə sərf olunan xərclərin artıq birinci ildə özünü doğrultması Robert və Lüdviqə geniş şöhrət qazandırdı və başqa şirkətləri də eyni üsuldən istifadə etməyə həvəsləndirdi. Beləliklə, Nobel qardaşları Bakıda müasir sənaye fəaliyyətinin və sahibkarlığın əsasını qoydular.

O dövrdə çəlləklərdə neft daşımaqla məşğul olan minlərlə adamın illik qazancının ümumilikdə təxminən 150 000 funt sterlinq olduğu deyilirdi. Neft kəmərinin çəkilməsi onları dolanısq mənbəyindən məhrum etdi. Nobellərə qarşı narazılıq o qədər güclü idi ki, kəməri qəsdən kəsirdilər. Onu qorumaq üçün yol boyunca çoxsaylı gözətçi məntəqələri tikmək lazım gəldi.

İndi isə Nobel kəməri onlarla başqa neft kəmərinin arasında uzanır. Bakı–Sabunçu qatırı bu kəmərlərin yaxınlığında dayandıda onlardan neft 116mail zavodlarına doğru axan neftin qeyri-bərabər döyüntüsünü və uğultusunu eşitmək mümkündür.

Nobel qardaşları dərin qazma işlərinin də öncülləri oldular. Onlar öz neft sahələrini əldə etdilər, Pensilvaniyadan qazmaçılar gətirdilər. Lakin amerikalı mütəxəssislərin tətbiq etdikləri üsullar uğurlu olmadı. Bundan sonra Nobellər müxtəlif qazma üsullarının üstünlüklərini birləşdirən yeni qurğu yaratdılar. Bu qurğu sonralar Bakı neft mədənlərində uğurla istifadə olunan bütün qazma sistemləri üçün nümunəyə çevrildi.

Onların neft mədənləri də, emal zavodu da tədricən Bakının ən iri müəssisələrinə çevrildi. Xəzər dənizində neft daşımalarının inkişafına Nobel qardaşlarından daha böyük töhfə verdiyini iddia edə biləcək başqa bir şirkət tapmaq çətindir.

Onlar Pirallahı və Çələkən adalarında neft quyuları qazdırmış, Bərəkəydə yeni neft yatağının istismarına başlamış, qazmaçılarını dağlıq ərazilərin ən perspektivli bölgələrinə göndərmişlər. Bununla yanaşı, ingilis-rus neft hasilatı və 116mail şirkətləri ilə dostluq və

əməkdaşlıq şəraitində çalışmışlar. Rotşildlə birgə fəaliyyət göstərərək Rusiyanın Böyük Britaniyada malik olduğu ən iri neft paylama müəssisəsini — Consolidated Petroleum Company, Ltd. Şirkətini yaratmışlar.

Nobel ailəsinin tarixi bütün təfərrüatı ilə qələmə alınsaydı, ticarət sahəsində dahiliyin dürüstlük və qüsursuz işgüzar vicdanla birləşərək qazandığı qələbələrə heyran olan hər kəs üçün böyük maraq doğurardı.

Marvin milyonçular haqqında 1887-ci ildə, neft sənayesində onların sayının indiki qədər çox olmadığı bir dövrdə yazmışdı. Onun dedikləri burada xatırlanmağa dəyər:

«Özlərinin dar mənfəət dünyasında nəhəng görünən bu adamlar həmin dünyanın hüdudlarından kənarda əhəmiyyətsiz, çox vaxt isə hətta nifrətləyici şəxslərə çevrilirlər. Keyfiyyətsiz mallar, möcüzəvi dərman adı ilə satılan həblər, birja fırladaqları və camaatı soymağın başqa yolları hesabına varlanan adamlar ciddi diqqətə layiq deyillər. Ədəbiyyat onlardan nə qədər az bəhs etsə, bir o qədər yaxşıdır. Amma milyonçu var, milyonçu var».

Bu sözlər bu gün də həm neft sənayesində, həm də ondan kənarda öz doğruluğunu saxlayır. Marvinin qeyd etdiyi kimi, Lüdviq Nobelin fəaliyyətində keyfiyyətsiz və saxta işin heç bir izinə rast gəlmək mümkün deyil.

Şirkətin uğuru nəhəng nəqliyyat sistemini düşünərək yaratmış dahianə zəkanın, bu sistemi həyata keçirmiş mühəndislik məharətinin və məhsulun keyfiyyətini yüksəltdirmiş dürüstlüyün nəticəsidir. Vaxtilə keyfiyyətsiz və etibarsız hesab edilən, xarici məhsulların üstünlüyü qarşısında sıxışdırılıb qalan Rusiya nefti məhz bu keyfiyyətlər sayəsində həmin məhsullarla rəqabət aparmaq, hətta onları üstələmək səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Aydındır ki, Lüdviq Nobelin əldə etdiyi nailiyyətlərə yalnız nadir və fəvqəladə istedad sahibi olan bir insan çata bilərdi. Biz

özümüzü kifayət qədər anqlo-sakson hesab edirik ki, Nobellərin isveçli olmasının onlara ünvanlanan təriflərin dəyərini zərər qədər də azaltmadığını açıq söyləyək. Üstəlik, onlar elə bir ölkədə fəaliyyət göstərildilər ki, burada bizim bir çox müəssisələrimizin uğursuzluğu Britaniyanın iş üsullarını və işgüzar bacarığını az qala nüfuzdan salmışdı.

Nobellərin milliyyəti haqqında dediklərimlə bağlı bir əhvalatı xatırlatmaq yerinə düşər.

Bir dəfə Nobel zavodunu gəzib gördükdən və burada ona böyük nəzakətlə hər şey göstərildikdən sonra ziyarətçilərdən biri müəssisənin müdürinə dedi:

— Sizin işinizin təşkili möhtəşəmdir, hər şey mükəmməldir. Amma bir məsələ məni təəssüfləndirir: heyif ki, bu müəssisə ruslara məxsus deyil.

Müdür ona 118mail118118a tərzdə cavab 118mail:

— Rus olsun, isveçli olsun — bunun nə fərqi var? Əsas odur ki, Rusiya yaxşı və ucuz neft əldə etsin. Deyirsiniz ki, Bakı şirkətləri bizi sevmirlər. Biz buna heç nə edə bilmərik. Amma Bakıda bizim vicdansızlıq etdiyimizi, alıcıları aldatdığımızı, məhsulu saxtalaşdırdığımızı, yaxud əsaslı şikayətləri aradan qaldırmaqdan boyun qaçırdığımızı sübut edə biləcək bir adam tapsanız, sizin iştirakınızla araşdırma aparılmasına razıyıq. Günahımız sübuta yetirilərsə, vurduğumuz zərəri ödəməyə hazırıq.

Bu gün artıq şirkətin böyük qurucuları dünyadan köçmüşlər. Lakin onların yaratdığı müəssisə yaşayır. Onu idarə edən insanlar istedadı dürüstlüklə birləşdirərək şirkətin aparıcı mövqeyini qoruyub saxlayırlar. Bununla da Nobel şirkəti Bakı neft sənayesinin təkmilləşdirilməsi, indiki böhran şəraitində isə onun yenidən qurulması istiqamətində bütün təşəbbüslərin hamı tərəfindən qəbul edilən öncülü olaraq qalır.

IX FƏSİL

1881–1890-CI İLLƏRİN NƏHƏNG NEFT FONTANLARI

Qızıl bazar və Şeytan bazarı ön plana çıxır — Neft bolluğu — Nobellərin ilk neft fontanı — Qaz püskürməsi Balaxanıda işləri dayandırır — Neft mədənlərinin gözlənilməz hadisələri — Düzgün təşkil edilmiş işin üstünlükləri — Nümayiş üçün açılan neft fontanı — «Drujba» fəlakəti — Sahibkarların müflisləşməsi — Hökumətin müdaxiləsi — Professor Engler və polkovnik Stüartın təəssürləri — Bibiheybətın ilk güclü neft fontanları — Balaxanıda böyük əks-səda doğuran hadisə — Dağ-Mədən Şirkətinin neft fontanı — Kazakların ciddi mühafizəsi altında saxlanılan quyu.

Növbəti dövrdə, 1881–1890-cı illərdə də neft fontanlarının rekordları davam etdi. Ən yüksək məhsuldarlığa malik quyular 1883, 1886 və 1887-ci illərdə meydana çıxdı.

1881-ci ildə Mnatsakanovun Sabunçudakı 9 nömrəli quyusunda 294 fut dərinlikdə yerləşən neft layının tükənməkdə olduğu hiss edilməyə başladı. Buna görə də quyu 434 futa qədər dərinləşdirildi və burada yenidən neft aşkar edildi. Qoruyucu boruların yuxarı hissəsi möhkəmləndirilsə və quyunun ağzına davamlı qapaq qoyulsa da, təzyiq o qədər güclü idi ki, bu tədbirlər uzun müddət ona tab gətirə bilmədi. Qumla qarışmış neft maneələri yarıb üzə çıxdı.

Sentyabrın 13-dən noyabrın 1-dək 800 000 pud neft satıldı və bundan 18 000 rubl (1 800 funt sterlinq) gəlir əldə edildi. Bundan sonra quyu nəzarət altına alındı. Növbəti il fevralın 19-dan gəmiçilik mövsümünün sonunadək quyu 4 500 000 pud neft 119mail və bu neftin satışından 86 000 rubl (8 600 funt sterlinq) əldə olundu. Qışda hasilat azaldı, lakin 1884-cü ilin fevralında fontan əvvəlkindən də böyük qüvvə ilə yenidən püskürməyə başladı.

Quyu sahibi kifayət qədər neft anbarı hazırladığından neft itkisi cüzi oldu. 1882-ci ilin aprelinə qədər hasil edilən neftin xüsusi çəkisi 0,876 idi. Sonrakı dövrdə bu göstərici 0,881-ə yüksəldi.

Həmin il Krasilnikov iki güclü neft fontanı əldə etdi. Onlardan birincisinin Şeytan bazarındakı XVI nömrəli sahədə qazılmasına hələ 1877-ci ildə başlanılmışdı. Lakin məlum səbəblərə görə Krasilnikov işləri başa çatdırmağa tələsmirdi. Qazma 1881-ci ilə qədər fasilələrlə davam etdirildi. Nəhayət, 278 fut dərinlikdə quyunun borusundan əvvəlcə qum, ardınca isə gündə 35 000 pud sürətlə neft püskürməyə başladı. Neftin xüsusi çəkisi 0,850–0,851 arasında dəyişirdi.

Quyunun ağzına qapaq qoymaq üçün on bir gün lazım gəldi. Bu müddət ərzində 200 000 pud neft hədəf axıb getdi. Nəzarət altına alındıqdan sonra quyu on beş ay ərzində bol neft verməyə davam etdi.

Krasilnikovun ikinci fontanı da Sabunçuda, 504 fut dərinlikdən vurdu. Onun gündəlik hasilatı 20 000 pud, ümumi hasilatı isə 10–12 milyon pud təşkil edirdi. Neftin yalnız üçdə biri yanacaq kimi satıldı, qalan hissəsi Sabunçu gölünə axıdıldı. Sentyabrın 3-də fontan alışıdı və on gün ərzində dəhşətli şiddətlə yandı. Alov söndürüldükdən sonra neft yenidən püskürməyə başladı.

Şeytan bazarındakı daha bir qeyri-adi fontan Orbelov qardaşlarının 2 nömrəli quyusunda meydana çıxdı. Əl əməyi ilə qazılan bu quyunun tikintisinə 1877-ci ildə başlanmış, işlər 1881-ci ildə başa çatdırılmışdı. Neft layına 490 fut dərinlikdə çatılmışdı. Quyunun 120mail120120a120 mənbədə on fut yarım kimi göstərilir.

Cəmi bir həftə ərzində quyu bir milyon pud neft 120mail. Neft sütunu 200 futdan artıq hündürlüyə qalxırdı. Güclü külək neft damcılarını 500 yard uzaqda yerləşən Bakı Neft Şirkətinin idarəsinə qədər aparırdı. Şirkətin müdiri mülkiyyətinin ciddi yanğın təhlükəsi altında qaldığını bildirərək Orbelov qardaşlarından şikayət etdi.

Neft bataqlıq bir çökəkliyə axıdılır və orada yandırılırdı. Fontan dayandıqdan sonra məlum oldu ki, qoruyucu borular tamamilə sıradan çıxmışdır. Buna görə də quyu tərk edildi.

1881-ci ildə Balaxanıda da güclü neft fontanı vurdu. Onu Lianozov qardaşları VII nömrəli torpaq qrupundakı 9 nömrəli quyuda əldə etmişdilər. Həmin sahə 1896-cı ildə Rusiya Neft Şirkətinin mülkiyyətinə keçdi. Diametri on iki düym olan boru ilə 329 fut dərinlikdə neftə çatılmışdı. Quyu üç ay ərzində fontan vuraraq 1 800 000 pud neft 121mail. Bu neftin böyük hissəsi anbarlara toplandı.

1882-ci ildə «Suçastniki» şirkətinin 8 nömrəli quyusunda 476 fut dərinlikdən neft fontanı vurdu. Quyunun 121mail121121a121 on düym idi. Onun ağzını yalnız altıncı gün bağlamaq mümkün oldu. İyirmi gün davam edən fontan ümumilikdə iki milyon pud neft 121mail. Bunun 400 000 pudu satıldı, 1 300 000 pudu isə itkiyə getdi. Bu quyu Balaxanının ən məhsuldar quyularından biri oldu.

Neft axtarışlarında indiyədək uğursuzluğu ilə ad çıxarmış Nobel qardaşları nəhayət, buna ən az ehtiyac duyduqları bir vaxtda 25 nömrəli quyularından güclü fontan əldə etdilər. 1881-ci ilin yayında həmin quyudan 200 futdan artıq hündürlüyə qum püskürməyə başlamışdı. 582 fut dərinlikdə neft layına çatıldıqda isə qəfil püskürən neft təxminən bir ton ağırlığında qazma avadanlığını özü ilə aparıb atdı.

Mühəndislər borunu qumdan təmizlədikdən sonra neft elə şiddətlə fontan vurmağa başladı ki, bu vəziyyət onları çətin qərar qarşısında qoydu. Güclü fontana hazır deyildilər, üstəlik, bazarda neftə tələbat zəif idi. Buna görə də quyunun ağzını qapaqla bağlayaraq nefti yerin altında ehtiyat kimi saxlamağı qərara aldılar. Son illərdə yeni yataqlarda kəşfiyyat işləri apararkən də onlar dəfələrlə eyni üsula əl atmışlar.

Həmin il Dağ-Mədən Şirkəti də 450 fut dərinlikdən neft fontanı əldə etdi. Bu şirkət 1896-cı ildə Mantaşev tərəfindən 122mail alındı. Quyu sentyabr ayında on iki gün ərzində 100 000 pud, dekabrda altı gün ərzində 300 000 pud, 1883-cü il yanvarın əvvəllərində isə cəmi iki gün yarımında 100 000 pud neft 122mail. Ümumi hasilat 500 000 pud təşkil etsə də, bunun yalnız 160 000 pudu hər puduna bir qəpikdən satıldı.

Təxminən həmin dövrdə Bakı Neft Şirkəti də 305 fut dərinlikdə, 122mail122122a122 on iki düym olan quyudan neft əldə etdi. Quyudan iki milyon pud neft çıxdı və onun böyük hissəsi hər tonu üç şilling səkkiz pensə satıldı.

1883-cü il xüsusilə güclü neft fontanları ilə yadda qaldı. Lianozovun VII nömrəli torpaq qrupunda yerləşən sahəsində iki məhsuldar quyu meydana çıxdı.

Birinci fontan 15 nömrəli quyuda vurdu. Bu quyunun qazılmasına 1882-ci ilin noyabrında başlanmış, işlər 1883-cü ilin mayında başa çatdırılmışdı. Qoruyucu borunun 122mail122122a122 on iki düym idi.

420 fut dərinlikdə dəhşətli qaz püskürməsi baş 122mail. Eyni hadisə 490 fut dərinlikdə təkrarlandı. Hər dəfə qazla birlikdə neft də yer səthinə qalxır, lakin quyunun ağzına qapaq qoyulduqda yenidən yox olurdu.

Üçüncü dəfə, qazma aləti 546 fut dərinliyə çatdıqda, qaz partlayışı xüsusilə şiddətli oldu. Jelonka — quyudan maye və qum çıxarmaq üçün istifadə edilən alət — qazma qülləsinin başından yuxarıya sovruldu. Bundan sonra quru qum dəhşətli qüvvə ilə 350–400 fut hündürlüyə püskürməyə başladı.

İri daşlar görünməyəcək qədər uzağa atılırdı. Qonşu məşinxanaların pəncərələri qırıldı, qazanxananın dəmir damı isə üzərinə yağan daşların ağırlığı altında çökdü.

Bu «qum vulkanı» qırx beş dəqiqə davam etdi. Ardınca güclü qaz püskürməsi başladı. Qaz günün qalan hissəsi boyunca Balaxanının havasını zəhərlədi. Sonralar Texasın bəzi neft mədənlərində baş verən oxşar hadisələr zamanı fəhlələrin ərazini tərk etməyə məcbur qalması kimi, burada da qaz son dərəcə təhlükəli vəziyyət yaratmışdı.

Böyük çətinliklərdən sonra quyunun ağzına qapaq qoymaq mümkün oldu.

Bir müddət sonra ikinci, 123mail123123a123 on düym olan quyu vasitəsilə neft və qazın təzyiqi azaldıldı. Bu quyu birincidən on altı fut daha dərində yerləşən, 15 nömrəli quyunu qidalandıran eyni neft layına çatmışdı. Beləliklə, yerin altında sıxılıb qalmış qazın çıxması üçün ikinci yol açıldı.

Hər iki quyu neftlə dolu idi və qapaqları götürülən kimi fontan vururdu. Lakin bazardakı durğunluq üzündən sahibkar bu uğurdan demək olar ki, heç bir fayda götürə bilmədi.

Sabunçudakı 32 nömrəli «Nazaret» fontanı neft quyularının qazılması zamanı uğurun nə qədər qeyri-müəyyən olduğunu göstərən parlaq nümunə idi.

Quyunun qazılmasına 1879-cu ildə Abayants və Şirkəti tərəfindən başlanmışdı. Bütün işlər yalnız əl qüvvəsi ilə aparılırdı. 1891-ci ilin sonuna qədər quyu 581 fut dərinliyə çatdırılsa da, neftin heç bir əlaməti görünməmişdi.

Uğur qazanacaqlarına ümidlərini itirən sahiblər quyunu bir neçə il istifadəsiz saxladılar. Sonra onu Tumayev və bir neçə başqa ermənidən ibarət özəl şirkətin rəhbəri Nazaretə icarəyə verdilər. Müqavilənin şərtlərinə görə, Nazaret qazma işlərini öz hesabına davam etdirməli, neft aşkar edəcəyi təqdirdə isə mənfəətin yarısını Abayants və Şirkətinə verməli idi.

Nazaret quyunu cəmi yeddi fut dərinləşdirdikdən sonra neftli 123mail qarşılaşdı və qum püskürməyə başladı. Quyunun

124mail124124a124 əvvəlcə on düym, aşağı hissədə isə yeddi düym yarım idi. Çox keçmədən boru qumla tutuldu.

124mail124124a124124i həftə ərzində quyunun ağzında yığılmış qumu təmizləməklə məşğul oldu. Nəhayət, borunu açmağa müvəffəq oldu və neft sərbəst şəkildə fontan vurmağa başladı. Quyudan təxminən 800 000 pud neft çıxdı. Bunun xeyli hissəsi yanacaq kimi satıldı. Lakin qoruyucu borular sıradan çıxdığından quyu tərk edildi.

Daha güclü fontanı Mirzoyev əldə etdi. Onun 124mail124124a124 on dörd düym olan 14 nömrəli quyusunda neftə 441 fut dərinlikdə rast gəldi. Əvvəlcə quyu gündə 5 000–10 000 pud neft verirdi. Sonra hasilat 100 000 puda qədər yüksəldi, lakin bir müddətdən sonra yenidən 10 000 puda düşdü.

Yay boyunca quyudan ümumilikdə 2 500 000 pud neft çıxarıldı. Bunun 1 500 000 pudu Mirzoyevin Bakıdakı neft 124mail zavoduna göndərildi. Qalan hissəsi isə təbii göldə toplandı və sonradan yanacaq kimi satıldı.

Məşhur «Drujba» quyusunun yaxınlığında yerləşən Nobel qardaşlarının 9 nömrəli quyusu da qeyri-adi neft fontanı ilə yadda qaldı. Quyu 642 fut dərinlikdən cəmi bir ay ərzində 7 500 000 pud neft 124mail.

Neft sütunu 200 fut hündürlüyə qalxır, qum və neft damcıları qazma qülləsinin ətrafında 200 fut radiusda bütün ərazini örtürdü. Düzgün və hərtərəfli təşkil edilmiş işin üstünlükləri heç vaxt bu fontan hadisəsində olduğu qədər aydın görünməmişdi.

Bu uğur Nobel qardaşlarının əvvəlki çoxsaylı uğursuzluqlarının əvəzini artıqlaması ilə çıxardı. Böyük həcmdə neftin qəfil püskürməsi ehtimalına qarşı bütün lazımi tədbirlər əvvəlcədən görülmüşdü.

Fontanın verdiyi 7 500 000 pud neftin yalnız 250 000 pudu itkiyə getdi. Qalan neftin beş milyon pudu dərhal emal zavoduna

göndərilərək kerosinə və digər neft məhsullarına çevrildi. Yerdə qalan hissə isə anbarlara toplandı.

Quyunu nəzarət altına almaq üçün göstərilən bütün cəhdlər nəticəsiz qaldı. Fontan altı həftə ərzində «ram edilməmiş» vəziyyətdə qaldı. Yalnız püskürmənin ilkin gücü təbii şəkildə zəiflədikdən sonra onu cilovlamaq mümkün oldu.

Ağlasığmaz çətinliklər bahasına quyunun üzərində xüsusi platforma quruldu. Daha sonra ağır zərbə qurğusu vasitəsilə quyunun içinə dirək endirildi. Buna baxmayaraq, neft saatda 4 000 puddan artıq sürətlə axmağa davam edirdi.

«Drujba» fəlakətindən bir müddət sonra dəniz naziri admiral Şestakov Bakıya səfər etdi. Nobel qardaşları ona nəzarətsiz neft fontanının necə göründüyünü nümayiş etdirmək qərarına gəldilər.

Admiral gəldikdə 9 nömrəli quyunun üst örtüyü götürüldü və quyunun ağzını bağlayan qalın qazan poladından hazırlanmış lövhə kənara çəkildi. Elə həmin anda dəhşətli uğultu qopdu. Neft fışılıtlı ilə havanı yararaq 200 fut hündürlüyə püskürdü.

Qazma qülləsi titrəyir, yırgalanır və sanki hər an uçub dağılacaqmış kimi görünürdü. Lakin on dəqiqə keçməmiş əlahəzrət gördüklərinin kifayət etdiyini bildirdi. Qazmaçılar heç bir çətinlik çəkmədən qapağı yenidən quyunun ağzına çəkdilər və tamaşa başa çatdı.

O dövrdə ağzı bağlanmış, lakin yerin altında nəhəng təzyiq saxlayan neft quyuları Qafqazın ən maraqlı görməli yerlərindən sayılırdı.

Marvinə bir dəfə tərk edilmiş qazma qülləsini göstərmişdilər. Ona bildirmişdilər ki, bu quyunun ağzındakı qapaq yer səthindən 600–700 fut dərinlikdə yerləşən neft mənbəyində milyonlarla pud nefti sanki məngənə kimi sıxıb saxlayır.

İlk qapaqlar üç düym qalınlığında qazan poladından hazırlanırdı. Lakin qumla qarışmış neft axınının qarşısıalınmaz aşındırıcı təsiri onları tamamilə yeyib dağıdırdı.

Məhz bu vəziyyət sürüşən siyirtmələrlə təchiz edilmiş xüsusi quyu qapağının ixtirasına səbəb oldu. Belə qapaq vaxtında qoruyucu borunun başlığına bərkidilə bilsəydi, ən güclü neft fontanını belə nəzarət altında saxlamaq mümkün idi.

Qapağın siyirtməsi açıldıqda quyudan əvvəlcə dəhşətli qüvvə ilə qaz püskürür, ardınca neft böyük hündürlüyə qalxırdı. Lakin siyirtməni tədricən quyunun ağzı boyunca irəli çəkərək bu püskürməni asanlıqla dayandırmaq mümkün olurdu.

Nobel qardaşlarının başqa bir fontanı — 25 nömrəli quyu — 582 fut dərinlikdən gündə təxminən 500 000 pud neft verirdi. Manometr təzyiqin hər kvadrat düymə təxminən 200 funt olduğunu göstərirdi. Sonralar hasilat tədricən azaldı və növbəti ilin əvvəlində gündə 250 000 puda düşdü.

Lakin həmin ilin ən böyük sensasiyası, şöhrəti bütün dünyaya yayılan, eyni zamanda sahiblərinə məyusluq və müflislikdən başqa heç nə gətirməyən quyu «Drujba» fontanı oldu. Quyu adını sahibi olan «Drujba» («Dostluq») şirkətindən götürmüşdü.

Şirkətin üzləşdiyi fəlakətə böyük ölçüdə təsadüfi bir hadisə səbəb olmuşdu. 574 fut dərinlikdə neft aşkar edildikdə qoruyucu boruların yuxarı hissəsi artıq yaxşıca möhkəmləndirilmiş, quyunun ağzına isə vaxtında qapaq qoyulmuşdu.

Təzyiq Nobel qardaşlarının 9 nömrəli quyusunda olduğu kimi, on üç atmosferdən artıq idi. Halbuki əvvəlki fontanlarda qeydə alınmış ən yüksək təzyiq dörd atmosferdən çox olmamışdı. Buna baxmayaraq, qoruyucu borular və qapaq bu nəhəng təzyiqi saxlaya bilirdi.

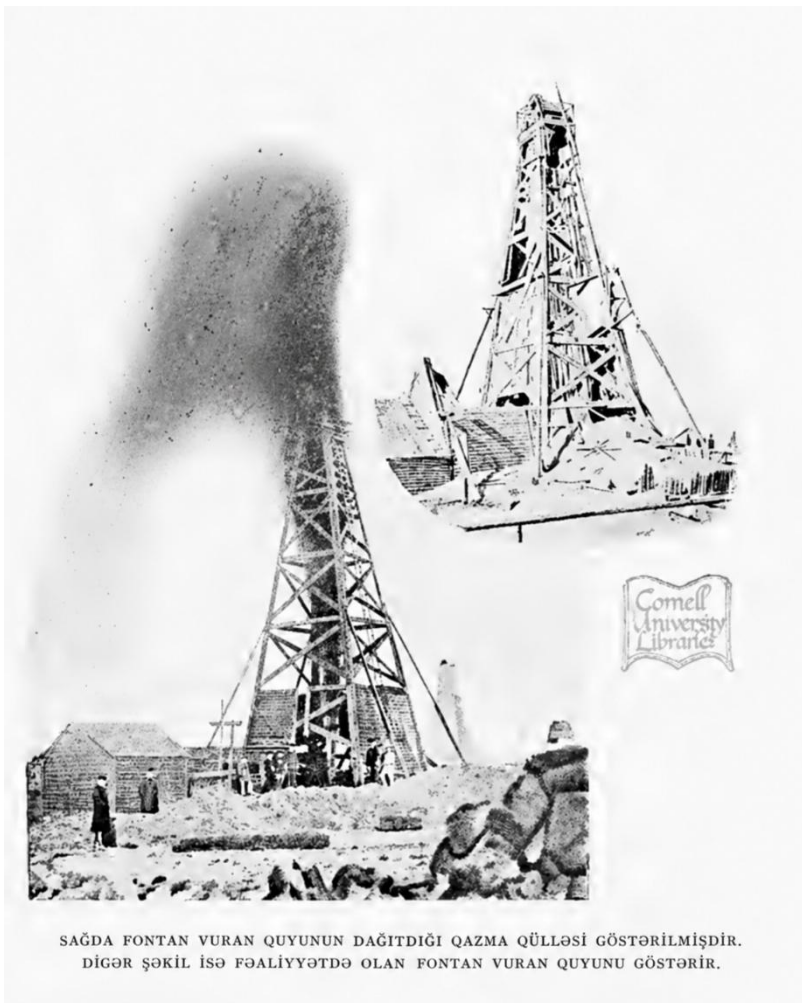
Fəlakət quyuda qazma işlərinə rəhbərlik edən mühəndis Qarsoyevin nəzarəti altında qapağın təkmilləşdirilməsi və daha da

möhkəmləndirilməsi zamanı baş 127mail. Sanki zəncirlə bağlanmış nəhəng bir qüvvə qəfildən azadlığa çıxdı. Təzyiq qapağı qoparıb atdı və neft 300 fut hündürlüyə püskürdü.

Artıq fontanı insan gücü ilə yenidən nəzarət altına almaq mümkün deyildi. Bir neçə dəqiqə ərzində qumla qarışmış neft axını — zaman keçdikcə ən qalın dəmir lövhəni belə deşib keçə bilən maye dəyirman — qazma qülləsinin yuxarı hissəsindəki nəhəng taxta tirləri didib-parçaladı. Ətrafdakı geniş ərazidə dəhşətli dağıntılar başlandı.

Avqustun 19-da başlayan fontan dekabrın 10-na qədər nəzarətsiz davam etdi. İlk günlərdə quyunun gündəlik hasilatı müxtəlif hesablamalara görə 400 000–500 000 pud arasında dəyişirdi.

Qonşu torpaq sahələrinin sahibinin özünün də aşağı hesab etdiyini açıq bildirdiyi qiymətləndirməsinə əsasən, fontanın davam etdiyi 114 gün ərzində quyudan 13 640 000 pud, yaxud 220 000 ton neft çıxmışdı. Bəzi hesablamalara görə isə hədəf gedən neftin miqdarı hətta 30 milyon puda çatırdı.

Pensilvaniyada belə bir fontan vuran quyu sahibini var-dövlətə qərq edərdi. Quyudan hər gün beş min funt sterlinqlik neft çıxır. Amma burada həmin quyu öz sahibini müflis edib!» — deyə amerikalı neft mühəndislərindən biri heyrtlə bildirmişdi.

Bu sözləri qələmə alan cənab Marvin öz müşahidələrini də əlavə edirdi:

«Neft quyudan İslandiyadakı Böyük qeyzerin hündürlüyünə qədər, bir neçə mil uzaqdan eşidilən dəhşətli uğultu ilə püskürürdü. Bu fontan əzəmətli bir mənzərə yaradırdı. O vaxta qədər Bakıda belə nəhəng neft fontanı görünməmişdi. İlk püskürmə zamanı neft qazma qülləsinin damını və yan divarlarının bir hissəsini qoparıb atmışdı. Lakin qüllənin yuxarısında bir tir salamat qalmışdı. Yuxarı qalxan neft şırnağı dəhşətli gurultu ilə həmin tirə çırpılır və bu maneə onun sürətini müəyyən qədər azaldırdı.

Qazma qülləsinin hündürlüyü 70 fut idi. Damı və divarları yarıb keçən neftlə qum bundan üç dəfə artıq hündürlüyə qalxaraq bozumtul-qara rəngli nəhəng fontan əmələ gətirirdi. Fontanın cənub tərəfində neft sütununun sərhədləri aydın seçilirdi, digər tərəfdə isə o, eni otuz yarda çatan neft damcıları buluduna qarışıb yox olurdu.

Güclü cənub küləyi bizə fontanın cənub tərəfindən onun ağzına bir neçə yard məsafəyədək yaxınlaşmağa imkan 129mail. Buradan qazma qülləsinin dibində yaranmış qumlu çökəkliyə baxmaq olurdu. Neft şırnağının gövdəsi ətrafında toplanan neft qaynaşır, köpüklənir və qeyzer kimi qaynayırdı.

Neftin yuxarı qalxdığı borunun 129mail129129a129 on düym idi. Borudan çıxan kimi neft təxminən on səkkiz düym qalınlığında aydın seçilən bir sütun əmələ gətirir və qazma qülləsinin başına qədər yüksəlirdi. Burada, sürtünmədən artıq yarıyadək yeyilmiş tirə çırpılaraq bir qədər genişlənirdi. Sonra 200 futdan da yuxarı qalxır, qövs şəklində əyilərək sıx bir bulud kimi şimal tərəfdə yerə tökülürdü.

Neftin gətirdiyi qum burada böyük bir qum təpəsi əmələ gətirmişdi. Zeytun rəngli neft həmin təpənin üzəri ilə saysız-hesabsız kiçik axınlar şəklində axaraq ətraf mədənlərin ərazisində yaranmış neft göllərinə tökülürdü.

Bəzən neftlə birlikdə yuxarı qalxan qum borunun ağzını tutur, yaxud hansısa daş neftin yolunu kəsirdi. Belə hallarda fontanın hündürlüyü bir neçə saniyə ərzində 200 futdan aşağı düşür, ardınca isə güclü partlayışa bənzər gurultu ilə yenidən həmin hündürlüyə qalxırdı.

Əvvəlki gün bütün gün ərzində şimal küləyi əsmişdi. Buna görə də neftlə qum bizim müşahidə apardığımız vaxtdakının əks istiqamətinə tökülmüşdü. Quyudan nə qədər böyük miqdarda maddənin püskürdüyünü təsəvvür etmək üçün cəmi iyirmi dörd saat ərzində cənub tərəfdə yaranmış dağıntılara nəzər salmaq kifayət idi.

Burada nəhəng qum yığını əmələ gəlmiş, bəzi anbar və dükanlar damlarınadək qumun altında qalmışdı. Əlli yard məsafədəki bütün qazma qüllələrinin aşağı hissələri altı-yeddi fut hündürlüyədək qumla örtülmüşdü.

Külək qum və neftin bir hissəsini fontandan təxminən yüz yard uzağa aparmışdı. Ətrafdakı binaların qumla örtülmüş damları püskürən maddələr buludunun nə qədər geniş əraziyə yayıldığını göstərirdi.

Bu ərazinin xarici sərhədində yerin üzərində təxminən bir düym qalınlığında neft təbəqəsi vardı. Buradan fontanın ağzına doğru qum yığını tədricən yüksəlir, kraterin kənarında isə onun qalınlığı iyirmi futa çatırdı. Qum təpəsinin səthi bərkimiş, neftlə hopmuşdu. Onun üzərini çoxsaylı kiçik arxlar kəsib keçirdi və neft həmin arxlarla göllərə axırdı.

Quyunun o biri tərəfində isə yeni qum təpəsi yaranmaqda idi. Yuxarıdan tökülən qumun ətrafdakı qazma qüllələrinin ətrafında toplanaraq yoluna çıxan bütün yardımçı tikililəri necə basdırdığını aydın görürdük.

Burada və orada işçi dəstələri taxta bellərlə çalışır, quyunun ağzı ətrafında arxlar qazıb təmizləyərək neftin axıb getməsinə şərait yaratmağa çalışırdılar. Onların işi nə asan, nə də xoş idi. Başlarına və

çiynlərinə fasiləsiz olaraq neftlə qum yağdı. Üstəlik, onlar kraterin dibində yaranmış burulğana düşüb udulmamaq üçün son dərəcə ehtiyatlı davranmalı idilər.

Xoşbəxtlikdən, həmin vaxt neftlə birlikdə iri daşlar püskürmürdü. Halbuki bəzən yerin dərinliklərindən bir neçə funt ağırlığında daş parçaları da yuxarı atılırdı. Belə hallarda fontana yaxınlaşmaq son dərəcə təhlükəli olurdu.

Qum təpəsinin başında 131mail131131a131 neftin palçıqlı sahədən iyirmiyə yaxın kiçik axınla necə süzülüb getdiyini görmək olurdu. Bir qədər uzaqda, daha alçaq ərazidə bu axınlar birləşərək bütöv neft gölləri silsiləsi yaradırdı. Bəzi göllər o qədər geniş və dərin idi ki, onların üzərində qayıqla üzmək mümkün olardı. Daha uzaqda isə neftin geniş bir axınla dənizə doğru getdiyi görünürdü».

Bu möhtəşəm neft fontanı öz sahibini müflis etmişdi. Halbuki Amerikada belə bir quyu sahibini milyonçuya çevirərdi. Quyu kiçik bir erməni şirkətinə məxsus idi. Şirkətin torpaq sahəsi yalnız qazma qülləsinin qurulmasına kifayət edirdi. Nefti toplamaq üçün anbarlar və ya hovuzlar tikməyə isə yer qalmırdı.

Neft qonşu sahələrə axırdı. Boş torpaqlarda toplanıb saxlanıla bilən neftin satışından əldə olunan gəlir isə evləri və dükanları neft dənizinin altında qalmış adamların tələb etdikləri təminatı ödəməyə belə çatmırdı. Quyudan çıxan külli miqdarda qum üzündən işlərini dayandırmağa məcbur olan başqa sahibkarlar da zərərə düşmüşdülər.

Əgər «Drujba» şirkətinin quyunun ətrafında kifayət qədər torpağı olsaydı və püskürən nefti saxlaya bilsəydi, bu qədər ağır vəziyyətə düşməzdi. Lakin onun quyusu Balaxanı yaylasını bürümüş yüzlərlə başqa mülkiyyət sahəsinin arasında yerləşirdi. Quyunun ətrafa vurduğu ziyan şirkəti müflis etdi.

Bu nəhəng neft axını nəticəsində xam neft bir müddət, demək olar ki, bütün dəyərini itirdi. Neft emalçılarından biri öz çənlərinə 700 min pud nefti cəmi otuz funt sterlinqə doldurmuşdu. Əvvəllər bir

pudu iki-üç qəpiyə satılan neftə indi yarım qəpikdən artıq pul verən yox idi. Bu, hər ton üçün təxminən dörd şilling demək idi.

Minlərlə ton neftdən xilas olmaq üçün onu mədənlərdən kənarda yandırırıldı. Daha minlərlə ton neft Xəzər dənizinə axıdılırdı. Quyunun yaxınlığında nəhəng neft gölləri yaranmışdı. Bir dəfə neft axını qəfildən maşın şöbəsinə dolmuşdu. Yalnız mühəndisin cəld tərpənərək ocaqlardakı alovu söndürməsi sayəsində bütün ərazi yanğından xilas olmuşdu.

Fontanı dayandırmaq üçün göstərilən bütün cəhdlər nəticəsiz qalırdı. Əmlaka dəyən ziyan durmadan artır, yaxınlıqdakı bütün tikililər neftlə birlikdə püskürən qumun altında qalırdı.

Neftin bu qədər israf olunması Rusiyada böyük hiddət doğurmuşdu. Bakıda quyu sahibləri bir yerə toplaşaraq fontanı ram etməyin ən münasib yollarını müzakirə etdilər. Nəhayət, Sankt-Peterburq hökumətinə müraciət olundu və oradan Bakıya iki mühəndis göndərildi.

Dekabrın 10-da fontan qəfildən öz-özünə dayandı: borunun ağzı tutulmuşdu. Lakin üç saatdan sonra əvvəlkindən də böyük qüvvə ilə yenidən püskürməyə başladı. Quyunun ağzına üç düym qalınlığında qazan poladından hazırlanmış lövhə bərkidildi. Amma neft axını onu tezliklə aşındıraraq parçaladı və qoparıb atdı.

Nəhayət, dekabrın 29-da quyu sahiblərindən biri olan Zorge fontanın ağzını bağlamağa müvəffəq oldu. Bu, təqdirəlayiq bir nailiyyət idi. Borunun ağzında neftin son dərəcə güclü təzyiqinə baxmayaraq, quyunu bütün qış ərzində nəzarət altında saxlamaq mümkün oldu.

Fontan dayandırıldıqdan sonra Nobellərin 14 nömrəli quyusunda güclü təlatüm baş 132mail. Bu hadisə hər iki quyunun eyni neft layı ilə əlaqəli olduğunu göstərirdi.

Kifayət qədər kapitala və texniki imkanlara malik olmayan «Drujba» şirkəti milyonluq sərvətin əlindən çıxmasına yol 132mail

və müflis oldu. Quyunu qazmış mühəndis Yaribov isə bu faciənin doğurduğu ağır sarsıntıya dözməyərək vəfat etdi.

1886-cı ilin əvvəlində 133mail133 Maks Böm və 133mail133 R. Yurgensenin müşayiəti ilə Bakıya gələn professor Engler həmin vaxt burada on bir fontan quyusunun mövcud olduğunu qeyd edir. Bunlardan beşi Nobellərə məxsus idi və birlikdə gündə 160 min pud neft verə bilərdi.

Lakin Nobellərin o dövrdə ən böyük sayılan neft 133mail zavodu belə bu qədər nefti emal etməyə qadir deyildi. Üstəlik, açıq havada qalan neft kerosin istehsalı üçün yararsız hala düşürdü. Buna görə də quyunun ağzının tutulmasının qarşısını almaq məqsədilə gündə cəmi 60 min pud neft xüsusi quyudartma aləti ilə çıxarılırdı.

Digər bir quyu — Avakovun fontanı — gündə 100 min pud, yəni təxminən 1600 ton neft verirdi. Bakı Neft Cəmiyyətinin «Kormilitsa» adlanan quyusunun gündəlik hasilatı isə hələ də 3700–5000 pud arasında dəyişirdi.

Həmin il Palaşkovski və Bungeyə məxsus Batum Neft Cəmiyyətinin də bir quyusu günlərlə fasiləsiz fontan vuraraq sahiblərini ciddi narahat etmişdi. Quyu gündə 100 min pud neft püskürürdü, halbuki şirkətin Ağ şəhərdəki emal zavoduna çəkilmiş boru kəməri gündə cəmi 40 min pud neft ötürmək gücündə idi.

Nəhayət, 11 nömrəli quyu nəzarət altına alındıqdan sonra onun ağzının tutulmaması üçün neft xüsusi quyudartma aləti ilə çıxarılmğa başlandı. Təbii ki, 133mail133133a digər quyuların həmin laydakı neft ehtiyatlarından istifadə etməsinin də qarşısı alınmağa çalışılırdı.

Polkovnik Stüart maraqlı bir hadisəni qeyd edir: Avakovun quyusu hər dəfə fontan vurmağa başlayanda on dəqiqə sonra Palaşkovskinin quyusu da püskürürdü. Daha on dəqiqə keçdikdə isə, sanki onlardan geri qalmaq istəməyən Nobellərin 12 nömrəli quyusu

fontan vurmağa başlayırdı. Bu hadisə hər üç quyunun eyni neftli laylardan qidalandığını açıq şəkildə göstərirdi.

Həmin dövrdə belə bir fikir də yayılmışdı ki, şimal-şərqdən əsən güclü külək, hətta adi şimal küləyi belə, bu ilk quyularda neft axınını və fontan vurma meylini artırır.

Müşahidəçilər belə qənaətə gəlmişdilər ki, daxili bazarda tələbatın məhdud, nəqliyyat imkanlarının isə qeyri-kafi olduğu bir şəraitdə Bakıdakı güclü neft fontanları kiçik istehsalçılara heç bir fayda vermirdi.

Neft ehtiyatlarının nə qədər davam gətirəcəyi barədə də narahatlıqlar yaranmışdı. Bəziləri hətta dörd-beş ildən sonra yataqların tamamilə tükənəcəyini proqnozlaşdırırdı.

1885-ci ilin sonunda ümumilikdə 334 quyu mövcud idi. Bunlardan 142-si neft verirdi, 40-i tükənmişdi, 57-si qoruyucu boruların zədələnməsi, 13-ü isə qazma qəzaları səbəbindən işləmirdi. 73 quyuda qazma işləri aparılır, 19 quyu isə qazılmağa hazır vəziyyətdə idi.

Əvvəlki illərdəki kimi nəhəng neft fontanlarının 134mail134134a görünməyəcəyi düşünülürdü. Lakin çox keçmədən bədbin proqnozların hamısının yanlış olduğu üzə çıxdı. Bu dəfə gözlənilməz hadisə başqa bir ərəzidə — Bibiheybətdə baş 134mail.

XIX və XX qruplara aid iki sahədə işlər ləng gedirdi. Tağıyevin quyuları bol neft verirdi və onların ən dərin olanı belə 679 futdan artıq deyildi. Zubalovun Tağıyevin emal zavodu yaxınlığında üç quyusu vardı. Lakin bu quyuların heç biri hasilat baxımından qonşusunun quyuları ilə müqayisə oluna bilməzdi. Hətta onlardan birində 770 fut dərinliyə çatıldıqda belə neft tapılmamışdı.

Balaxanı və Sabunçuda bir-birinin ardınca güclü neft fontanları meydana çıxdığı halda, Bibiheybət elə də böyük maraq doğurmurdu.

«Drujba» şirkətinin gündə 200 min pud neft verən quyusunun rekordunun heç vaxt təkrarlanmayacağı güman edilirdi. Lakin

Bibiheybətdə qazılması tamamlanmış, 135mail135135a135 on düym olan bir quyu qəfildən gündə 600–700 min pud neft püskürməyə başladı. Bu miqdar Amerikanın 25 min quyusunun, eləcə də Qalisiya, Rumıniya, Birma və digər ölkələrdəki minlərlə quyunun birlikdə verdiyi neftdən də çox idi.

Həmin quyunun qazılmasına 1884-cü ildə başlanmışdı. O vaxt quyu ən yaxşı halda gündə dörd min pud neft verirdi və bu, qeyri-adi göstərici sayılırdı. Hasilat azaldıqdan sonra quyunun dərinləşdirilməsinə qərar verildi.

1896-cı il sentyabrın 27-də, 714 fut dərinlikdə növbəti neft layına çatıldıqda neft görünməmiş qüvvə ilə fontan vurmağa başladı. Neft sütunu 224 fut hündürlüyə qalxdı və quyunun hasilatı saatda 30 min puda çatdı.

«Bakinskiye İzvestiya» qəzeti yazırdı:

«Şəhərdən baxanda fontan nəhəng tüstü sütununu xatırladırdı. Onun zirvəsindən qopan neftli qum buludları yerə toxunmadan çox uzaqlara yayılırdı. Cənub küləkləri üstünlük təşkil etdiyindən neft Bayıl burnuna doğru sovrulur, təpələri və dərələri qumla, neftlə örtürdü. Bir mil yarım uzaqlıqda yerləşən Bayıl evləri də neftə bulaşmışdı.

Neft axınını dayandırmaq üçün heç nə etmək mümkün deyildi. Bütün Bibiheybət ərazisi neftlə örtülmüşdü. Neft çökəklikləri dolduraraq göl əmələ gətirmiş, beşinci gün isə dənizə axmağa başlamışdı.

İlk üç gün ərzində gündəlik neft axınının beş-altı min ton olduğu hesablanırdı. Altıncı gün külək gücləndi və neft damcıları bütün şəhərə yayılmağa başladı. Bakı Şəhər Dumasının binası qarşısındakı 135mail135 neftə bulaşdı. Hətta şəhərin şimal kənarındakı evlərin üzərinə də neft yağdı.

Neft itkisi ağılaşırmaz dərəcədə böyük idi. Səkkizinci gün fontan ən yüksək gücünə çatdı və gündə 700 min pud neft püskürməyə

başladı. Neftin tamamilə itirilməsinin qarşısını almaq üçün axını dənizdən yayındırıb bəzi köhnə quyulara yönəltməyə cəhd göstərildi.

Onuncu gündən sonra fontanın gücü azalmağa başladı. On beşinci gün mühəndislər onu müəyyən qədər nəzarət altına ala bildilər və gündəlik axın 60 min puda endi.

Ümumilikdə təxminən 12 milyon pud neftin yer səthinə çıxdığı hesablanır. Onun böyük hissəsi saxlama qurğularının çatışmazlığı üzündən itirilmişdi. Neft sadəcə Xəzər dənizinə axıb gedir və bəşəriyyət üçün birdəfəlik itirilirdi».

1887-ci ilin yazında Bibiheybətın zəngin neft ehtiyatları XX qrup sahəsindəki, Zubalov fontanı adı ilə tanınan quyuda 136m136136a özünü göstərdi. Bu quyunun qazılmasına 1885-ci ildə başlanmışdı. Qazma aləti 567 fut dərinliyə çatdıqda sahiblər ümidlərini itirərək işləri dayandırmışdılar. Lakin yaxınlıqda yerləşən Tağıyev quyusunun 11 min ton neft püskürməsi onları ruhlandırırdı və 1886-cı ilin noyabrında qazma işləri yenidən başlandı.

Fontan vurmağa başlayanda quyunun dərinliyi 672 fut idi. Diametri 16 düym olan qoruyucu boru 196 fut, 14 düymlik boru 392 fut, 12 düymlik boru 623 fut, nəhayət, 10 düymlik boru isə 672 fut dərinliyə qədər endirilmişdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Tağıyevin quyusu yalnız 714 fut dərinliyə çatdıqdan sonra fontan vurmağa başlamışdı.

Martın 20-də, bazar günü səhər saatlarında quyudan nəhəng miqdarda neft və iri daşlar 350 fut hündürlüyə püskürdü. Külək zəif idi və Bakı tərəfdən əsirdi. Buna görə də qum və daşlar quyunun ətrafına tökülərək ciddi dağıntılara səbəb olmadı.

Səhər saat yeddidə başlayan fontanın gücü saat on birə yaxın nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldı və neft sütununun hündürlüyü 200 futa endi. İşçi dəstələri neft axınını Zubalovun bəzi anbar hovuzlarına yönəltdilər. Lakin bu hovuzlar çox tez dolub daşdı. Təzəcə çəkilmiş

torpaq bəndlər dağıldı və neft çay kimi Xəzər dənizinə axmağa başladı.

Martın 20-dən 24-dək quyu fasiləsiz fontan vurdu. Sonra qazma quyusunun ağzı daş və qumla tutulduğundan fontan qəfildən dayandı və dörd gün ərzində heç bir axın müşahidə olunmadı. Martın 28-də quyu yenidən fontan vurmağa başladı. Bir neçə gün ərzində neft böyük qüvvə ilə püskürdü, nəhayət, borunun ağzı tamamilə tutuldu. Hasil olunan neftin, demək olar ki, hamısı itirildi.

1886-cı ildə Xəzər–Qara dəniz Cəmiyyəti (Rotşildlər) Batum Neft Cəmiyyətinin müəssisələrini öz ixtiyarına keçirmişdi. Şirkətin Sabunçuda neft hasilatına başlaması olduqca uğurlu alındı.

Mayın 2-də 13 nömrəli quyu fontan vurmağa başladı. Mayın 3-dən 9-dək bu quyudan 250 min pud neft hasil edildi. Mayın 10-u və 11-də fontan dayandı və quyunun ağzına bağlayıcı qapaq quraşdırıldı. Mayın 12-si və 13-də quyu yenidən fontan vuraraq 30 min pud neft 137mail.

Bundan sonra neftin çıxarılması üçün xüsusi quyudartma alətindən istifadə edilməyə başlandı. Hər dəfə alət yuxarı qaldırıldıqda quyu yenidən fontan vururdu. Mayın 19-dan 21-dək 137mail137137a 47 min pud neft əldə edildi. 1888-ci il boyunca quyu həmin üsulla müntəzəm istismar edildi və gündə 4–6 min pud neft 137mail.

Şirkətin 3 nömrəli quyusu daha güclü fontanla fərqlənirdi. O, 13 nömrəli quyunun fontan vurması dayandıqdan altı gün sonra püskürməyə başladı. Mayın 26-da üç saat ərzində neft fontanı müşahidə olundu, sonra axın qəfildən dayandı. Lakin həmin gün axşam quyu yenidən fontan vurmağa başladı.

Mayın 27-də 150 min pud, 28-də 120 min pud, 29-da 50 min pud, 30-da 50 min pud, ayın sonuncu günü isə 30 min pud neft hasil edildi. İyunun 6-da fontan tamamilə dayandı. Lakin neft xüsusi

quyudartma aləti ilə çıxarıldıqda quyu gündə 3–4 min pud neft verməyə davam edirdi.

1888-ci ilin yanvarında Xəzər–Qara dəniz Cəmiyyətinin 16 nömrəli quyusu iki həftə ərzində gündə altı min pud neft verən fontan kimi fəaliyyət göstərdi.

Nobellərin də 1887-ci ilin sentyabrında qeyri-adi dərəcədə məhsuldar bir fontan quyusu vardı. Sentyabrın 27-dən başlayaraq quyu iyirmi gün fasiləsiz fontan vurdu və hər gün müntəzəm olaraq 40 min pud neft 138mail. Fontan təmir işləri aparılan zaman qəfildən başlamışdı. Bununla belə, quyunun ağzına bağlayıcı qapaq heç bir çətinlik olmadan quraşdırıldı.

1887-ci ildə Sabunçu və Bibiheybətdə baş verən heyrətamiz hadisələr üzündən müəyyən qədər diqqətdən kənarda qalmış Balaxanı da qəfildən yenidən ön plana çıxdı. Burada meydana çıxan yeni neft fontanı hətta bu cür hadisələrə alışmış Bakı sakinlərini də heyrətə saldı.

Dağ-Mədən Cəmiyyətinə məxsus yeni quyu avqustun 13-də gündə 400 min pud neft püskürməyə başladı. Doqquz saat davam edən fontandan sonra quyunun ağzı tutuldu. Təhlükənin sovuşduğu güman edildiyindən onun ağzına bağlayıcı qapaq qoymaq üçün heç bir tədbir görülmədi.

Lakin ertəsi gün quyu yenidən nəzarətdən çıxdı. Avqustun 23-də neft sütununun hündürlüyü hələ də 200–350 fut arasında dəyişirdi və gündəlik axın 300 min puda çatırdı.

Təzyiq dəhşətli idi. Bəzən neft sütunu Londonun məşhur Nelson sütunundan iki dəfə yüksəkliyə qalxır, püskürən neft isə Londonun mərkəzindən Vulviç arsenalına qədər olan məsafəyə bərabər uzaqlığa yayılırdı.

Quyunun yaxınlığındakı çalalar və çökəkliklər neftlə dolmuşdu. Neft ətraf əraziləri millərlə məsafədə su kimi basmışdı. Quyudan

püskürən qum isə onun ətrafında 14 fut hündürlüyündə krater əmələ gətirmiş və bir neçə evi tamamilə basdırmışdı.

Quyudan o qədər böyük miqdarda qaz ayrılırdı ki, fontana yaxınlaşmaq, yaxud neft rayonunun hər hansı bir yerində od qalamaq son dərəcə təhlükəli idi.

Marvin bu barədə belə bir hadisə danışır:

«Buna baxmayaraq, günlərin birində Bakıdan gəlmiş ehtiyatsız bir tamaşaçı siqaretini yandırmaq üçün kibrit çəkməyə cəhd göstərdi. Xoşbəxtlikdən, bu ağılsız adamı fəhlələr gördülər və kibriti onun barmaqları arasından vurub yerə saldılar. Müdir vaxtında gəlib çıxmasaydı, fəhlələr onu elə oradaca linç edəcək, yaxud neft gölünə atacaqdılar».

Bu hadisədən sonra kənar adamların fontana yaxınlaşmasının qarşısını almaq üçün quyunun ətrafına kazaklardan ibarət mühafizə dəstəsi yerləşdirildi.

Quyunun ağzını bağlamaq üçün bir neçə dəfə cəhd göstərildi, lakin hamısı nəticəsiz qaldı. Bu məqsədlə bütöv ağac gövdələrindən və ağırlığı 22 ton olan çuqun lövhədən də istifadə edildi. Ancaq heç biri kömək etmədi.

Quyunun ağzına qoyulan hər bir maneə bir neçə dəqiqə ərzində güclü neft axını ilə kənara atılırdı. Fontan altı həftədən artıq müddətdə gecə-gündüz davam etdi. Onun gücü tədricən azalaraq gündə təxminən 120 min puda endi.

Nəhayət, Rusiya hökumətinin səbri tükəndi və Bakının digər neft şirkətlərinə həmin quyunu nəzarətə götürüb ağzını bağlamağa icazə verildi.

Bu hüquqdan istifadə edən Nobel, Rotşild və digər şirkətlər özlərinin ən təcrübəli mühəndislərini hadisə yerinə göndərdilər. Mühəndislər bir neçə gün davam edən gərgin işdən sonra quyunun ağzına bağlayıcı qapaq quraşdırmağa və fontanı dayandırmağa müvəffəq oldular.

Bu hadisə nəticəsində 12 milyon pud neft hədəf getmişdi.

Həmin quyu bölgənin ən məhsuldar quyusu deyildi. Xatırladığımız kimi, bəzi quyular gündə 500 min puddan artıq neft püskürürdü. Lakin onların heç biri bu qədər uzun müddət ərzində belə böyük həcmdə neft verməmişdi.

X FƏSİL

1881–1890-CI İLLƏRDƏ NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI

Davamlı tərəqqi. — Kiçik şirkətlərin sıxışdırılıb çıxarılması. — Ağ şəhər. — Nəqliyyat çətinlikləri. — Rusiya bazarlarında yəhudi sahibkarların öncül rolu. — Bakı–Batum dəmir yolunun tikintisinin başa çatdırılması. — Rotşildlərin meydana çıxması. — Rusiya neft ixracının qarşısındakı maneələr. — Polkovnik Stüart Bakıdakı işgüzar fəaliyyət üsulları haqqında. — Bakıda Britaniya şirkətlərinin olmaması. — Neft kəməri layihələri. — Şəxsi neft sisternlərindən istifadəyə icazə verilməsi. — Bakıda ilk sindikatın yaradılması. — Kerosinə aksiz vergisinin tətbiqi. — Statistika bürosunun fəaliyyətə başlaması. — Dövrün sonunda neft sənayesinin vəziyyəti.

1873–1880-ci illərdə neft sənayesinin əldə etdiyi nailiyyətlər nə qədər böyük olsa da, 1881–1890-cı illər ərzində bütün istiqamətlərdə baş verən tərəqqi ilə müqayisədə xeyli kiçik görünürdü. Həmin dövrdə xam neftin hasilatı və neft məhsullarının istehsalı, daxili bazarlara göndərilən məhsulların həcmi və xarici ticarət 1883-cü ildə heç kimin təsəvvür belə edə bilməyəcəyi miqyaslara çatdı.

Həm yerli əhəlinin, həm də rusların xoş münasibət bəsləmədikləri xarici sahibkarların fəaliyyəti artıq öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. Əvvəlki dövrün son ilində 25 milyon pud təşkil edən neft hasilatı 1881-ci ildə 40 milyon puda yüksəldi və sonrakı illərdə də durmadan artaraq 1890-cı ildə 226 milyon puda çatdı. Neft məhsullarının ixracı isə 23 milyon 400 min puddan 176 milyon 300 min puda yüksəldi. Sənayenin bu möhtəşəm inkişafı 111-ci səhifədə verilmiş cədvəldə aydın əks olunmuşdur.

1881-ci ildə neft 141mail sənayesinin əsas mərkəzinin Bakıda deyil, Rusiyanın daxili vilayətlərində yaradılmalı olduğunu əvvəldən

müdafiə edən cənab Raqozin maliyyə nazirinə ixrac olunan xam neftə vergi qoyulmasını təklif edən memorandum təqdim etdi.

Bu məsələni araşdırmaq üçün cənab Bungenin sədrliyi ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Qısa müddət sonra maliyyə naziri təyin ediləcək Bungenin rəhbərlik etdiyi komissiyanın işində yeddi-səkkiz aparıcı neft istehsalçısı, müvafiq idarələrin rəhbərləri, professorlar Mendeleyev və Lisenko iştirak edirdilər.

Cənab Raqozin ixrac olunan hər pud neft üçün bir rubl vergi qoyulmasını təklif edirdi. Professor Mendeleyev isə otuz qəpiyin kifayət edəcəyini düşünürdü.

Neft istehsalçıları bu vergiyə qətiyyətlə qarşı çıxdılar. Cənab Kokorev məsələnin daha ətraflı nəzərdən keçirilməsi üçün əlavə vaxt istədi. Onun bu mövqeyi digər Bakı neft istehsalçıları tərəfindən də dəstəkləndi. Onlar bununla məsələnin baxılmadan kənara qoyulacağına ümid edirdilər.

İstehsalçıların öz fikirlərini yazılı şəkildə təqdim edə bilmələri üçün birinci müşavirə qəfil dayandırıldı.

Rusiyaya və xarici ölkələrə neft məhsullarının ixracı

Ölçü vahidi: milyon pud

İllər	Neft hasilatı	İşıqlandırma kerosini	Sürtkü yağları	Neft qalıqları	Xam neft	Cəmi ixrac	İxracın hasilata nisbəti (%)
1880	25	7,8	—	7,0	0,4	15,2	60,8
1881	40	11,6	—	9,3	2,5	23,4	58,5
1882	50	12,6	0,3	12,6	1,6	27,3	54,6
1883	60	14,2	1,2	12,2	1,9	29,5	49,2
1884	89	21,7	1,4	28,5	2,5	54,1	60,8

İllər	Neft hasilatı	İşıqlandırma kerosini	Sürtkü yağları	Neft qalıqları	Xam neft	Cəmi ixrac	İxracın hasilata nisbəti (%)
1885	115	27,4	1,6	35,6	2,8	67,4	58,6
1886	123	32,4	0,8	35,7	3,0	71,9	58,5
1887	155	44,0	2,3	41,5	3,4	91,2	58,8
1888	182	50,0	2,6	58,5	3,8	114,9	63,1
1889	192	61,1	3,4	88,6	4,2	157,3	81,9
1890	226	67,8	4,6	97,1	6,8	176,3	78,0

1882-ci ilin martında məsələni yenidən müzakirə etmək üçün daha bir müşavirə çağırıldı. Lakin 143mail143 1-də II Aleksandrın qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar yaranmış vəziyyət müşavirənin ləğvinə səbəb oldu. Cənab Raqozinin təklifi lazımi dəstək qazanmadığından məsələ bununla da bağlandı.

Təbii ki, Bakı neft sənayesinin yüksəlişi dövründə dəfələrlə durğunluq mərhələləri yaşanmışdı. Hətta bir neçə dəfə böyük əminliklə sənayenin tamamilə süqut etmək ərafəsində olduğu açıq şəkildə bəyan edilmişdi. Lakin hər ilin sonunda məlum olurdu ki, neft sənayesi nəinki geriləməmiş, əksinə, daha da irəliləmiş və yaxınlaşan fəlakət barədə verilən bütün proqnozları puça çıxarmışdır.

Bakı da iri şirkətlərin böyüməsinin çoxsaylı kiçik müəssisələrin məhvinə gətirib çıxarması kimi ümumi qanunauyğunluqdan kənarda qalmadı. 1880-ci ildə Bakıda 195 neft 143mail zavodu fəaliyyət göstərirdi. Onlardan yalnız dördü — ikisi Mirzoyevə, biri Bakı Neft Cəmiyyətinə, digəri isə Sarkisova məxsus olan zavodlar — iri miqyaslı müəssisələr idi.

1885-ci ilin sonuna gəldikdə zavodların sayı 136-ya enmişdi və onların da yalnız 91-i işləyirdi. İldə 500 min puddan artıq kerosin

istehsal etmək gücündə olan iri zavodların sayı 12, illik istehsal gücü 100 minlə 500 min pud arasında dəyişən müəssisələrin sayı 15, 100 min puddan az məhsul istehsal edən zavodların sayı isə 109 idi.

Sonuncular arasında bir və ya iki distillə qurğusundan ibarət olan, ildə cəmi bir neçə ay işləyən çoxlu köhnə tipli avadanlıqla təchiz edilmiş müəssisələr vardı. Onların əksəriyyəti farslara məxsus idi.

Altı aparıcı neft 144mail zavodu isə bunlar idi:

Bakının altı aparıcı neft 144mail müəssisəsi

Müəssisələrin sahibləri	Kerosin istehsalı gücü (hər biri 10 tonluq çən-vaqonların sayı ilə)
Nobel qardaşları	22 200
Xəzər Cəmiyyəti (idarəçi — De Boer)	5 160
Batumi Neft Cəmiyyəti (Palaşkovski və Ko)	4 680
Tağıyev və Sarkisov	3 300
Bakı Neft Cəmiyyəti	2 500
Şibayev və Ko	1 700

Göndərilən 43 min çən-vaqondan 17 100-ü Nobellərin payına düşürdü. Halbuki 1885-ci ildə, onların fəaliyyətə başladıkları dövrdə, göndərilmiş 6700 çən-vaqondan yalnız onu Nobellərə məxsus idi.

Bu arada Qara şəhərin şərqində Ağ şəhər adlı yeni sənaye rayonu meydana gəlmişdi. Daha münasib sanitariya şəraiti nəzərə alınaraq salınmış, səliqəli və düz xətlərlə uzanan küçələri olan bu rayonda Bakının ən yaxşı neft emalı müəssisələrindən bəziləri — Şibayevin, Palaşkovskinin, Elrixin və Bulfroyun zavodları, eləcə də iri sulfat turşusu zavodu yerləşirdi. Həmin zavod üçün lazım olan kükürd böyük miqdarda İrandan gətirilirdi.

1890-cı ildə Bakıda 143 neft emalı zavodu vardı. Onlardan yalnız 97-si fəaliyyət göstərirdi və bu müəssisələrin 15-i iri zavodlar idi. Həmin il bu zavodlarda ümumilikdə 73 milyon 676 min pud kerosin istehsal edilmişdi.

Neft hasilatı və emalı sahələrinin inkişafı ilə yanaşı, boru kəmərləri və digər nəqliyyat vasitələri də təkmilləşir, qazma üsulları inkişaf etdirilir, sənayenin təşkilati quruluşu daha mükəmməl şəkil alırdı. 1884-cü ildə neft mədənlərini emal zavodları ilə birləşdirən cəmi altı boru kəməri vardı. Üç ildən az müddətdə onların sayı 15-ə, ümumi uzunluğu isə 100 milə çatdı.

1886-cı ildə Xəzər dənizində 29 neftdaşıyan buxar gəmisi fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 11-i Nobellərə məxsus idi. Bu gəmilər bir reys ərzində ümumilikdə 985 min pud kerosini çəlləksiz, birbaşa çənlərdə daşımaq imkanına malik idi. Naviqasiyanın davam etdiyi yeddi ay ərzində hər gəmi Bakı ilə Volqa çayının mənsəbində yerləşən, doqquz fut dərinliyə malik reydlər arasında 28–30 reys həyata keçirirdi.

1889-cu ildə isə bu gəmilərin sayı ...

1889-cu ildə Xəzər dənizində neftdaşıyan gəmilər

Gəmi növü	Sayı	Minimum tonnaj (ton)	Maksimum tonnaj (ton)	Ümumi tonnaj (ton)
Buxar gəmiləri	50	215	1 129	31 774
Yelkənli gəmilər	297	—	—	96 034
Tikilməkdə olan gəmilər	11	532	1 209	8 613

1890-cı ildə neftdaşıyan buxar gəmilərinin sayı 54-ə çatmışdı. Onların ümumi tutumu təxminən 1 milyon 570 min kub fut idi.

Xəzər dənizi vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi 1880-ci ildəki göstərici ilə müqayisədə təxminən 15 milyon pud artaraq 1890-cı ildə 18 milyon 600 min puda çatmışdı.

Qəribədir ki, Bakıda neft gölləri yandırıldığı, çoxsaylı quyular isə mümkün hasilatın yalnız kiçik bir hissəsinə tələbat olduğundan bağlandığı halda, Volqanın yuxarı axarlarında fəaliyyət göstərən tacirlər nefti Bakıdan və ya Yaroslavl yaxınlığındakı Raqozin şirkətinin emal zavodundan almaqdansa, Amerikadan gətirməyi daha ucuz hesab edirdilər.

Daha qəribəsi isə bu idi ki, Zaqafqaziya dəmir yolunun Tiflis–Bakı hissəsinin açılmasına cəmi bir neçə həftə qalmış Tiflis özünün işıqlandırma kerosininə olan tələbatını səkkiz min mildən artıq məsafədə yerləşən Amerikadan gətirilən məhsul hesabına ödəyirdi. Halbuki şəhərdən cəmi 341 mil uzaqlıqda o qədər xam neft vardı ki, onunla bütün Tiflisi doldurmaq olardı. Lakin bu neft istifadə edilmədən axıb gedirdi.

1883-cü ildə Sankt-Peterburqda qiymətinin daha yüksək olmasına baxmayaraq, yenə də Bakı neft məhsullarına deyil, Amerika kerosininə üstünlük verilirdi. Amerika məhsulunun qiyməti 2,40 qəpik, Bakı məhsulunun qiyməti isə 1,30 qəpik idi. 1880-ci illərin əvvəllərində Qərbi və Cənubi Rusiyada da Amerika kerosini üstün mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Lakin Volqa hövzəsində neft məhsullarının həddindən artıq yığılması nəticəsində Rusiya kerosininin ucuzlaşması tezliklə ona çoxsaylı alıcılar qazandırdı. Bununla da Odessa vasitəsilə Amerika kerosininin idxalı azalmağa başladı.

Bu bazarların mənimsənilməsində Odessa və Kiyev yəhudi tacirləri öncül rol oynadılar. Lakin onlar üçün əsas şərt məhsulun ucuzluğu idi; kerosinin keyfiyyəti onları o qədər də maraqlandırmırdı. Nəticədə bəzi neft emalçıları həmin bazarlara son dərəcə keyfiyyətsiz, solar yağlarla benzinin qarışığından ibarət

məhsul göndərməyə başladılar. Bu vəziyyət 1886-cı ildə hökumətin müdaxiləsində davam etdi. Həmin il alışma temperaturu 28°C-dən (82½°F) aşağı olan işıqlandırma kerosininin satışı qadağan edildi.

Zaqafqaziya dəmir yolunun Bakı–Tiflis hissəsinin tikintisi, sanki heç vaxt başa çatmayacaqmış kimi, uzanıb gedirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri tikintini həyata keçirən konsessiya sahiblərinin — eyni zamanda neft hasilatı və emalı ilə məşğul olan Palaşkovski və Bungenin — hələ işin başlanğıcında maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməsi idi.

Bu vəziyyət dolayısı ilə Rotşildlərin milyonlarla sərmayə ilə meydana çıxmasına səbəb oldu.

Rotşildlər artıq bir müddət idi ki, Şimali Qafqazın neft sənayesində fəaliyyət göstərir, Avropa qitəsində isə kifayət qədər geniş kerosin ticarəti qurmuşdular. Onlar 1883-cü ildə Batumda 600 min funt sterlinq kapitalı olan Xəzər–Qara dəniz Cəmiyyətini qeydiyyatdan keçirdilər. Cəmiyyətin məqsədi Rusiya neftinin hasilatı, emalı, daşınması və satışı idi.

Zaqafqaziya dəmir yolunun tikintisini həyata keçirən sahibkarlar maliyyə yardımı üçün Rotşildlərə müraciət etdilər. Yardım Batum Neft Cəmiyyətinin neft mədənləri və emal zavodunun girov qoyulması müqabilində verildi. Qısa müddət ərzində Rotşildlər bu sahəyə iki milyon funt sterlinqdən artıq vəsait yatırdılar.

Digər neft istehsalçıları və emalçıları üçün Rotşildlərin meydana çıxması son dərəcə əlverişli vaxta təsadüf etdi. Əgər Rotşildlər gəlməsəydilər, bəzi sahibkarlar Nobellərin mühəndislik bacarığı və maliyyə qüdrəti qarşısında rəqabətə davam gətirməyərək müflis olacaqdılar.

Rotşildlər böyük miqdarda kerosin alır, çox vaxt emal zavodlarının sahiblərinə pulu əvvəlcədən ödəyirdilər. Bunun sayəsində onlardan asılı olan bir çox neft istehsalçısı ağır böhran dövrlərindən çıxıb bilirdi.

Nəhayət, Zaqafqaziya dəmir yolunun tikintisi 1883-cü ilin aprelində başa çatdırıldı və may ayında hərəkətə açıldı.

O vaxta qədər Bakı nefti Avropaya o qədər az miqdarda çatdırılırdı ki, bunu ciddi ticarət həcmi hesab etmək mümkün deyildi. Bu da təəccüblü deyildi: Bakı nefti Baltik dənizindəki neftdaşıyan gəmilərə yüklənməzdən əvvəl su və dəmir yolları ilə iki min mildən artıq məsafə qət etməli idi.

Zaqafqaziya dəmir yolunun istifadəyə verilməsi ilə daşınma məsafəsi bir anda 560 milə endi və Bakı nefti Avropa istehlakçıları üçün daha əlçatan oldu. Hərçənd bu 560 millik məsafədə bir ton yükün daşınması 20 şillingə başa gəlirdi.

Lakin dəmir yolunun açılması vəziyyəti dərhal ciddi şəkildə yaxşılaşdırmadı. Həmin dövrdə tikilmiş əksər dəmir yollarında olduğu kimi, bu xəttin səhmdarlarına da hökumət tərəfindən yatırılıqları kapitalla görə sabit faiz gəliri təmin edilmişdi. Nəticədə onlar dəmir yolunun təkmilləşdirilməsinə o qədər də maraq göstərmirdilər.

O vaxt Nobellərin Rusiya dəmir yollarında 1500-dən artıq neft sisterni işlədiyi halda, Zaqafqaziya dəmir yolunda cəmi bir neçə yüz belə vaqon vardı. Üstəlik, Suram aşırımında dəmir yolu hərəkətinin çətinləşməsi daşımaların həcmi daha da məhdudlaşdırırdı.

1886-cı ildə London Ticarət Palatası və Neft Assosiasiyasının nümayəndəsi kimi üçüncü konfransda iştirak etmiş polkovnik Stüart yazırdı:

«Nə Bakıda, nə də Batumda fəaliyyət göstərən bir ingilis şirkəti vardır. Potidə bir ingilis firması mövcuddur və o, əsasən şümşad ağacı, qarğıdalı, manqan və digər yerli məhsulların ticarəti ilə uğurla məşğul olur. Lakin həmin firmanın neft ticarəti ilə xüsusi əlaqəsi yoxdur.

Bakıdakı neft emalçılarının və quyu sahiblərinin əksəriyyəti müflisləşmə həddindədir. Amma bu, heç də o demək deyil ki, burada

gəlirli iş qurmaq mümkün deyil. Dünyanın hansı ölkəsində olursa olsun, ticarət Bakıda hökm sürən qaydalarla, daha doğrusu, tam qaydasızlıq şəraitində aparılışdı, müflisləşmə çox tez baş verərdi.

Şirkət rəhbərlərinin, demək olar ki, heç biri əsl iş adamı deyil. Hətta Bakıda olsaydılar belə, müəssisələrinin mənfəətlə, yoxsa zərərlə işlədiyini müəyyən edə bilməzdilər. Lakin onlar adətən burada yaşamır, bütün işləri idarəçilərə həvalə edirlər. İdarəçi mərkəzi kontora pul göndərdiyi müddətdə heç kəs onun fəaliyyətinə nəzarət etmir. Pul göndərməyi dayandıran kimi isə dərhal vəzifəsindən azad olunur.

Mənə məlumdur ki, Bakının ən iri şirkətlərindən biri təxminən iki il ərzində yeddi dəfə təsərrüfat idarəçisini dəyişmişdir.

Kontorlar hər gün səhər saat səkkiz otuzdan günortaya qədər, sonra isə axşam təxminən iki saat açıq olur. Vaxtın böyük hissəsi kart oynamaqla hədəf edilir.

Hər yerdə hədsiz israfçılıq, hətta möhtəkirlik hökm sürür. Belə bir şəraitdə mənfəət əldə olunsaydı, bu, təəccüb doğurardı.

Bununla belə, almanlar və başqa millətlərdən olan bəzi xarici tacirlər öz işlərinə şəxsən nəzarət edir, ticarəti işgüzar qaydada aparır və yaxşı qazanc götürürlər.

Mən hesab edirəm ki, Batuma və ya Potiyə neft kəməri çəkilən kimi ingilis tacirləri üçün əlverişli imkan yaranacaq. Onlar Batumda saxlama çənləri tikdirərək neft emalçılarından məhsul ala və gəlirli ticarət qura bilərlər.

Lakin mənə, ingilis firmasının Bakıda neft quyularına sahib olması və ya neft emalı ilə məşğul olması sərfəli olmazdı. Burada onsuz da həddindən artıq çox emal zavodu vardır. Bu sahənin çiçəklənməsi üçün emal müəssisələrini Qara dəniz sahillərinə köçürmək lazımdır».

Neftin boru kəmərləri vasitəsilə daşınmasının üstünlükləri Bakı neft sənayeçilərinə aydın olan kimi Batuma və İran körfəzinə qədər neft kəmərlərinin çəkilməsi layihələri irəli sürüldü.

1886-cı ilin ortalarında həkumət bu təklifləri dəstəkləmirdi. Səbəb isə ondan ibarət idi ki, dövlət Zaqafqaziya dəmir yoluna yatırılmış kapital üzrə təminat verilmiş faizləri ödəmək öhdəliyini üzərinə götürmüşdü. Buna görə də dəmir yolu ilə yükdaşımaya rəqabət yaradacaq layihələrə icazə verilməsini mümkün hesab etmirdi.

Lakin sübut olundu ki, neft daşımaları üzərində inhisar hüququ olmasa belə, dəmir yolunun daşımaq üçün kifayət qədər yükü olacaqdır. Bundan sonra boru kəmərinin çəkilməsi üçün konsessiya verilməsinə dair ümumi layihə hazırlamaq məqsədilə xüsusi komissiya yaradıldı.

Bu dəfə isə yeni məsələlər ortaya çıxdı. Onlardan ən mühümü boru kəmərinin xam neft, yoxsa emal olunmuş neft məhsulları üçün nəzərdə tutulması idi. Nəticədə yeni araşdırmaya başlandı. Aparıcı neft emalçıları xam neft kəmərinin çəkilməsinə qarşı çıxdılar. Onların fikrincə, belə bir kəmə Batumda yeni neft emalı mərkəzinin yaranmasına səbəb olacaqdı.

Boru kəmərinin tikintisinə başlanmasınadək xeyli vaxt keçdi. Nəhayət, marşrutun təxminən yarısını təşkil edən Mixaylovo–Batumi hissəsi 1900-cü ilin iyulunda istismara verildi. Kəmərin qalan hissəsinin isə cari ilin sonunadək istifadəyə hazır olacağı gözlənilir.

Neft almaq istəyən kifayət qədər müştəri vardı, lakin dəmir yolu şirkəti lazımi sayda sistern-vaqon ayırmırdı. Vaqon çatışmazlığı və Suram aşırımından keçidlə bağlı çətinliklər neft ticarətinin sərbəst və hərtərəfli inkişafına ciddi mane olurdu.

1887-ci ildə həkumət bu problemləri aradan qaldırmaq üçün ixracatçılara Suram aşırımından keçən 40 mil uzunluğunda boru kəməri çəkməyə icazə verməyi məqsəduyğun hesab etdi. Layihəyə

əsasən, neft sistern-vaqonlarla aşırımın bir tərəfinə gətirilməli, oradan 40 millik boru kəməri vasitəsilə dağların o biri tərəfinə vurulmalı, daha sonra yenidən sistern-vaqonlara doldurularaq Batuma daşınmalı idi.

Lakin dəmir yolu şirkəti kifayət qədər sistern-vaqonu istismara buraxmaqdan inadla imtina edirdi. Buna görə də 1888-ci ildə hökumət neft emalçılarına öz sistern-vaqonlarından istifadə etmək hüququ verdi.

Aparıcı neft emalı müəssisələri bu imkandan dərhal yararlandılar. Təkcə Nobellər dəmir yoluna təxminən 465 sistern-vaqon çıxardılar.

Bunun qaçılmaz nəticəsi Suram aşırımında dəmir yolu hərəkətinin son dərəcə ağır vəziyyətə düşməsi oldu. Bundan sonra hökumət neft emalçılarına Qafqazın Bakı tərəfindəki ərazisindən Batumdan 78 mil məsafədə yerləşən Kvirila stansiyasınadək boru kəməri çəkməyə icazə verdi.

1886-cı ildə Bakıda ilk sindikat yaradıldı. Onun təşkilatçısı Nobellər idi. Sindikata Tağıyevin, Xəzər Cəmiyyətinin, Arafelovun və Batum Neft Cəmiyyətinin müəssisələri daxil idi. Sonuncu şirkət artıq böyük ölçüdə Rotşildlərin nəzarətində idi. Sindikatda üstün mövqe Nobellərə məxsus idi.

1888-ci ildə hökumət neft sənayesinin artıq kifayət qədər inkişaf etdiyini və vergi yükünü daşımaq iqtidarında olduğunu hesab edərək ölkə daxilində istehlak olunan kerosinin hər puduna 40 qəpik aksiz vergisi tətbiq etdi. 1892-ci ildə bu vergi hər pud üçün 60 qəpiyə qaldırıldı və hazırda da həmin məbləğdə qalır.

1888-ci ilədək neft mədənlərində aparılan inkişaf işləri, ayrı-ayrı sahələrin və emal zavodlarının məhsuldarlığı, boru kəmərlərinin genişləndirilməsi və ixrac ticarəti haqqında məlumatlar natamam idi. Əslində, bunlar dəqiq statistik göstəricilərdən daha çox təxmini hesablamalar idi.

1889-cu ildə Neft İstehsalçıları Birliyinin Statistika Bürosu yaradıldı. Yalnız həmin ildən etibarən neft sənayesinin ardıcıl inkişafını dəqiq izləmək, hasilatın əsas mərkəzinin Balaxanıdan və Sabunçunun qərb hissələrindən tədricən şərqlə — Ramanaya doğru necə yer dəyişdirdiyini görmək mümkün oldu. Eyni zamanda, Nobellərin dərin qazma sahəsində öncül təşəbbüs göstərməsindən sonra Ramana və Bibiheybət mədənlərinin nə qədər sürətlə inkişaf etdiyi də aydın görünməyə başladı.

Həmin dövrdə üç qazma üsulundan istifadə edilirdi. Bunlardan ən geniş yayılmışı ştanqlı qazma sistemi idi və bu üsulla kifayət qədər yaxşı nəticələr əldə olunurdu. Xüsusilə yüksək texniki hazırlığa malik olmayan qazma ustaları üçün bu sistem əlverişli idi. Bakıdakı quyuların əksəriyyəti məhz həmin üsulla qazılmışdı. Lakin 1880-ci illərin ortalarından başlayaraq bir çox şirkətlər Amerika qazma sistemindən istifadə etməyə başladılar.

... fontan quyusuna çevrildi. Qazma işləri davam edərkən quyu qəfildən fontan vurmağa başladı və qazma alətlərini böyük qüvvə ilə havaya tulladı.

Nəzərdən keçirilən dövrün sonundakı vəziyyət aşağıdakı cədvəllərdə göstərilmişdir:

1889–1890-cı illərdə Bakı neft sənayesinin vəziyyəti

Göstəricilər	Balaxanı	Sabunçu	Ramana	Bibiheybət	Cəmi
1889-cu il					
Neft hasilatı (pud)	68 911 300	105 563 000	—	17 773 400	192 247 700
Hasilat verən quyuların sayı	126	135	—	17	278
Qazılmaqda olan quyuların sayı	—	—	—	—	121

Göstəricilər	Balaxanı	Sabunçu	Ramana	Bibiheybət	Cəmi
Qazılması başa çatdırılan quyuların sayı	13	33	1	—	47
Qazılmış dərinlik (fut)	—	—	—	—	45 500
Qazma işləri aparan şirkətlərin sayı	—	—	—	—	58
Kerosin istehsalı (pud)	—	—	—	—	61 145 000

1890-cı il

Neft hasilatı (pud)	63 337 700	143 355 600	1 546 200	18 027 100	226 266 600
Hasilat verən quyuların sayı	145	190	3	26	364
Qazılmaqda olan quyuların sayı	—	—	—	—	231
Qazılması başa çatdırılan quyuların sayı	19	58	4	4	86*
Qazılmış dərinlik (fut)	—	—	—	—	103 670
Qazma işləri aparan şirkətlərin sayı	—	—	—	—	61**
Kerosin istehsalı (pud)	—	—	—	—	73 673 000

Bakıdan neft məhsullarının ixracı (pud)

İllər	Xəzər dənizi vasitəsilə	Zaqafqaziya dəmir yolu vasitəsilə	Cəmi
1889	110 200 000	47 400 000	157 600 000

İllər	Xəzər dənizi vasitəsilə	Zaqafqaziya dəmir yolu vasitəsilə	Cəmi
1890	118 600 000	57 300 000	175 900 000

*86 quyudan biri Binəqədidə yerləşirdi.

**Əvvəlki il qazma işləri aparan şirkətlərdən yeddisi fəaliyyətini dayandırmış, əvəzində on dörd yeni şirkət fəaliyyətə başlamışdı.

XI FƏSİL

İLK QURULTAYLARIN TARİXİ

1886-cı il qurultayı və Xəzər–Qara dəniz neft kəməri. — İyirmi yeddi gün davam edən müzakirələr. — İri və kiçik şirkətlər arasında ixtilaflar. — Təmsilçilik məsələsi. — Bir şirkətə bir səs verilməsi prinsipi. — İri neft istehsalçılarının qurultayı tərk etməsinə səbəb olan qərar. — Kiçik neft emalçıları və üzvlük ödənişləri. — Dünyada öz növünün ən böyük təşkilatı olan Neft İstehsalçıları Birliyinin məqsəd və vəzifələri.

Əvvəlki fəsildə nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Bakı Neft İstehsalçıları Birliyi yaradıldı. Bu təşkilatın meydana gəlməsinin səbəbləri hazırkı fəsildə təqdim olunan faktlardan aydın görünəcəkdir.

1883-cü ildə nəhəng quyulardan püskürən külli miqdarda neft ticarətə fayda vermək əvəzinə, böhrana səbəb oldu. Neft istehsalçıları Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinə ardı-arası kəsilməyən ərizələr göndərərək vəziyyəti araşdırmaq üçün xüsusi komissiya yaradılmasını və məsələnin müzakirə olunacağı qurultayda iştirak etmək hüququ verilməsini xahiş edirdilər.

Nəticədə 1884-cü il fevralın 16-da fərman verildi. Fərmana əsasən, mövcud vəziyyəti nəzərdən keçirmək, maraqlı tərəflərə öz fikirlərini və ehtiyaclarını bildirmək imkanı yaratmaq məqsədilə Bakıda qurultay çağırılmalı idi. Qurultaya imperiya hökumətinə müvafiq tövsiyələr təqdim etmək də tapşırılmışdı. Bu fərmana əsasən ilk qurultay 1884-cü ildə keçirildi. Onun fəaliyyətinin nəticəsində Bakı ilə Batum arasındakı Zaqafqaziya dəmir yolunun yükdaşıma qabiliyyəti xeyli artırıldı, xəttə çoxlu sayda yeni vaqon və digər hərəkət heyəti buraxıldı.

İkinci qurultay 1885-ci ildə toplandı. Lakin bu qurultay uğursuzluqla nəticələndi. Çoxsaylı ciddi müzakirələr heç bir əməli nəticə vermədi. Əksinə, neft sənayesinin idarə olunması ilə bağlı çətinliklərə dair şikayətlərin sayı artmaqda davam etdi. Buna görə də 1886-cı ildə üçüncü qurultay çağırıldı.

Tacirlər, maliyyəçilər, möhtəkirlər və ümumiyyətlə, neft sənayesi ilə əlaqəsi olan hər kəs neft məhsullarının, xüsusilə işıqlandırma kerosininin qiymətinin kəskin düşməsi nəticəsində yaranmış durğunluqdan ciddi narazılıq edirdi. Bildirilirdi ki, Xəzər dənizindən Qara dənizə neft kəməri çəkilməsə, yaxud Zaqafqaziya dəmir yolunun daşıma qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasa, Bakı quyularından çıxarılan nəhəng həcmdə nefti ixrac etmək mümkün olmayacaq.

1886-cı ilin martında keçirilən üçüncü qurultaya hökumətin dağ-mədən mühəndisi sədrlik edirdi. Qurultayda Yollar Nazirliyinin, İmperiya Dağ-Mədən İdarəsinin, Batum hərbi-dəniz limanına da nəzarət edən Kutaisi hərbi qubernatorluğunun və İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin nümayəndələri rəsmi qaydada iştirak edirdilər. Səkkiz nümayəndə müxtəlif dəmir yolu və buxar gəmiçilik şirkətlərini, səksən dörd nümayəndə isə Bakı neft sənayesinin ayrı-ayrı sahələrini təmsil edirdi. İngiltərə, Fransa, Almaniya və Rusiyadan gəlmiş doqquz nümayəndəyə də qurultayda iştirak etməyə icazə verilmişdi, lakin onların səsvermə hüququ yox idi. Britaniya Xarici İşlər Nazirliyini Batumdakı vitse-konsul Pikok təmsil edirdi.

Qurultayın gündəliyinə aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdi:

1. Gələcəkdə hər il keçirilməsi nəzərdə tutulan qurultayların təşkili, xüsusilə hər bir iştirakçıya veriləcək səs hüququnun müəyyənləşdirilməsi; qurultayın göstəriş və qərarlarını həyata keçirəcək daimi icra şurasının yaradılması.

2. Neftin dəniz yolu ilə çəlləksiz, birbaşa gəmi çənlərində daşınması.
3. Rusiya neftinin ixracının inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi.
4. Neft qalıqlarının — astatkanın — yanacaq kimi yandırılması üçün lazım olan müəyyən materialların dəmir yolu ilə daşınma tariflərinin azaldılması.
5. Neft məhsullarının göndərilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə Batum limanının təkmilləşdirilməsi.
6. Neft sənayeçilərinə dövlət bankları tərəfindən kredit və avansların verilməsi.
7. Neft yüklərinin təsnifatı.
8. Qafqaz neft sənayesinin elmi və texniki sahələrinin inkişafına, neft mədənləri və emal zavodlarının düzgün təşkilinə və mühafizəsinə yönəlmiş tədbirlər.
9. Sənayenin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə xam neftdən tutulan yerli rüsumların tənzimlənməsi. Həmin dövrdə bu xərclərin ödənilməsi üçün hər puddan qəpiyin onda biri məbləğində rüsum tutulurdu.
10. Xam neftə və neft məhsullarına aksiz vergisinin tətbiqi.
11. Yeni neftli ərazilərdə kəşfiyyat qazmalarının aparılması.

Bu qurultay iyirmi yeddi gün davam etdi. Müzakirəyə çıxarılan müxtəlif təkliflər arasında səsvermə hüququ ilə bağlı məsələ iri və kiçik şirkətlər arasında xüsusilə ciddi ixtilaf yaratdı. Müzakirəyə təqdim olunan təklifə əsasən, yalnız neft quyularının və emal zavodlarının sahiblərinin nümayəndələrinə səsvermə hüququ verilməli idi. Hər 300 min pud xam neft hasil edən, yaxud 100 min pud kerosin və ya sürtkü yağı istehsal edən müəssisə istənilən məsələ üzrə bir səs almalı idi. Bundan əlavə, ilk 300 min pud xam neftdən

və ya 100 min pud emal olunmuş məhsuldan artıq hər eyni miqdarda hasilat üçün müəssisəyə əlavə bir səs verilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin hər hansı şirkətin hasilatı o qədər böyük olsaydı ki, ona qurultaydakı bütün səslərin beşdə birindən artıq səs düşsəydi, həmin şirkətin səs hüququ ümumi səslərin beşdə biri ilə məhdudlaşdırılmalı idi. Bu təklif qızğın mübahisələrə səbəb oldu. Neft quyusu sahibi və hüquqşünas cənab fon Velkeyə kiçik quyu sahibləri və emalçılar tərəfindən onların mənafeələrinə zidd olan hər hansı iri şirkət təklifinə qarşı çıxmaq səlahiyyəti verilmişdi.

Fon Velke təklif etdi ki, heç bir iştirakçı ikidən artıq səsə malik olmasın. Səslərin sayı istehsalın həcminə görə deyil, birliyə ödənilən rüsumun — hər pud üçün qəpiyin onda birinin — məbləğinə əsasən müəyyən edilsin. Təklifə görə, hər biri 600 pud tutan 250 vaqon yük üçün rüsum ödəyən şəxs bir səs, 500 vaqon üçün rüsum ödəyən şirkət isə iki səs almalı idi. Lakin heç bir şirkətə ikidən artıq səs verilməməli idi. Uzun müzakirələrdən sonra fon Velkenin təklifi böyük səs çoxluğu ilə qəbul edildi. Bu qərar on altı ən iri şirkətin nümayəndələrinin bir neçə gün müddətinə qurultayı tərk etməsinə səbəb oldu.

Qurultayın iyirmi beşinci günü başqa bir məsələ ortaya çıxdı: iclas zalının kirayəsi, işıqlandırma, çap işləri, katibin əməkhaqqı və digər xərclər necə ödənilməli idi? Bu məqsədlə əvvəlcədən ayrılmış 300 funt sterlinq artıq xərclənmiş, əlavə 250 funt sterlinq çatışmazlıq yaranmışdı.

Təklif olundu ki, hər bir neft emalı şirkəti 2 funt 10 şilling ödəsin. Bununla belə, bildirildi ki, təklif qəbul olunmasa, çatışmayan vəsaiti iri neft emalçıları öz üzərlərinə götürəcəklər.

Nəhayət, qurultayda təmsil olunan hər bir şirkətin yaranmış borcun ödənilməsi üçün 2 funt 10 şilling verməsi qərara alındı. Bu qərardan narazı qalan kiçik neft emalçıları ertəsi gün qurultaya gəlmədilər. Onlardan yalnız üçü tələb olunan məbləği ödədi.

(Qeyd etmək maraqlıdır ki, fəaliyyətinin başlanğıcında cəmi 250 funt sterlinq vəsait çatışmazlığı üzündən dağılmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş bu birlik indi ildə 120 min funt sterlinqdən artıq gəlir əldə edir. O, 100 min funt sterlinqdən çox vəsaiti böyük xəstəxananın, bir neçə təcili yardım xidmətinin, texniki və statistika heyətinin saxlanmasına, eləcə də dünya neft ticarəti haqqında məlumatların nəşrinə sərf edir.)

Son iyirmi il ərzində bu birlik neft sənayesinə son dərəcə böyük xidmətlər göstərmişdir. Dünyada mövcud olan oxşar təşkilatların heç biri neft sənayesinin üç əsas sahəsini — hasilatı, emalı və daşınmanı — bu qədər geniş və dolğun şəkildə təmsil etmir.

Birliyin fəaliyyət dairəsi, məqsəd və vəzifələri haqqında onun nizamnaməsinin aşağıdakı xülasəsi əsasında təsəvvür əldə etmək olar.

(1) Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin icazəsi ilə hər il noyabr ayından gec olmayaraq növbəti qurultaylar, ehtiyac yarandıqda isə fövqəladə qurultaylar çağırılır. Bu qurultayların məqsədləri aşağıdakılardır:

a) Xam neft hasilatının gözlənilən həcmi, neft emalı zavodlarının istehsal gücü, Zaqafqaziya dəmir yolunun daşıma imkanları, neft kəmərlərinin ötürmə qabiliyyəti və fəaliyyəti haqqında statistik məlumatlar hazırlamaq;

b) Birliyin daxili və inzibati məsələlərini həll etmək;

c) Nazir tərəfindən zəruri hesab olunduqda neft sənayesi ilə bağlı müxtəlif məsələləri müzakirə etmək;

d) Neft sənayesinin ehtiyacları üçün birliyin çəkdiyi xərcləri ödəmək məqsədilə tutulacaq rüsumların məbləğini müəyyənləşdirmək;

e) Neft daşıyan dəmir yollarının və buxar gəmiçilik şirkətlərinin nümayəndələri ilə razılaşdırmaqla nəqliyyat qaydalarını hazırlamaq

və onlara dəyişikliklər etmək. Belə layihə və dəyişikliklərin hamısı Yollar Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənməlidir.

(2) Qurultayın keçirilmə vaxtı və yeri Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyi tərəfindən Qafqazın mülki idarəçiliyi ilə razılaşdırılaraq müəyyən edilir.

(3) Qurultaylar Qafqaz neft sənayesinin ehtiyacları və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bütün məsələlər üzrə hökumət idarələrinə müraciət etmək hüququna malikdir.

(4) Hər bir qurultaya Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin ayrıca təyin etdiyi sədr rəhbərlik edir.

(5) Sədr qurultayın keçiriləcəyi vaxt, yer və proqram haqqında üzvləri ən gec açılışdan üç həftə əvvəl paytaxtın və yerli mətbuatın rəsmi qəzetlərində elan dərc etdirməklə məlumatlandırılmalıdır. Fövqəladə qurultaylara bu tələb şamil edilmir.

Sədr qurultayı açır və bağlayır, gündəliyə uyğun olaraq müzakirələri aparır və istiqamətləndirir, habelə iclas sədrlərinə verilən bütün adi hüquqlardan istifadə edir.

(6) Müvafiq nazirliklərin xüsusi təyin olunmuş nümayəndələri, neft sənayeçiləri — neft istehsalçıları, emalçılar və boru kəmərləri ilə neft daşıyan müəssisələrin sahibləri — yaxud onların vəkili və nümayəndələri, eləcə də Bakı ilə həmsərhəd rayonlarda fəaliyyət göstərən dəmir yolu və buxar gəmiçilik şirkətlərinin nümayəndələri qurultayda tamhüquqlu üzv kimi iştirak edə bilərlər.

(7) Əvvəlki bənddə göstərilən şəxslərdən əlavə, elmi və texniki cəmiyyətlərin, ticarət və sənaye müəssisələrinin, şəhər və kənd özünüidarə orqanlarının nümayəndələrinə, ümumiyyətlə, Rusiya neft sənayesinin inkişafında marağı olan bütün tərəflərə qurultayda məşvərətçi səs hüququ ilə iştirak etmək icazəsi verilir.

(12) Bəzi məsələlərin daha ətraflı araşdırılmasına ehtiyac yarandıqda qurultaylar xüsusi tədqiqat komissiyaları yarada bilərlər.

(13) Hər hansı məsələnin müzakirəsi zamanı fikir ayrılığı yaranarsa, yekun qərar açıq səsvermə yolu ilə qəbul edilir. Səsvermədə yalnız tamhüquqlu üzvlər iştirak edirlər.

(14) Ən azı on üzvün tələbi ilə açıq səsvermə gizli səsvermə ilə əvəz edilə bilər.

(15) Birliyin vəsaitlərinin xərclənməsi ilə bağlı məsələlər üzrə yalnız 32-ci bənddə müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən üzvlərin çıxış etmək və səs vermək hüququ vardır.

Birliyin vəzifəli şəxsləri, onların hüquq və vəzifələri

(16) Qurultaylarda Bakı rayonu üzrə aşağıdakı vəzifəli şəxslər və komitələr seçilir:

a) Şuranın sədri;

b) Şuranın üzvləri — beş nəfərdən çox olmamaqla — və üç ehtiyat namizəd;

c) Bakı Texniki Komitəsinin üzvləri;

d) Təftiş Komitəsinin üzvləri;

e) Bakı Neft Mədənlərinin Mühafizəsi üzrə Texniki Komitənin üzvləri;

f) Qafqaz Dağ-Mədən İdarəsində neft istehsalçılarının nümayəndələri;

g) Zaqafqaziya dəmir yolunda vaqonların neft istehsalçıları və emalçıları arasında bölüşdürülməsi komitəsinin üzvləri;

h) Bakı rayonunda fəhlələr və qulluqçular üçün yaşayış binalarının tikintisi, onların istirahət və əyləncəsinin təşkili üzrə komitənin üzvləri.

Qurultaylar

(18) Birlik üzvləri tərəfindən seçilmiş təftişçilərdən əlavə, bir təftişçi də Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Naziri tərəfindən təyin edilməlidir.

(24) Şura yerli hökumət mühəndisinin köməyi ilə neft mədənlərinin, boru kəmərlərinin və emal zavodlarının illik istehsal göstəricilərini müəyyənləşdirir. Növbəti qurultay üçün üzvlərin siyahısını hazırlayır, hər bir üzvün qarşısında əvvəlki ildəki istehsal həcmi göstərir və həmin göstəricilərə əsasən şirkətlərə səsvermə bülletenləri verir.

Şura növbəti qurultayın proqram layihəsini hazırlayaraq təsdiq üçün Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinə təqdim edir.

Qurultayda hər hansı məsələnin müzakirəyə çıxarılmasını istəyən birlik üzvü əvvəlcədən həmin məsələ haqqında izahat qeydi ilə birlikdə Şuraya yazılı bildiriş təqdim etməlidir. Bildiriş ən azı beş üzv tərəfindən imzalandıqda həmin məsələ mütləq növbəti qurultayın gündəliyinə daxil edilməlidir.

(28) Qurultayda iştirak etmək hüququna malik olan hər bir şəxs qurultayın vəzifəli şəxslərindən biri seçilə bilər.

Texniki Komitənin, Neft Mədənlərinin Mühafizəsi üzrə Texniki Komitənin, eləcə də Bakı rayonunun fəhlə və qulluqçuları üçün yaşayış binalarının tikintisi, onların istirahət və əyləncəsinin təşkili üzrə komitənin üzvləri də qurultaylarda iştirak etmək hüququ olan şəxslər arasından seçilə bilərlər. Bu şəxslərin səsvermə hüququnun olması şərt deyil.

(29) Şuranın sədri, üzvləri və onların ehtiyat namizədləri istisna olmaqla, bütün vəzifəli şəxslər növbəti illik qurultayadək seçilirlər. Şuranın sədri, üzvləri və ehtiyat namizədləri isə üç il müddətinə seçilirlər.

(30) Sədr səlahiyyət müddəti başa çatmamış istefa verdikdə Şura üzvləri növbəti illik qurultayadək vəzifəni icra edəcək yeni sədr seçməlidirlər.

İstefa vermiş Şura üzvü isə seçkilərdə namizədlər arasında ən çox səs toplamış ehtiyat namizədlə dərhal əvəz edilə bilər.

(31) Vəzifəli şəxslərin seçilməsi gizli səsvermə yolu ilə həyata keçirilməlidir. Ən çox səs toplayan, eyni zamanda səsvermədə təmsil olunan səslərin yarısından çoxunu qazanan namizədlər seçilmiş hesab olunurlar.

Birinci sıra (soldan başlayaraq): Rusiyanın keçmiş ticarət naziri cənab Timiryazev; soldan ikinci — cənab Abramoviç; ön sırada ortada — Nobellər şirkətinin və digər şirkətlərin direktoru, Bakı Qurultayının sədri cənab F. O. Feygel; cənab Aramyan(t)s.

(32) Seçkilərdə səsvermə hüququ yalnız neft mədənlərinin istismarında, neft emalı zavodlarının fəaliyyətində və neftin boru kəmərləri ilə nəqlində bilavasitə iştirak edən şirkətlərə, yaxud onların nümayəndələrinə verilir. Bunun üçün həmin şirkətlər əvvəlki qurultay tərəfindən müəyyən edilmiş, neft sənayesinin ümumi ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə Birlik tərəfindən hər pud üçün tutulan rüsumu ödəməlidirlər.

Hər hansı mülkiyyət sahəsi üzrə səsvermə hüququna yalnız həmin sahəni faktiki olaraq icarəyə götürən şəxs malikdir.

(33) Bütün bu şirkətlər iki qrupa bölünür. Birinci qrupa neft mədənləri, emal zavodları və boru kəmərləri olan, ümumilikdə rayonun neft hasilatının təxminən üçdə ikisini təmin edən daha iri şirkətlər daxildir. İkinci qrupa isə ümumi hasilatın təxminən üçdə birini verən kiçik neft istehsalçıları aid edilir.

Hər iki qrupa bərabər sayda səs ayrılır. Səslərin bölüşdürülməsi aşağıdakı qaydada həyata keçirilir.

Birinci qrupa daxil olan şirkətlər hasil etdikləri hər 1 milyon pud xam neft, istehsal etdikləri hər 400 min pud kerosin və sürtkü yağı, yaxud boru kəmərləri ilə nəql etdikləri hər 4 milyon pud neft üçün bir səs alırlar.

İkinci qrupa daxil olan şirkətlərə isə hasil etdikləri hər 500 min pud xam neft, istehsal etdikləri hər 200 min pud kerosin və sürtkü yağı, yaxud boru kəmərləri ilə nəql etdikləri hər 2 milyon pud xam neft üçün bir səs verilir.

(34) Səslər neft hasilatı, emalı və nəqli üzrə ayrıca hesablanır. Beləliklə, eyni şirkət neft istehsalçısı, emalçı və boru kəmərinin sahibi kimi ayrı-ayrılıqda səs verə bilər.

(35) Ayrı-ayrı şirkətlərin hasil etdikləri, emal etdikləri və ya boru kəmərləri ilə nəql etdikləri məhsulun həcmi onlara müstəqil səs hüququ vermək üçün kifayət etmədikdə, həmin şirkətlər birləşərək ümumi səs hüquqlarını seçdikləri nümayəndəyə həvalə edə bilərlər.

(36) Hər bir səsvermə iştirakçısı qurultayda olmayan başqa bir üzvü də təmsil edə bilər. Lakin bir nəfərin yalnız bir əlavə üzvü təmsil etməsinə icazə verilir.

Birliyin gəlirləri. Pud hesabı ilə tutulan rüsum

Dağ-Mədən Nizamnaməsinin 555-ci maddəsinə əsasən, Bakı neft sənayesinin ehtiyaclarından irəli gələn xərcləri ödəmək məqsədilə Birlik tərəfindən məcburi qaydada pud hesabı ilə rüsum tutulurdu. 1902-ci ildə bu rüsum hər pud üçün qəpiyin onda biri, yaxud hər ton üçün təxminən yarım pens məbləğində müəyyən edilmişdi.

Ötən ilin iyun ayından etibarən Bakı rayonunun neft mədənlərindən göndərilən xam neftə tətbiq olunan rüsum hər pud üçün qəpiyin beşdə birinə, yəni hər ton üçün təxminən bir pensə qaldırılmışdır.

Bu rüsum neft sənayesinin üç müxtəlif sahəsi arasında aşağıdakı qaydada bölüşdürülürdü:

a) Neft istehsalçıları boru kəmərlərinə təhvil verdikləri hər pud xam neft üçün 0,05 qəpik ödəyirdilər;

b) Boru kəmərlərinin sahibləri öz kəmərləri ilə nəql etdikləri hər pud xam neft üçün 0,02 qəpik ödəyirdilər;

c) Neft emalçıları isə zavodlarına emal üçün daxil olan hər pud xam neft üçün 0,03 qəpik ödəyirdilər.

Rüsumların yığılmasını asanlaşdırmaq məqsədilə sonuncu rüsum neft emalı zavodundan göndərilən hazır məhsullara tətbiq edilirdi. Hesablama zamanı belə qəbul olunurdu ki, emala daxil olan hər 3½ pud xam neftdən bir pud kerosin və iki pud neft qalığı — astatka — alınır. Hər dörd pud neft qalığından isə bir pud sürtkü yağı və iki pud qudron əldə edilir.

Bu hesablama əsasında zavodlardan göndərilən məhsullara aşağıdakı rüsumlar tətbiq olunurdu:

(1) Hər pud kerosin üçün — 0,0525 qəpik.

(2) Hər pud neft qalığı və ya qudron üçün — 0,02625 qəpik.

(3) Hər pud sürtkü yağı üçün — 0,0525 qəpik.

(4) Qara şəhərdən və ya Ağ şəhərdən göndərilən hər pud xam neft və yaxud neft göllərindən toplanmış neft üçün — 0,03 qəpik.

Hesablaşmaları daha da sadələşdirmək məqsədilə Bibiheybət rayonu üçün rüsum bütövlükdə göndərilən məhsulun həcminə əsasən tutulurdu. Bu rayon üçün aşağıdakı tariflər müəyyən edilmişdi:

(1) Bakı rayonundan kənara göndərilən hər pud xam neft və neft göllərindən toplanmış neft üçün — 0,1 qəpik.

(2) Qara şəhərə və Ağ şəhərə göndərilən hər pud xam neft və neft göllərindən toplanmış neft üçün — 0,01 qəpik.

(3) Göndərilən hər pud kerosin və sürtkü yağı üçün — 0,1751 qəpik.

(4) Göndərilən hər pud neft qalığı və qudron üçün — 0,08745 qəpik.

Rüsumlar Şuranın xəzinədarlığı vasitəsilə toplanırdı. Bu məqsədlə A-dan I-yədək hərflərlə işarələnmiş doqquz müxtəlif seriyalı icazə şəhadətnaməsi verilirdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ötən il iyunun 1-dən (köhnə təqvimlə) başlayaraq üç il müddətinə bu rüsumlar müvafiq nisbətlərdə ikiqat artırılmışdır.

Böyük sərvətə və nüfuza malik bu qüdrətli Birliyin dəbdəbəli idarə binasına səfər zamanı aparılmış sorğular nəticəsində yuxarıda göstərilən maraqlı məlumatlar əldə edilmişdir. Eyni zamanda məlum olmuşdur ki, 1903-cü ildə Birliyin gəlirləri 129 050 funt sterlinq, xərcləri isə 112 410 funt sterlinq təşkil etmişdir. Beləliklə, həmin il gəlirlər xərcləri bir qədər üstələmişdir.

XII FƏSİL

1891-Cİ İLDƏN ETİBARƏN NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI

Ümumi baxış. — Vəba ili. — Kəşf edilmiş neftli ərazilərin genişlənməsi. — Royalti ödənişlərinə dair faktlar və rəqəmlər. — Neft hasilatının statistikasını. — Bakı neft quyularının istismar müddəti. — Neft emalı zavodları. — İxrac. — Qiymətlər.

Neft hasilatı sənayesi 1892-ci ilin yayına qədər davamlı yüksəlişini qoruyub saxladı. Lakin həmin vaxt baş qaldıran vəba epidemiyası bu inkişafı dayandırdı. Fəhlələrin əksəriyyəti neft mədənlərini tərk edib qaçdı. Nəticədə təkcə Bakıda deyil, bütün Qafqazda və Volqaboyu ticarət bölgələrində sənaye və işgüzar həyat tamamilə iflic oldu.

Bunun nəticəsində qazma işlərinin həcmi azaldı, quyulardan xüsusi quyudartma alətləri vasitəsilə çıxarılan neftin miqdarı da aşağı düşdü. Yalnız 1894-cü ildə hasilat yenidən 1891-ci ilin səviyyəsinə çatdı.

1889-cu ildən başlayaraq xüsusi quyudartma alətləri vasitəsilə istismar olunan quyuların hasilat göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1889–1904-cü illərdə neft hasilatı (pud)

İllər	Hasilat (pud)	İllər	Hasilat (pud)
1889	150 000 000	1897	318 070 000
1890	177 000 000	1898	372 796 000
1891	235 000 000	1899	444 759 000
1892	210 762 000	1900	532 931 000

İllər	Hasilat (pud)	İllər	Hasilat (pud)
1893	215 565 000	1901	573 157 000
1894	236 144 000	1902	542 094 000
1895	265 286 000	1903	543 089 000
1896	299 306 000	1904	578 747 000

Əgər 1892 və 1893-cü illərdə qeyri-adi dərəcədə güclü fontan vuran quyular olmasaydı, həmin illərdə ümumi neft hasilatında xeyli azalma baş verərdi. O vaxtdan etibarən hasilat durmadan artmış, xüsusilə 1896-cı ildən sonra bu yüksəliş daha da sürətlənmişdir. Həmin il hökumət neft mədənləri ərazisində yerləşən neftli ehtiyat sahələrinin icarəyə verilməsi üçün ilk açıq hərracı keçirmişdi. İcarə şərtləri əvvəlcədən müəyyən edilmiş.

Əgər 1892 və 1893-cü illərdə qeyri-adi dərəcədə məhsuldar fontan quyuları olmasaydı, ümumi neft hasilatı xeyli azalardı. Həmin illərdən etibarən hasilat davamlı olaraq artmış, xüsusilə 1896-cı ildən sonra yüksəliş daha da sürətlənmişdi. Məhz həmin il hökumət neft mədənləri ərazisində yerləşən ehtiyat neftli sahələrin icarəyə verilməsi üçün ilk açıq hərracı keçirmişdi. İcarə şərtlərinə əsasən, hasil edilən hər pud neftə görə əvvəlcədən müəyyən olunmuş sabit məbləğdə royalti ödənilməli idi.

1898, 1899 və 1900-cü illərdə keçirilən hərraclarda da eyni şərtlər qüvvədə qaldı. Lakin 1900-cü ildə möhtəkirlik görünməmiş həddə çatdı. Tacirlər hasil ediləcək hər pud neft üçün 12 qəpikdən artıq royalti təklif edirdilər. Bu, qeyri-adi dərəcədə yüksək məbləğ idi. Onun nə qədər böyük olduğunu anlamaq üçün əvvəlki hərracların nəticələrinə nəzər salmaq kifayətdir: birinci hərracda təxminən 43 akr torpaq hər pud üçün orta hesabla 2,67 qəpik, ikinci hərracda 189 akr torpaq 2,83 qəpik, üçüncü hərracda təxminən 200 akr torpaq 2,91

qəpik, dördüncü hərracda isə (1900-cü il) 300 akrdan artıq torpaq orta hesabla 5,82 qəpik royalti müqabilində icarəyə verilmişdi.

Nəticədə 1903-cü ildə həmin sahələrin yenidən icarəyə verilməsi üçün daha bir hərrac keçirmək lazım gəldi. Lakin bu dəfə royalti hər pud üçün sabit məbləğlə deyil, hasilatın müəyyən faizi ilə hesablanırdı. Təklif edilən royalti hasilatın 40 faizindən az olmamalı idi.

Neftli ərazilərin bu şəkildə tədricən genişləndirilməsi ümumi neft hasilatının və quyuların orta məhsuldarlığının qorunub saxlanılmasına imkan verdi.

İngilis–rus şirkətlərindən biri — Rusiya Neft və Maye Yanacaq Cəmiyyəti (Russian Petroleum and Liquid Fuel Company) — ümumiyyətlə royalti ödəmir, yalnız rəmzi məbləğdə icarə haqqı verirdi.

Nəzərdən keçirilən dövrdə Balaxanı mədənləri uzun illər istismar olunmasına və neft verən quyularının nisbətən dayaz olmasına baxmayaraq, 1900-cü ilə qədər hasilatını davamlı şəkildə artırırmışdı. Lakin həmin ildən sonra hasilat tədricən azalmağa başladı. Bir vaxtlar bu mədənləri məşhurlaşdıran güclü neft fontanları ildən-ilə seyrəkləşirdi. 1891-ci ildən bəri Balaxanı fontanlarından püskürən neftin ümumi həcmi iki milyon puda belə çatmamışdı.

Balaxanının fontan quyuları ilə zəngin neft rayonu kimi əhəmiyyəti azaldığı halda, əvvəlki fəsillərdən birində təsvir edildiyi kimi, Sabunçuda, xüsusilə onun qərb və şimal hissələrində güclü fontanlar neft hasilatının başlıca xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdi. Fontan quyularının yayıldığı ərazi tədricən qərbə, Ramana istiqamətinə doğru yer dəyişirdi. Ən güclü fontanların müşahidə olunduğu yer Sabunçu kəndindən Ramana kəndinə gedən yolun Ramana sərhədini kəsdiyi sahə, Avakovun mülkü yaxınlığı idi.

Ramana mədənlərinin istismarına yalnız 1881–1890-cı illər dövrünün sonunda başlanmasına baxmayaraq, bu ərazi qısa müddətdə həmin neft rayonları arasında mühüm yer tutdu və elə ilk vaxtlardan güclü fontan quyuları ilə şöhrət qazandı.

Ramanada fontan hasilatının ən yüksək göstəricisi 1895-ci ildə qeydə alındı. Həmin il fontan quyularından 68 milyon 400 min pud neft əldə edildi. Bu rəqəm Bibiheybət və Sabunçu mədənlərinin birlikdə verdiyi fontan neftinin həcmindən də çox idi.

Son bir ildə Ramananın ümumi hasilatı Moskva–Qafqaz Cəmiyyətinin Ramana gölünün qurudularaq istifadəyə verilmiş ərazisində apardığı neft hasilatı hesabına xeyli artmışdı. Təkcə bu şirkət 20 milyon puddan artıq neft hasil etmişdi.

Nəhayət, Bibiheybətə gəldikdə isə, buradakı neft mədənləri, xüsusilə nəhəng fontanları ilə dəfələrlə heyrətamiz nəticələr göstərmişdi.

1896-cı ildə yarımada fontan vuran quyuların heç birinin dərinliyi 1050 futdan az deyildi. Doqquz fontan quyusunun ümumi hasilatı 67 milyon 479 min pud təşkil edirdi. Bu isə dərinliyi 1050 futdan artıq olan və neft verən 228 quyunun ümumi hasilatının təxminən üçdə birinə bərabər idi.

Əslində, Bibiheybətdəki cəmi iki quyu fontan hasilatının üçdə ikisindən çoxunu təmin etmişdi. Bunlardan biri Zubalova məxsus, dərinliyi 1358 fut olan quyu idi və 24 milyon 495 min pud neft vermişdi. Digəri isə Tağıyevə məxsus, 1330 fut dərinliyində yerləşən və 22 milyon 92 min pud neft hasil edən quyu idi.

1891-ci ildən 1903-cü ilədək Bibiheybətdə 49 güclü fontan quyusu fəaliyyət göstərmiş və bunlardan ümumilikdə 386 milyon 500 min pud neft əldə edilmişdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Ramanada 47 fontan quyusu 302 milyon pud, Sabunçuda isə 42 fontan quyusu 189 milyon 800 min pud neft vermişdi. Beləliklə,

bütün yarımada üzrə 138 fontan quyusunun ümumi hasilatı 878 milyon 300 min puda çatmışdı.

1901-ci ildə hər biri üç milyon puddan artıq neft verən üç fontan quyusu vardı. Ən məşhur fontan quyularından biri Rusiya Neft və Maye Yanacaq Cəmiyyəti tərəfindən istismara verilmişdi. Bu quyudan hasil olunan neftin dəyəri həmin neft sahəsinin alınmasına sərf edilmiş məbləğin təxminən yarısına bərabər idi.

1. Balaxanı neft mədənləri (1891–1904)

İl	Ümumi hasilat (pud)	Ümumi hasilatda payı (%)	Hasilat verən quyular	Fontan hasilatı (pud)
1891	74 175 100	31,3	178	100 000
1892	69 861 731	24,4	178	—
1893	71 280 330	21,9	185	—
1894	69 643 731	23,4	205	—
1895	76 871 733	20,4	243	—
1896	90 368 761	23,4	304	148 000
1897	100 336 495	23,8	396	—
1898	108 836 439	22,4	485	1 400 000
1899	114 854 151	21,9	610	—
1900	124 680 087	20,8	736	—
1901	117 783 832	17,5	775	—
1902	101 594 267	15,0	720	—
1903	38 650 141	14,8	693	—
1904	82 014 410	13,3	732	—

2. Sabunçu neft mədənləri (1891–1904)

İl	Ümumi hasilat (pud)	Ümumi hasilatda payı (%)	Hasilat verən quyular	Fontan hasilatı (pud)
1891	163 537 500	55,2	227	30 100 000
1892	142 347 846	49,7	221	38 300 000
1893	132 607 774	41,0	214	28 200 000
1894	132 421 057	44,5	248	10 100 000
1895	142 018 169	37,6	268	18 600 000
1896	147 804 573	38,2	311	14 100 000
1897	162 610 054	38,5	384	15 400 000
1898	179 828 697	37,0	457	20 400 000
1899	230 757 289	43,9	543	35 700 000
1900	251 634 159	41,9	665	11 100 000
1901	295 254 315	43,9	780	37 900 000
1902	267 159 044	41,9	751	9 800 000
1903	230 454 593	38,6	747	3 000 000
1904	218 127 012	35,5	792	5 370 000

3. Ramana neft mədənləri (1891–1904)

İl	Ümumi hasilat (pud)	Ümumi hasilatda payı (%)	Hasilat verən quyular	Fontan hasilatı (pud)
1891	12 968 100	4,8	26	400 000
1892	41 041 383	14,3	29	20 100 000
1893	73 146 364	22,5	33	44 000 000

İl	Ümumi hasilat (pud)	Ümumi hasilatda payı (%)	Hasilat verən quyular	Fontan hasilatı (pud)
1894	61 701 047	20,7	52	27 200 000
1895	111 408 645	29,5	62	68 400 000
1896	78 088 324	20,2	84	20 600 000
1897	96 266 133	22,8	106	30 400 000
1898	100 523 699	20,7	113	31 400 000
1899	98 581 782	18,8	138	23 700 000
1900	114 835 986	19,1	185	30 100 000
1901	124 156 817	18,5	213	22 000 000
1902	139 943 833	21,9	219	38 500 000
1903	119 952 259	20,1	221	13 100 000
1904	133 442 406	21,7	253	8 500 000

4. Bibiheybət neft mədənləri (1891–1904)

İl	Ümumi hasilat (pud)	Ümumi hasilatda payı (%)	Hasilat verən quyular	Fontan hasilatı (pud)
1891	23 887 700	8,7	25	8 400 000
1892	33 262 880	11,6	20	17 300 000
1893	47 494 729	11,4	26	37 000 000
1894	33 785 249	12,5	27	24 500 000
1895	47 128 073	18,2	31	25 800 000
1896	69 855 123	14,9	35	52 100 000
1897	62 515 479	19,9	38	43 000 000

İl	Ümumi hasilat (pud)	Ümumi hasilatda payı (%)	Hasilat verən quyular	Fontan hasilatı (pud)
1898	96 526 783	15,4	48	59 900 000
1899	80 840 807	18,2	58	21 100 000
1900	109 207 063	20,1	112	26 600 000
1901	133 613 181	20,1	143	38 100 000
1902	127 433 285	20,0	135	46 100 000
1903	157 289 515	26,4	174	37 400 000
1904	181 090 766	29,5	222	22 355 000

5. Abşeron yarımadası üzrə ümumi göstəricilər (Binəqədi daxil olmaqla)

İl	Ümumi hasilat (pud)	Hasilat verən quyuların sayı	Fontan hasilatı (pud)	Fontan hasilatının ümumi hasilatda payı (%)	Qazılmış ümumi dərinlik (fut)
1891	274 568 400	456	39 000 000	14,0	139 860
1892	286 513 840	448	75 700 000	26,0	81 690
1893	324 529 197	458	109 200 000	33,6	76 860
1894	297 551 084	532	61 800 000	20,4	90 013
1895	377 426 620	604	112 800 000	29,7	146 055
1896	386 116 781	735	86 900 000	22,5	196 889
1897	421 727 161	904	88 800 000	20,9	278 887
1898	485 943 348	1 107	113 100 000	23,2	406 847
1899	525 217 415	1 357	80 500 000	15,2	600 761

İl	Ümumi hasilat (pud)	Hasilat verən quyuların sayı	Fontan hasilatı (pud)	Fontan hasilatının ümumi hasilatda payı (%)	Qazılmış ümumi dərinlik (fut)
1900	600 763 812	1 710	67 800 000	11,3	581 987
1901	671 276 263	1 924	98 000 000	14,6	540 481
1902	636 831 120	1 840	94 400 000	14,8	282 730
1903	596 604 805	1 850	53 500 000	9,0	345 485
1904	614 971 989	2 012	36 225 000	5,9	435 736

Bu tunnel sentyabr ayında baş vermiş ən dəhşətli vəhşiliklərdən birinə səhnə olmuşdu. Bir qrup erməni burada sığınacaq axtarmışdı. Lakin tatarlar tunnelin girişini neftə hopdurulmuş taxta və çırpı ilə bağlayaraq od vurmuş, içəridə qalanları diri-diri yandıraraq öldürmüşdülər. Ramana gölünün suları bu tunneldən öz axını ilə Xəzər dənizinə tökülür.

1891–1904-cü illərdə Abşeron yarımadasının neft mədənlərində quyuların sayı, orta dərinliyi və məhsuldarlığı

1. Balaxanı neft mədənləri

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dərinliyi (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1891	178	631	416 714	—
1892	178	752	392 481	381 423
1893	185	678	439 353	387 086
1894	205	693	339 725	340 323
1895	243	701	316 344	317 542
1896	304	720	297 266	298 246
1897	396	727	253 375	253 375
1898	485	735	224 415	222 814
1899	610	765	188 285	188 578
1900	736	797	169 402	169 402
1901	775	812	151 979	151 979
1902	720	836	140 972	140 972
1903	693	867	127 022	127 022
1904	732	868	113 407	113 407

2. Sabunçu neft mədənləri

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dərinliyi (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1891	227	778	720 425	—

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dəriniyi (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1892	221	843	645 013	521 271
1893	214	861	619 662	523 868
1894	248	896	574 278	508 160
1895	268	906	529 918	491 753
1896	311	962	475 256	447 113
1897	384	959	423 463	418 164
1898	457	987	393 498	364 912
1899	543	1 009	424 414	366 583
1900	665	1 036	378 397	364 375
1901	780	1 120	378 531	338 108
1902	751	1 161	355 737	352 789
1903	747	1 185	308 506	307 352
1904	792	1 196	275 425	271 015

3. Ramana neft mədənləri

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dəriniyi (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1891	26	663	498 773	—
1892	29	769	1 415 200	871 832
1893	33	900	2 216 500	1 323 925
1894	52	1 017	1 186 500	842 196
1895	62	1 098	1 796 913	914 503

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dərinliyi (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1896	84	1 147	929 622	844 622
1897	106	1 197	912 287	731 923
1898	113	1 250	889 590	697 794
1899	138	1 299	714 360	576 306
1900	185	1 353	620 734	478 889
1901	213	1 309	582 895	498 336
1902	219	1 449	639 013	497 039
1903	221	1 480	542 770	506 251
1904	253	1 462	527 440	507 896

4. Bibiheybət neft mədənləri

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dərinliyi (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1891	25	828	955 480	—
1892	20	880	1 663 450	—
1893	26	1 609	1 664 150	1 061 872
1894	27	980	1 251 300	525 736
1895	31	1 034	1 520 260	616 350
1896	35	1 144	1 995 860	928 000
1897	38	1 241	1 645 117	635 254
1898	48	1 367	2 010 972	1 109 963
1899	58	1 400	1 393 807	1 086 541

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dərini (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1900	112	1 214	975 000	825 927
1901	143	1 247	934 358	697 420
1902	135	1 386	943 950	672 294
1903	174	1 497	903 962	758 998
1904	222	1 615	815 724	755 888

5. Abşeron yarımadası üzrə ümumi göstəricilər (Binəqədi daxil olmaqla)

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dərini (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1891	458	715	599 300	—
1892	448	765	639 500	509 638
1893	458	796	708 580	513 250
1894	532	839	559 308	467 483
1895	604	854	624 878	470 259
1896	735	895	526 246	428 192
1897	904	898	468 065	376 392
1898	1 107	918	438 973	353 361
1899	1 357	931	387 065	333 403
1900	1 710	975	351 323	316 279
1901	1 924	1 015	348 895	303 579
1902	1 840	1 080	346 103	301 497

İl	Hasilat verən quyuların sayı	Quyuların orta dərinliyi (fut)	Bir quyunun orta illik hasilatı (pud)	Bir quyuya düşən orta hasilat (pud)
1903	1 850	1 125	323 029	298 893
1904	2 012	1 154	306 248	294 413

Köhnə neft quyularının əhəmiyyəti tədricən azalır. Bunun iki əsas səbəbi vardır. Birincisi, bir ildən növbəti ilə istismarı davam etdirilən quyuların sayı durmadan azalır. Eyni zamanda, qazılması başa çatdırıldığı ildəki vəziyyətlə müqayisədə bu quyuların getdikcə daha böyük hissəsi təmirə və ya dərinləşdirilməyə ehtiyac duyur, yaxud müəyyən müddət işlədilmədən saxlanılır və nəhayət, tamamilə istismardan çıxarılır. İkincisi, istismar olunan neft laylarının tədricən tükənməsi təbii haldır. Bunun nəticəsində quyuların orta məhsuldarlığı azalır və elə bir həddə çatır ki, onların istismarını mənfəətlə davam etdirmək artıq mümkün olmur. (Əlavədə quyuların saxlanması və istismarı, eləcə də su ilə bağlı çətinliklərə dair məsələlərə toxunulmuşdur.)

Bakı Neft İstehsalçıları Birliyinin hesabatları əsasında tərtib edilmiş aşağıdakı cədvəllərdə bu məsələ Balaxanı–Sabunçu–Ramana neft mədənləri və Bibiheybət üzrə ayrıca nəzərdən keçirilir. Bibiheybətlə bağlı 1896-cı ildən əvvəlki dövrə aid məlumatlar nisbətən azdır. Üstəlik, həmin illərdə burada qazma işləri geniş miqyas almamışdı: bir il ərzində qazılması başa çatdırılan quyuların sayı heç vaxt ona çatmırdı. Yalnız 1899-cu ilin fevralında keçirilmiş hərraclardan sonra tamamlanan quyuların sayında nəzərəcərpacaq artım baş verdi.

Belə ki, 1896-cı ildə Bibiheybətdə iki qrup və altı torpaq sahəsi üzrə cəmi 35 hasilat quyusu istismar olunurdu. 1900-cü ildə isə hasilat verən quyuların sayı 112-yə, işlənən neft sahələrinin sayı 22-yə çatdı. Neft hasilatı da 69 855 123 pudndan — bunun 17 787 123

pudu 28 fontan quyusunun payına düşürdü — 109 207 063 puda yüksəldi. Sonuncu göstəricinin 82 596 000 pudu 100 fontan quyusundan əldə edilmişdi.

Köhnə neft quyularının istismar müddəti

Cədvəldə müxtəlif illərdə qazılması başa çatdırılmış quyuların sonrakı illərdə neçəsinin hasilat verməyə davam etdiyi göstərilir.

1. 1891–1897-ci illərdə hasilat verməyə davam edən quyuların sayı

Quyuların aid olduğu il	Yeni tamamlanmış quyular	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
1888	227*	181	135	108	129	133	124	124
1889	47	34	27	22	24	25	27	23
1890	81	76	67	56	30	46	48	45
1891	142	142	119	109	108	92	98	98
1892	80	—	80	74	70	64	62	55
1893	64	—	—	64	56	53	50	44
1894	87	—	—	—	—	80	79	74
1895	81	—	—	—	—	—	76	68
1896	135	—	—	—	—	—	—	120
1897	212	—	—	—	—	—	—	—
1898	259	—	—	—	—	—	—	—
1899	353	—	—	—	—	—	—	—
1900	402	—	—	—	—	—	—	—
1901	334	—	—	—	—	—	—	—
1902	219	—	—	—	—	—	—	—

2. 1898–1903-cü illərdə hasilat verməyə davam edən quyuların sayı

Quyuların aid olduğu il	1898	1899	1900	1901	1902	1903
1888	125	71	64	56	42	38
1889	21	25	22	21	17	13
1890	40	36	35	33	25	23
1891	90	84	73	70	49	47
1892	52	52	52	44	30	25
1893	38	37	32	31	25	25
1894	67	63	56	48	37	34
1895	60	54	53	46	38	34
1896	113	102	97	83	65	55
1897	190	165	154	134	113	96
1898	—	249	231	208	175	153
1899	—	—	315	281	227	216
1900	—	—	—	377	323	288
1901	—	—	—	—	304	267
1902	—	—	—	—	—	186

*1888-ci ilə aid göstərilən rəqəm Qafqaz Dağ-Mədən İdarəsinin məlumatlarına əsasən həmin il hasilat verən quyuların sayını ifadə edir. İstismarı həmin ildən başlayan quyuların sonrakı illər üzrə ümumi neft hasilatı aşağıdakı kimi olmuşdur:

3. 1888-ci ildən fəaliyyət göstərən quyuların ümumi neft hasilatı

İl	Neft hasilatı (pud)	İl	Neft hasilatı (pud)
1888	166 000 000	1896	30 000 000

İl	Neft hasilatı (pud)	İl	Neft hasilatı (pud)
1889	145 000 000	1897	30 000 000
1890	127 000 000	1898	13 000 000
1891	76 000 000	1899	11 000 000
1892	45 000 000	1900	8 000 000
1893	38 000 000	1901	5 000 000
1894	36 000 000	1902	4 000 000
1895	36 000 000	1903	3 000 000

Köhnə neft quyularının orta illik məhsuldarlığının dəyişməsi (1888–1903)

Cədvəllər müxtəlif illərdə istismara verilmiş quyuların sonrakı illərdə orta məhsuldarlığının necə dəyişdiyini göstərir.

1. Quyuların orta illik neft hasilatı

Ölçü vahidi: min pud

1.1. 1891–1897-ci illər

Quyunun istismara verildiyi il	İlk ildə orta hasilat	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
1888*	731	420	333	352	283	270	242	242
1889	1 337	847	546	652	382	208	262	346
1890	854	878	607	702	815	448	342	294
1891	1 045	1 045	803	614	480	473	379	313
1892	1 129	—	1 129	740	556	541	407	296
1893	1 695	—	—	1 695	1 027	546	399	419

Quyunun istismara verildiyi il	İlk ildə orta hasilat	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
1894	1 038	—	—	—	1 038	933	655	622
1895	2 156	—	—	—	—	2 156	675	544
1896	1 070	—	—	—	—	—	1 070	736
1897	593	—	—	—	—	—	—	593
1898	407	—	—	—	—	—	—	—
1899	308	—	—	—	—	—	—	—
1900	349	—	—	—	—	—	—	—
1901	431	—	—	—	—	—	—	—
1902	386	—	—	—	—	—	—	—
1903	346	—	—	—	—	—	—	—

1.2. 1898–1903-cü illər

Quyunun istismara verildiyi il	1898	1899	1900	1901	1902	1903
1888	104	155	122	94	109	86
1889	201	111	100	86	80	81
1890	222	226	176	173	154	125
1891	254	206	163	130	164	157
1892	299	254	206	154	164	123
1893	336	240	182	163	185	146
1894	423	321	325	289	214	198
1895	598	534	455	280	199	165
1896	411	406	304	166	167	182
1897	495	304	215	175	211	132

Quyunun istismara verildiyi il	1898	1899	1900	1901	1902	1903
1898	407	508	391	289	180	217
1899	—	308	368	288	264	200
1900	—	—	349	400	325	249
1901	—	—	—	431	479	369
1902	—	—	—	—	386	413
1903	—	—	—	—	—	346

1888-ci ilə aid göstərici həmin il hasilat verən bütün quyuların ümumi məhsuldarlığı əsasında hesablanmışdır.

2. İlk illə müqayisədə orta aylıq hasilatın azalması

Ölçü vahidi: faiz (%)

2.1. İstismarın 2–8-ci illəri

Quyunun istismara verildiyi il	2-ci il	3-cü il	4-cü il	5-ci il	6-cı il	7-ci il	8-ci il
1889	17,1	54,1	77,6	76,8	85,6	91,9	88,8
1890	2,8	40,9	43,7	64,8	77,8	77,5	80,8
1891	35,6	55,2	65,6	70,1	74,7	79,8	85,1
1892	39,4	56,4	61,7	72,4	81,8	83,0	85,1
1893	46,8	73,1	81,6	83,7	88,0	91,6	94,4
1894	17,8	41,0	53,5	68,6	77,9	80,2	84,8
1895	70,0	78,8	79,6	83,8	86,1	92,8	95,6
1896	36,0	67,4	70,8	79,1	90,9	91,2	93,2
1897	24,5	63,8	73,6	81,6	81,1	89,8	—
1898	39,7	61,8	72,1	85,2	84,4	—	—

Quyunun istismara verildiyi il	2-ci il	3-cü il	4-cü il	5-ci il	6-cı il	7-ci il	8-ci il
1899	40,8	59,2	69,6	78,1	—	—	—
1900	29,2	50,7	66,4	—	—	—	—
1901	44,4	62,4	—	—	—	—	—
1902	48,1	—	—	—	—	—	—

2.2. İstismarın 9–15-ci illəri

Quyunun istismara verildiyi il	9-cu il	10-cu il	11-ci il	12-ci il	13-cü il	14-cü il	15-ci il
1889	87,4	92,8	95,6	96,4	97,8	97,8	98,5
1890	86,9	88,8	91,6	91,6	94,8	95,0	—
1891	88,5	92,0	93,9	94,8	95,1	—	—
1892	88,8	93,8	94,8	96,6	—	—	—
1893	95,1	95,7	96,8	—	—	—	—
1894	91,2	92,5	—	—	—	—	—
1895	96,8	—	—	—	—	—	—
1896–1902	—	—	—	—	—	—	—

Bu cədvəllərdən görünür ki, quyuların istismar müddəti uzandıqca onların orta məhsuldarlığı, ümumilikdə, xeyli azalırdı. Bununla belə, ayrı-ayrı illərdə təmir, dərinləşdirmə və ya yeni neft laylarının işə düşməsi nəticəsində müvəqqəti artımlar da müşahidə olunurdu.

Əvvəlki cədvəldən göründüyü kimi, neft quyusunun məhsuldarlığı onun istismarının ilk illərində daha sürətlə azalır. Ümumiyyətlə, dördüncü ilin sonunda quyunun hasilatı ilkin məhsuldarlığının təxminən üçdə birinə enir. Sonrakı illərdə bu

azalma nisbətən zəifləyir. Bunun bir səbəbi aparılan təmir işləridirsə, digər səbəbi istismarın ilk dövründə yüksək məhsuldarlığı təmin edən başlıca amilin — təbii qaz ehtiyatlarının tədricən tükənməsidir. Məhsuldarlığın azalma dərəcəsi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Neft quyularının ilkin məhsuldarlığı ilə müqayisədə hasilatın azalması

Neft quyularının ilkin məhsuldarlığı ilə müqayisədə hasilatın azalması

İstismar ili	İlkin məhsuldarlığa nisbətən azalma (%)	İstismar ili	İlkin məhsuldarlığa nisbətən azalma (%)
İkinci il	35,1	Doqquzuncu il	89,2
Üçüncü il	58,8	Onuncu il	92,6
Dördüncü il	67,1	On birinci il	94,4
Beşinci il	76,7	On ikinci il	94,8
Altıncı il	82,2	On üçüncü il	95,6
Yeddinci il	86,4	On dördüncü il	96,8
Səkkizinci il	88,4	On beşinci il	98,3

Bibiheybətdə qazılması başa çatdırılmış quyuların sayının nisbətən az olması köhnə quyuların orta məhsuldarlığının tədricən nə dərəcədə azaldığı barədə dəqiq təsəvvür yaratmağa imkan vermir. Bununla belə, Balaxanı–Sabunçu–Ramana mədənlərinə aid statistik məlumatların Bibiheybət göstəriciləri ilə müqayisəsi göstərir ki, Bibiheybət quyularının orta məhsuldarlığı daha sabitdir.

Bu quyuların istismarının ikinci ilində məhsuldarlığın sürətlə azalması, görünür, fontan vurmanın dayanması ilə əlaqədardır. Lakin bundan sonra onların orta aylıq hasilatında digər neft rayonları üçün səciyyəvi olan kəskin azalma müşahidə edilmir.

Bibiheybət neft quyuları (1896–1903)

Cədvəllərdə müxtəlif illərdə qazılması başa çatdırılmış quyuların sonrakı istismar müddəti, orta məhsuldarlığı və hasilatın azalması göstərilmişdir.

1. İstismara verilmiş quyuların sonrakı illərdə fəaliyyəti

Quyuların tamamlandı ğı il	Tamamlan mış quyuların sayı	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903
1896	6	6	4	3	4	4	4	3	2
1897	11	—	11	9	9	10	9	8	7
1898	15	—	—	15	15	15	15	12	13
1899	8	—	—	—	8	8	8	8	8
1900	46	—	—	—	—	46	45	36	37
1901	45	—	—	—	—	—	45	31	35
1902	24	—	—	—	—	—	—	24	24
1903	36	—	—	—	—	—	—	—	36

2. Quyuların orta illik neft hasilatı

Ölçü vahidi: min pud

Quyuların tamamlandı ğı il	İlk ildə bir quyunun orta hasilatı	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903
1896	4 318	4 318	1 278	849	635	1 836	2 180	143	325
1897	3 058	—	3 058	849	1 052	1 003	632	291	2 123
1898	3 756	—	—	3 756	2 100	2 122	1 815	2 144	1 833

Quyuların tamamlandığı il	İlk ildə bir quyunun orta hasilatı	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903
1899	1 555	—	—	—	1 555	2 535	1 169	1 608	779
1900	537	—	—	—	—	537	714	874	851
1901	786	—	—	—	—	—	786	532	691
1902	1 283	—	—	—	—	—	—	1 283	962
1903	741	—	—	—	—	—	—	—	741

3. İlk illə müqayisədə quyuların orta aylıq hasilatının azalması

Ölçü vahidi: faiz (%)

Quyuların tamamlandığı il	2-ci il	3-cü il	4-cü il	5-ci il	6-cı il	7-ci il	8-ci il
1896	87,7	93,9	93,9	82,8	79,0	99,0	98,4
1897	87,8	84,8	84,0	90,9	96,3	76,9	—
1898	66,5	66,1	70,1	72,6	74,7	—	—
1899	1,4	54,7	37,5	69,7	—	—	—
1900	56,0	56,6	—	—	—	—	—
1901	71,2	67,8	—	—	—	—	—
1902	63,8	—	—	—	—	—	—

İstismarın ilk ili ilə müqayisədə neft quyularının orta məhsuldarlığının azalması ikinci ildə 62 faiz, üçüncü ildə 70 faiz, dördüncü ildə 68,4 faiz, beşinci ildə 78,9 faiz, altıncı ildə 83,3 faiz, yeddinci ildə 87,9 faiz, səkkizinci ildə isə 98,4 faiz təşkil edir.

Xam neftdən alınan işıqlandırma kerosininin hasil edilən neftin ümumi həcminə nisbəti də 1890-cı ildən bəri davamlı şəkildə azalır. Həmin il bu göstərici 32,6 faiz idi.

Neft emalı müəssisələrinin istehsal həcminə görə təsnifatı (1891–1903)

Müəssisələr illik istehsal həcminə əsasən dörd qrupa ayrılmışdır: I qrup — 1 milyon puddan çox; II qrup — 500 min–1 milyon pud; III qrup — 100–500 min pud; IV qrup — 100 min puddan az.

il	I qrup: sayı	I qrup: hasilatda payı (%)	II qrup: sayı	II qrup: payı (%)	III qrup: sayı	III qrup: payı (%)	IV qrup: sayı	IV qrup: payı (%)
1891	15	—	13	—	38	—	24	—
1892	17	—	10	—	30	—	31	—
1893	26	—	5	—	20	—	16	—
1894	15	81,60	9	8,70	24	8,60	15	1,10
1895	21	84,08	11	8,23	25	7,49	4	0,20
1896	27	82,28	12	9,97	19	7,42	8	0,33
1897	21	82,97	14	10,56	20	6,22	9	0,25
1898	22	89,59	11	8,35	8	1,81	9	0,25
1899	27	90,10	11	7,56	8	1,93	7	0,32
1900	32	87,28	14	8,10	20	4,48	5	0,14
1901	36	88,60	17	8,86	12	2,37	4	0,17
1902	33	91,78	10	5,25	15	2,80	4	0,17
1903	38	95,17	9	2,99	9	1,69	5	0,15

Müəssisələrin ümumi sayı və fəaliyyəti

İl	Müəssisələrin ümumi sayı	Fəaliyyət göstərən	Fəaliyyətsiz
1891	127	90	37
1892	106	88	18
1893	103	67	36
1894	102	63	39
1895	102	61	41
1896	102	66	36
1897	101	64	37
1898	88	50	38
1899	86	53	33
1900	84	71	13
1901	69	14	83
1902	62	17	79
1903	58	21	79

Xam neft və ondan alınan məhsullar Bakıdan dəniz, dəmir yolu və araba nəqliyyatı ilə göndərilir. 1900-cü ilədək müəyyən radius daxilində yerləşən ərazilər aksiz vergisindən azad edilmişdi və həmin ərazilərə məhsul arabalarla daşınırdı. Lakin həmin il hökumət vergidən azad olunan ərazini yalnız Qara şəhər və Ağ şəhərlə məhdudlaşdırdı. Bundan sonra hətta araba ilə daşınan neftə də tam həcmdə aksiz vergisi tətbiq olundu. Buna görə də araba nəqliyyatı ilə ixrac edilmiş kimi qeydə alınan bütün neft və neft məhsullarının əslində Bakıda və ya onun yaxın ətrafında istehlak edildiyini əminliklə söyləmək olar.

Hazırda Bakıdan dəniz yolu ilə göndərilən neft məhsullarının əsas hissəsi daxili bazarlarda paylanmaq üçün Həştərxana, eləcə də Xəzər dənizindəki Petrovsk, Krasnovodsk, İran limanları və digər limanlara aparılır.

Petrovskə göndərilən neft məhsullarının böyük hissəsi Vladıqafqaz dəmir yolu ilə Novorossiyskə daşınır və oradan xarici ölkələrə ixrac edilir. Məhsulun yalnız kiçik bir hissəsi Rusiyanın daxili rayonlarına və Qara dəniz limanlarına yönəldilir.

Dəmir yolu nəqliyyatına gəldikdə isə, 1899-cu ilin sonunadək neft daşımaları bütünlüklə Zaqafqaziya dəmir yolunun ixtiyarında idi. Yalnız 1900-cü ildə Vladıqafqaz dəmir yolunun Bakı–Petrovsk xətti istifadəyə verildi.

Bu ikinci xətt ümumi ixracda mühüm rol oynamır. Daşımaların həcmində müəyyən artım müşahidə olunsada, yüksək tariflər üzündən həmin marşrut üzrə ticarətin böyük miqyasda inkişaf edəcəyi gözlənilmir.

Bu dəmir yolu ilə daşınan neft məhsullarının həcmi 1900-cü ildə 1 228 166 pud, 1901-ci ildə 3 140 602 pud, 1902-ci ildə 4 130 593 pud, 1903-cü ildə 4 852 885 pud, 1904-cü ildə 3 993 000 pud, cari ilin ilk altı ayında isə 857 488 pud təşkil etmişdir.

1901-ci ildən etibarən Zaqafqaziya dəmir yolu ilə göndərilən yüklərin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artması neft kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə bağlıdır. Boru kəməri bu nəqliyyat xəttinin ötürmə qabiliyyətini xeyli artırmışdır. Hazırda həmin xəttlə ildə 100 milyon pud neft məhsulu daşımaq mümkündür.

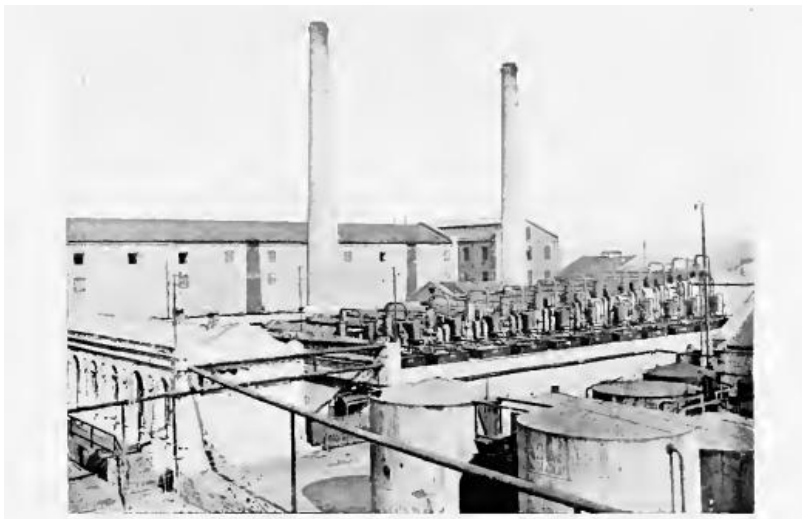
Bununla belə, bu imkanlar da Qara dəniz istiqamətində artmaqda olan nəqliyyat tələbatını ödəməyə kifayət etmir. Buna görə də böyük miqdarda neft məhsulu, əsasən işıqlandırma kerosini, hələ də dəniz yolu ilə Petrovskə göndərilir, oradan isə dəmir yolu vasitəsilə Novorossiyskə daşınır.

1895-ci ildən etibarən dəniz və dəmir yolunun birgə istifadə olunduğu marşrutla xarici bazarlara göndərilən məhsulların, əsasən işıqlandırma kerosininin həcmi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Dəniz və dəmir yolu vasitəsilə xarici bazarlara neft məhsullarının ixracı

İl	İxracın həcmi (pud)	İl	İxracın həcmi (pud)
1894	5 206 357	1901	18 366 198
1895	10 159 680	1902	11 151 358
1896*	18 381 200	1903	28 524 870
1897	4 778 271	1904	25 756 238
1898	8 929 459	1905 (ilk altı ay)	13 306 615
1899	24 058 308		
1900	32 244 028		

*1896-cı ildə Zaqafqaziya dəmir yolunda baş vermiş yol dağılması.

Şıbayev Neft Cəmiyyətinin (London) neft emalı zavodunun ayrı-ayrı bölmələri. Şirkətin sədri cənab C. Keyt Skotdur. Zavod

dünyanın ən iri neft emalı müəssisələrindən biri olduğu üçün onun təsvirinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Yuxarıdakı şəkillərdə gündə 355–420 ton mazut emal edən və hər birinin tutumu 20 ton olmaqla 12 distillə qurğusundan ibarət sürtkü yağları zavodu göstərilmişdir. Bu bölmə gündə 10 ton solar yağı, 16 ton şpindel yağı, 90–105 ton maşın yağı, təxminən 10 ton silindr yağı istehsal edir.

İkinci şəkildə isə gündə 160 tona qədər maşın yağı istehsal etmək gücünə malik olan kerosin təkrar emalı zavodu göstərilmişdir.

Rusiyaya və xarici ölkələrə neft və neft məhsullarının ixracı

1. Neft hasilatı və neft məhsullarının ixracı (1891–1904)

Ölçü vahidi: milyon pud

İl	Xam neft hasilatı	Kerosin	Sürtkü yağları	Neft qalıqları	Xam neft ixracı	Digər məhsullar	Cəmi ixrac	İxracın hasilata nisbəti (%)
1891	275	74,0	5,7	103,3	11,4	0,5	194,9	70,9
1892	286	78,6	5,6	116,6	11,5	0,3	212,6	74,3
1893	325	85,9	5,8	143,5	12,0	0,7	247,9	76,3
1894	297	71,2	6,4	193,6	16,4	0,7	288,3	97,1
1895	377	81,0	6,7	180,4	15,1	1,1	284,3	75,4
1896	386	86,5	8,9	185,0	25,5	1,0	306,9	79,5
1897	421	90,4	9,1	221,7	23,7	1,2	346,1	82,2
1898	486	94,7	10,5	242,4	43,9	1,4	392,9	80,8
1899	525	103,2	11,5	244,9	24,5	1,5	385,6	73,4
1900	601	123,9	13,6	264,4	39,0	2,2	443,1	73,7
1901	672	128,7	13,8	309,3	35,1	1,2	488,1	72,6

İl	Xam neft hasilatı	Kerosin	Sürtkü yağları	Neft qalıqları	Xam neft ixracı	Digər məhsulla r	Cəmi ixrac	İxracın hasilata nisbəti (%)
1902	636	120,2	14,8	342,5	34,1	2,2	513,8	80,8
1903	596,6	146,5	16,6	303,9	26,4	0,9	494,3	82,8
1904	614,6	153,6	15,5	302,6	18,7	1,4	491,8	80,0

2. Bakıdan ixracın nəqliyyat növləri üzrə bölgüsü (1889–1905)

Ölçü vahidi: milyon pud

İl	Ümumi ixrac	Dəniz yolu ilə	Dəmir yolu ilə	Dəniz nəqliyyatının payı (%)	Dəmir yolu nəqliyyatının payı (%)
1889	157,6	110,2	47,4	70,0	30,0
1890	176,9	118,6	57,3	67,6	32,4
1891	194,4	132,6	61,8	68,3	31,7
1892	212,9	145,1	67,8	68,2	31,8
1893	248,1	174,7	73,4	70,4	29,6
1894	288,4	222,6	65,8	77,2	22,4
1895	284,3	216,1	68,2	76,0	24,0
1896	306,8	244,8	62,0	79,7	20,3
1897	346,1	266,8	79,3	77,1	22,8
1898	393,0	309,3	83,5	78,8	21,2
1899	385,3	301,7	83,6	78,3	21,7
1900	443,1	352,9	88,8	79,6	20,4
1901	488,2	383,8	101,9	78,6	20,85

il	Ümumi ixrac	Dəniz yolu ilə	Dəmir yolu ilə	Dəniz nəqliyyatının payı (%)	Dəmir yolu nəqliyyatının payı (%)
1902	513,4	409,4	101,2	79,7	19,7
1903	494,0	386,3	105,0	78,2	21,2
1904	491,8	379,8	108,9	77,2	22,1
1905 (ilk altı ay)	224,8	190,9	32,5	84,4	14,4

Bakı xam neftinin qiymətləri neft mədənlərində təhvil verilən məhsula aiddir. Neftin boru kəməri ilə Qara şəhərə nəqli onun qiymətini $\frac{1}{4}$ qəpik artırır. Müxtəlif əlavə xərclər və sızma nəticəsində yaranan itkilər isə qiymətə daha $\frac{1}{4}$ qəpik əlavə edir. Beləliklə, Qara şəhərdə xam neftin qiyməti mədənlərdəki qiymətdən təxminən $\frac{1}{2}$ qəpik yüksək olur.

1. Quyularda xam neftin qiymətləri (1891–1905)

Ölçü vahidi: hər pud üçün qəpik.

1891–1897-ci illər

Aylar	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
Yanvar	4,0	1,4	2,3	2,1	4,5	7,1	8,9
Fevral	4,0	1,3	2,2	2,0	4,7	7,4	8,9
Mart	3,5	1,2	1,8	2,3	4,3	7,5	7,5
Aprel	3,5	1,0	1,2	2,8	5,0	7,7	7,5
May	3,0	0,7	0,6	2,6	6,9	8,1	7,5
İyun	2,7	0,7	0,6	2,3	7,2	8,1	7,2
İyul	2,5	1,0	0,6	3,2	7,1	8,2	7,5

Aylar	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
Avqust	2,2	0,0	1,0	3,8	8,0	8,1	7,5
Sentyabr	2,0	1,2	1,5	3,7	9,0	7,7	7,6
Oktyabr	1,6	1,1	1,6	3,9	8,0	8,2	7,8
Noyabr	1,5	1,3	1,8	4,0	6,5	8,2	7,6
Dekabr	1,5	1,5	1,9	4,5	7,0	8,5	8,5
Orta illik qiymət	2,7	1,1	1,4	3,1	6,5	7,8	7,7

1898–1905-ci illər

Aylar	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905
Yanvar	8,4	12,8	16,6	11,42	4,6	7,78	16,16	14,053
Fevral	8,7	12,9	16,7	10,35	4,7	6,86	15,66	13,444
Mart	8,9	12,8	17,0	10,40	5,35	7,71	15,98	14,302
Aprel	8,8	12,8	17,9	7,37	9,42	8,75	14,54	15,033
May	8,5	12,1	17,8	7,88	7,54	8,50	15,11	17,026
İyun	9,0	12,6	17,7	8,40	7,64	7,25	14,21	20,584
İyul	10,1	12,9	17,0	7,80	7,03	7,50	12,72	20,733
Avqust	10,2	13,25	16,6	7,69	7,44	8,00	13,67	—
Sentyabr	11,1	13,75	14,9	6,73	7,14	8,54	15,17	—
Oktyabr	11,1	15,1	12,5	7,36	7,98	9,41	15,23	—
Noyabr	11,0	17,0	12,5	6,74	7,87	12,21	13,91	—
Dekabr	12,1	16,5	11,5	5,45	6,94	15,99	13,74	—
Orta illik qiymət	9,8	13,7	15,7	8,11	6,72	9,04	14,67	—

2. Neft qalıqlarının (mazutun) qiymətləri (1891–1905)

Ölçü vahidi: hər pud üçün qəpik.

1891–1897-ci illər

Aylar	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
Yanvar	4,5	2,5	2,6	3,1	5,3	7,8	8,0
Fevral	4,0	2,5	2,6	2,9	5,5	7,4	8,0
Mart	3,5	2,0	2,0	3,2	5,5	7,4	8,2
Aprel	4,0	1,3	1,7	3,8	6,0	8,0	8,0
May	4,0	1,1	1,3	3,8	6,9	8,0	8,0
İyun	4,0	1,0	1,2	3,7	6,3	8,2	8,0
İyul	3,0	1,0	1,2	4,0	5,8	8,5	8,2
Avqust	3,0	1,0	1,8	4,5	5,8	7,2	8,0
Sentyabr	2,7	1,0	2,4	4,2	6,5	7,2	8,1
Oktyabr	2,5	1,0	2,6	4,1	6,5	7,3	8,4
Noyabr	2,0	1,2	2,8	4,5	6,5	7,5	8,7
Dekabr	2,0	2,0	3,2	5,0	7,0	8,5	9,0
Orta illik qiymət	3,3	1,5	2,1	3,9	6,1	7,7	8,2

1898–1905-ci illər

Aylar	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905
Yanvar	9,2	12,6	15,2	13,58	5,5	7,03	14,21	14,875
Fevral	9,3	12,4	15,4	13,46	5,3	7,25	14,92	14,625
Mart	9,2	12,5	16,4	13,05	6,2	7,98	15,62	15,839
Aprel	9,6	12,6	17,5	9,93	8,58	8,53	15,25	17,229
May	9,1	12,5	18,0	9,25	9,37	8,75	15,5	17,5
İyun	10,1	12,9	18,8	9,81	9,28	8,0	15,12	—
İyul	11,3	13,9	18,4	8,50	8,81	8,75	13,92	22,695

Aylar	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905
Avqust	11,4	14,1	17,9	7,92	8,72	8,49	15,05	—
Sentyabr	12,2	13,9	17,4	7,82	7,86	8,62	16,42	—
Oktyabr	12,6	13,6	14,5	8,19	7,87	9,12	16,78	—
Noyabr	12,7	14,2	13,5	7,44	7,60	10,21	13,72	—
Dekabr	12,0	14,5	13,5	6,34	7,21	12,75	14,07	—
Orta illik qiymət	10,7	13,3	16,4	9,60	7,69	8,79	15,04	—

Bakıdakı işıqlandırma kerosini üçün iki müxtəlif qiymət mövcuddur: biri yerli istehlakçılara neftdaşıyan çənli gəmilərlə çatdırılan məhsula, digəri isə neft sisternlərində xarici istehlakçılara göndərilən kerosinə aiddir. Daxili bazarda qiymətlər, demək olar ki, sabit qalır. Güclü rəqabətin olmaması və tələbatın davamlı artması səbəbindən çənli gəmilərlə daşıyan kerosinin qiyməti ixrac olunan neft məhsullarının qiyməti qədər kəskin dəyişmir. Lakin digər tərəfdən, ixrac qiymətləri Bakı bazarında qiymətlərin səviyyəsini müəyyənləşdirir və xüsusilə qiymətlərin yüksəldiyi dövrlərdə daxili bazardakı qiymətlər də çox vaxt onların ardınca artır.

Kerosinin qiymətləri (1891–1905)

Ölçü vahidi: hər pud üçün qəpik.

Cədvəldə 1891–1893-cü illər üçün kerosinin ümumi qiymətləri, 1894-cü ildən etibarən isə ixrac və daxili bazar qiymətləri ayrıca göstərilmişdir. Orijinal məlumatlar oxunması rahat olsun deyə üç cədvələ bölünmüşdür.

1. 1891–1895-ci illər

Aylar	1891	1892	1893	1894 ixrac	1894 daxili	1895 ixrac	1895 daxili
Yanvar	17	10	10,1	3,5	5,5	15,5	8,5
Fevral	16	9	11,0	3,5	5,0	12,0	8,5
Mart	14	9	12,0	3,5	3,5	12,0	9,5
Aprel	12	9	7,2	8,0	4,5	15,5	12,0
May	10	7	6,0	8,0	4,5	16,0	13,0
İyun	7	6	5,3	8,0	3,5	18,0	13,0
İyul	7	6	5,3	8,0	4,5	20,0	17,0
Avqust	7	6	5,0	9,0	6,0	21,0	18,0
Sentyabr	8	7	5,0	10,5	7,0	21,0	19,5
Oktyabr	8	7	5,0	10,0	7,5	19,0	17,0
Noyabr	9	7	5,6	10,5	7,5	18,0	13,5
Dekabr	9	9	5,7	11,5	8,5	21,0	13,5
Orta illik qiymət	7,7	7,7	6,7	7,9	5,6	17,4	13,7

2. 1896–1900-cü illər

Aylar	1896 ixrac	1896 daxili	1897 ixrac	1897 daxili	1898 ixrac	1898 daxili	1899 ixrac	1899 daxili	1900 ixrac	1900 daxili
Yanvar	20,0	13,0	13,0	16,0	15,4	12,6	24,0	16,3	50,8	31,7
Fevral	22,0	13,0	11,0	12,5	14,0	11,6	25,0	16,0	45,9	28,5
Mart	22,0	13,0	11,2	13,5	13,7	11,3	20,8	15,9	51,0	30,3
Aprel	30,0	13,0	11,5	13,0	12,6	11,0	16,7	15,9	35,6	26,8
May	29,2	14,0	9,2	10,0	11,7	11,0	26,5	17,4	30,5	24,3
İyun	25,5	13,0	10,2	10,0	10,7	10,8	22,7	20,7	29,5	23,0

Aylar	1896 ixrac	1896 daxili	1897 ixrac	1897 daxili	1898 ixrac	1898 daxili	1899 ixrac	1899 daxili	1900 ixrac	1900 daxili
İyul	28,0	14,0	10,2	10,5	11,8	12,1	24,4	23,2	29,1	21,7
Avqust	22,0	14,0	10,2	10,5	15,5	14,6	26,5	24,7	24,5	19,7
Sentyabr	21,0	13,5	11,0	10,5	16,6	16,8	28,6	26,3	19,3	17,7
Oktyabr	21,0	13,0	11,2	11,2	19,1	17,9	33,8	28,9	17,5	16,2
Noyabr	21,0	13,0	12,2	12,2	24,0	21,1	42,2	34,2	23,7	16,0
Dekabr	—	—	14,2	14,2	19,4	17,0	54,0	34,0	20,0	14,8
Orta illik qiymət	24,3	13,3	11,3	12,0	15,8	13,9	27,93	21,08	31,5	22,5

3. 1901–1905-ci illər

Aylar	1901 ixrac	1901 daxili	1902 ixrac	1902 daxili	1903 ixrac	1903 daxili	1904 ixrac	1904 daxili	1905 ixrac	1905 daxili
Yanvar	20,58	17,07	7,2	6,5	12,56	9,50	35,33	—	16,72 ₂	18,25
Fevral	19,25	11,71	6,76	5,2	14,69	9,55	33,82	24,5	15,00 ₀	15,45
Mart	16,64	9,29	5,3	—	15,29	11,54	34,41	23,0	14,22 ₃	14,00
Aprel	8,48	7,05	5,37	5,87	16,0	13,20	24,15	17,91	14,75	14,16
May	8,79	7,59	6,0	6,0	13,50	12,25	23,78	20,84	17,35 ₃	16,00
İyun	11,19	8,70	6,87	7,25	10,0	9,50	20,71	21,30	18,5	20,00
İyul	13,75	9,46	8,19	—	12,42	10,75	19,5	17,38	19,55 ₉	19,35
Avqust	10,21	7,62	9,12	—	15,57	10,84	20,0	17,5	—	—
Sentyabr	7,37	6,75	11,10	10,4	13,87	12,95	24,5	19,9	—	—

Aylar	1901 ixrac	1901 daxili	1902 ixrac	1902 daxili	1903 ixrac	1903 daxili	1904 ixrac	1904 daxili	1905 ixrac	1905 daxili
Oktyabr	9,56	7,70	15,22	11,0	18,30	14,50	27,0	23,12	—	—
Noyabr	9,34	7,66	16,41	13,75	32,06	24,08	24,5	—	—	—
Dekabr	8,44	—	15,5	—	36,1	—	17,4	18,12	—	—
Orta illik qiymət	11,96	8,87	9,36	8,24	17,28	12,6	25,42	20,33	—	—